

**Konkurencyjność
polskiej gospodarki
żywnościowej
w warunkach globalizacji
i integracji europejskiej**

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej

*Praca zbiorowa pod redakcją:
prof. dr. hab. Andrzeja Kowalskiego
dr. Marka Wigiera*

KONKURENCYJNOŚĆ POLSKIEJ GOSPODARKI
ŻYWNOŚCIOWEJ W WARUNKACH GLOBALIZACJI
I INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2014

Niniejsza monografia została przygotowana przez pracowników naukowych IERiGŻ-PIB i jest syntezą badań Programu Wieloletniego „Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej”. Zawarto w niej wybrane i najważniejsze, zdaniem autorów, fragmenty badań prowadzonych w Instytucie w latach 2011-2014. Bardziej obszernie omówienie wyników realizacji ośmiu tematów Programu Wieloletniego, na które złożyły się wyniki badań 27 zadań, znajdziecie Państwo w syntezach tematycznych opublikowanych w formie monografii oraz dostępnych nieodpłatnie na stronie internetowej www.ierigz.waw.pl.

Recenzenci:

prof. dr hab. Stanisław Kowalczyk, Szkoła Główna Handlowa

dr hab. Aleksander Grzelak, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

Opracowanie komputerowe

Anna Staszczak

Korekta

Barbara Pawłowska

Barbara Walkiewicz

Redakcja techniczna

Leszek Ślipiński

Projekt okładki

AKME Projekty Sp. z o.o.

ISBN 978-83-7658-539-0

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej

– Państwowy Instytut Badawczy

ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa

tel.: (22) 50 54 444

faks: (22) 50 54 636

e-mail: dw@ierigz.waw.pl

<http://www.ierigz.waw.pl>

Spis treści

Wprowadzenie..... 9

prof. dr hab. Andrzej Kowalski, dr Marek Wigier

1. Czynniki kształtujące konkurencyjność rolnictwa..... 13

dr Bożena Nosecka

1.1. Pojęcie i czynniki konkurencyjności	13
1.2. Osobliwości rolnictwa w badaniach konkurencyjności.....	14
1.3. Ocena wewnętrznej konkurencyjności rolnictwa i przemysłu spożywczego.....	17
1.4. Zewnętrzne uwarunkowania handlowe	19
1.5. Podsumowanie	20
Bibliografia.....	22

2. Wpływ sytuacji na rynkach zewnętrznych na polski sektor rolno-żywnościowy. 23

*dr Robert Mroczek, prof. dr hab. Jadwiga Seremak-Bulge, dr Piotr Szajner,
dr Iwona Szczepaniak*

2.1. Światowy rynek produktów rolno-spożywczych.....	23
2.2. Koniunktura na krajowym rynku.....	26
2.3. Wybrane przemiany w polskim przemyśle spożywczym.....	29
2.4. Międzynarodowa konkurencyjność polskiego sektora rolno-żywnościowego.....	30
2.5. Podsumowanie	32
Bibliografia.....	34

3. Ocena wpływu wybranych instrumentów polityki publicznej mających wpływ na zmiany strukturalne w rolnictwie i na obszarach wiejskich..... 37

dr Marek Wigier, dr Adam Wasilewski, mgr Wiesław Łopaciuk

3.1. Wprowadzenie	37
3.2. Zakres danych i wykorzystane metody badań.....	38
3.3. WPR w okresie członkostwa Polski w UE.....	40
3.4. Wpływ WPR na decyzje produkcyjne rolników	42

3.5. Oddziaływanie WPR na decyzje inwestycyjne rolników	48
3.6. Instrumenty polityki regionalnej i strukturalnej wspierające rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich	51
3.7. Podsumowanie	53
Bibliografia.....	55
4. Konkurencyjność rolnictwa zrównoważonego	57
<i>prof. dr hab. Józef St. Zegar</i>	
4.1. Wprowadzenie	57
4.2. Kwestia zrównoważenia	58
4.3. Konkurencja.....	61
4.4. Ekonomia	63
4.5. Produktywność.....	67
4.6. Jakość i bezpieczeństwo żywności	70
4.7. Cele ekonomiczne i ekologiczne: kolizja czy harmonia?.....	72
4.8. Podsumowanie	74
Bibliografia.....	76
5. Budżetowe podstawy poprawy konkurencyjności polskiego rolnictwa	81
<i>prof. dr hab. Jacek Kulawik, prof. dr hab. Edward Majewski, dr Joanna Pawłowska-Tyszko, dr Adam Wąs, dr Barbara Wieliczko</i>	
5.1. Wprowadzenie	81
5.2. Wpływ „budżetu rolnego” na funkcjonowanie i konkurencyjność rolnictwa	82
5.3. Subsydia a finanse, zrównoważenie i konkurencyjność gospodarstw rolnych	84
5.4. Instrumenty podatkowe i ubezpieczeniowe a konkurencyjność rolnictwa	89
5.5. Podsumowanie	92
Bibliografia.....	94
6. Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi jako czynnik konkurencyjności obszarów wiejskich	97
<i>prof. dr hab. Alina Sikorska</i>	
6.1. Wprowadzenie	97
6.2. Kapitał ludzki w procesach przemian strukturalnych wsi i rolnictwa.....	98

6.3. Instytucjonalne oddziaływanie na podnoszenie atrakcyjności inwestycyjnej terenów wiejskich	102
6.4. Rynek ziemi rolniczej	109
6.5. Podsumowanie	115
Bibliografia.....	116
7. Konkurencyjne gospodarstwa rolne w Polsce obecnie i w przyszłości.....	119
<i>prof. dr hab. Wojciech Józwiak</i>	
7.1. Wstęp	119
7.2. Zmiany liczby krajowych gospodarstw rolnych wyróżniających się konkurencyjnością w latach 2004-2012	120
7.3. Konkurencyjne gospodarstwa rolne w Polsce i w innych wybranych krajach unijnych w latach 2006-2011	123
7.4. Czynniki kształtujące pozycję konkurencyjną krajowych gospodarstw rolnych w perspektywie średnioterminowej	125
7.5. Krajowe gospodarstwa konkurencyjne po 2020 roku	127
7.6. Podsumowanie	130
Bibliografia.....	131
8. Rozwój klastrów eksportujących w kontekście międzynarodowej konkurencyjności polskiego sektora rolno-żywnościowego	133
<i>dr hab. Szczepan Figiel, prof. IERiGŻ-PIB</i>	
8.1. Wstęp	133
8.2. Potencjał rozwojowy klastrów rolno-żywnościowych w ujęciu regionalnym.....	135
8.3. Wybór kluczowych klastrów eksportujących w polskim sektorze rolno-żywnościowym pod kątem wspierania ich rozwoju	140
8.4. Podsumowanie	143
Bibliografia.....	144
Zakończenie i wnioski.....	147
<i>prof. dr hab. Andrzej Kowalski, dr Marek Wigier</i>	

Wprowadzenie

Programu Wieloletni pt. „Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej”, realizowany przez IERiGŻ-PIB w latach 2011-2014, był największym i najbardziej kompleksowym programem badawczym oceniającym konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej poprzez pryzmat zachodzących zmian w rolnictwie, przemyśle spożywczym i na obszarach wiejskich w warunkach integracji europejskiej i pod wpływem czynników globalizacyjnych. Jego realizacja została usankcjonowana na wniosek MRiRW uchwałą Rady Ministrów nr 19/2011 z dnia 1 lutego 2011 roku o realizacji programu. Prowadzone w okresie czterech lat badania obejmowały zagadnienia dotyczące: rozwoju sektora rolno-żywnościowego, monitoringu rynków spożywczych, efektów wdrażania instrumentów WPR, konkurencyjności rolnictwa konwencjonalnego i zrównoważonego, budżetowych podstaw poprawy konkurencyjności, zmian w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi czy wreszcie zastosowania modelowania ekonomicznego w analizie przesłanek konkurencyjności sektora. Obszar badawczy programu obejmował zagadnienia szczególnie ważne dla realizacji celów strategicznych realizowanych przez Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Program stanowił wsparcie dla prowadzenia polityki wobec rolnictwa i obszarów wiejskich w perspektywie budżetowej UE lat 2007-2013 oraz 2014-2020.

Równocześnie prowadzone przez IERiGŻ-PIB w ramach Programu Wieloletniego 2011-2014 badania były w pełni zgodne z celami strategicznymi zawartymi w programach Rady Ministrów, takich jak m.in.: Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007-2013; Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko; Program Operacyjny Innowacyjna Gospodarka; Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej; Program Operacyjny Kapitał Ludzki; Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020: Miasta, Regiony, Obszary Wiejskie; Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju; Średniookresowa Strategia Rozwoju Kraju; Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju na lata 2008-2033; Krajowy Plan Strategiczny dla Obszarów Wiejskich; Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007-2013; Narodowa Strategia Spójności. Prowadzone badania wpisywały się także w realizację celów UE zawartych w: Strategii Lizbońskiej, Strategicznych Wytycznych Wspólnoty Wspierających Wzrost Gospodarczy i Zatrudnienie, Strategicznych Wytycznych Wspólnoty dla Polityki Rozwoju Obszarów Wiejskich czy Strategii Zrównoważonego Rozwoju.

Realizacja przez IERiGŻ-PIB niniejszego programu tworzyła realne podstawy do właściwego rozeznania polskich potrzeb rozwojowych i poprawy konkurencyjności w obrębie wsi i rolnictwa. Wyniki prowadzonych prac były bardzo istotne przy ocenie skutków realizowanej w Polsce polityki rolnej oraz ustanawianiu priorytetów Polski wobec planowanych zasad polityki rolnej UE.

W prowadzonych badaniach IERiGŻ-PIB opierał się głównie na wiedzy i doświadczeniu własnych pracowników naukowych. Równocześnie współpracowano także z ponad 100 krajowymi i zagranicznymi ośrodkami naukowymi, jednostkami administracji centralnej i organizacjami branżowymi, czego efektem jest poszerzenie i pogłębienie wiedzy na temat procesów ekonomiczno-społecznych, zachodzących w gospodarce żywnościowej i na obszarach wiejskich zarówno w Polsce, innych krajach członkowskich UE, krajach kandydujących do członkostwa w UE, a także krajach liczących się w gospodarce globalnej. Współpraca z jednostkami administracji centralnej, głównie Ministerstwem Rolnictwa oraz podległymi mu Agencjami, zaowocowała licznymi opiniami, ekspertyzami i opracowaniami dotyczącymi oceny bieżącej i przyszłej sytuacji w gospodarce żywnościowej i na obszarach wiejskich. W efekcie poprzez Program Wieloletni działalność badawcza Instytutu wymiennie wsparła realizację polskiej polityki rolnej w latach 2011-2014 oraz w okresie negocjacji założeń przyszłej WPR i budżetu UE na lata 2014-2020. Istotnym efektem oddziaływania Programu Wieloletniego jest także wzmocnienie polityki prorozwojowej przez wsparcie sektora nauki i wiedzy, jako podstawy do innowacyjnej i nowoczesnej gospodarki oraz upowszechnianie wiedzy na temat wyzwań, szans i zagrożeń dla gospodarki żywnościowej w XXI wieku i jej transfer do tzw. „praktyki gospodarczej”.

W kolejnych rozdziałach niniejszej publikacji jej autorzy, poprzez pryzmat czasami odmiennie definiowanej konkurencyjności, starają się odnieść do najważniejszych ich zdaniem zagadnień związanych z:

- oceną uwarunkowań i wyzwań rozwoju sektora rolno-żywnościowego w Polsce na tle tendencji światowych,
- monitoringiem rynków rolno-spożywczych w warunkach zmieniającej się sytuacji ekonomicznej,
- badaniem wpływu wybranych instrumentów wspólnej polityki rolnej i polityki rozwoju obszarów wiejskich,
- konkurencyjnością rolnictwa zrównoważonego,
- budżetowymi podstawami poprawy konkurencyjności polskiego rolnictwa,
- analizą zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi jako czynnik konkurencyjności obszarów wiejskich,
- oceną konkurencyjności polskich gospodarstw rolnych i produktów rolniczych w perspektywie średnioterminowej,
- zastosowaniem modelowania ekonomicznego w analizie przesłanek konkurencyjnego rozwoju sektora rolno-żywnościowego.

Mamy nadzieję, że przekazywana do Państwa rąk publikacja odpowie przynajmniej na niektóre pytania dotyczące różnych aspektów i różnych obszarów konkurencyjności polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej. Mamy również świadomość, że nie udzielono odpowiedzi na wszystkie

związane z tytułem publikacji pytania, jak również pomimo obszerności opracowania, nie udało się wyczerpać analizowanych zagadnień. Pozostawiamy zatem sobie możliwość kontynuacji dyskusji na powyższy temat. Szansę taką stwarza nam nowy realizowany w latach 2015-2019 przez Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy Program Wieloletni pt. „Rolnictwo Polskie i UE 2020+. Wyzwania, szanse, zagrożenia, propozycje”. Dyskusję na ten temat będziemy kontynuowali na forum organizowanych przez Instytut seminariów i konferencji naukowych, jak również w serii wydawniczej Programu Wieloletniego. Tym samym zachęcamy wszystkich czytelników do śledzenia wyników naszych badań i dociekań naukowych m.in. poprzez stronę internetową Instytutu: www.ierigz.waw.pl.

prof. dr hab. Andrzej Kowalski
dr Marek Wigier

1. Czynniki kształtujące konkurencyjność rolnictwa

1.1. Pojęcie i czynniki konkurencyjności

Konkurencyjność jest jednym z najbardziej niejednoznacznie zdefiniowanych pojęć ekonomicznych. Wynika to przede wszystkim z wyprowadzania tego pojęcia z różnych teorii ekonomicznych – głównie z teorii wzrostu gospodarczego, handlu zagranicznego, mikroekonomii, teorii lokalizacji i zarządzania oraz rozpatrywania konkurencyjności przy zróżnicowanym poziomie agregacji¹. W odniesieniu do całej gospodarki, ale też poszczególnych jej sektorów, najbardziej właściwe wydaje się pojęcie konkurencyjności formułowane w teoriach wzrostu gospodarczego, w których konkurencyjność na poziomie gospodarki odnoszona jest jednocześnie do poziomu dobrobytu obywateli i wyników w handlu zagranicznym². W odniesieniu do sektorów gospodarki (w tym rolnictwa) oznacza to konieczność równoczesnej analizy zmiany dochodów producentów i pozycji produktów branży na rynkach zagranicznych. Badanie konkurencyjności dotyczyć powinno jednocześnie tzw. konkurencyjności wewnętrznej i zewnętrznej. Konkurencyjność wewnętrzna rozumiana jako poziom i zmiany sytuacji ekonomicznej i produkcyjnej podmiotów rynku (i branż) ma istotny wpływ na możliwości i szanse wzrostu ich udziału w obrotach międzynarodowych³.

O konkurencyjności wewnętrznej, a przede wszystkim zewnętrznej sektorów gospodarki (w tym rolnictwa) decyduje bardzo duża liczba czynników (źródeł konkurencyjności). Czynniki te w literaturze przedmiotu przedstawiane są jako: cenowe i pozacenowe, zewnętrzne i wewnętrzne, zależne i niezależne od podmiotów rynku, kontrolowane i niekontrolowane przez podmioty sektora czy państwo, podażowe i popytowe, miękkie i twarde, aktywne i bierne⁴. Na poziomie sektorów (analiza mezo) czynniki wewnętrzne to głównie zasoby czynników produkcji będące w dyspozycji sektorów i ich jakość oraz efektywność wykorzystania, wzajemne relacje podmiotów rynku w sektorze, otoczenie instytucjonalne podmiotów branży, stopień koncentracji podaży, stosowane techniki produkcji. Czynniki zewnętrzne to głównie: sektorowa polityka ugrupowań krajów i administracji rządowej dotycząca systemu monetarnego, fiskalnego, edukacji, działalności badawczo-rozwojowej, ale też standardów jakościowych, wymogów technicznych czy sanitarnych oraz sytuacji na rynku międzynarodowym (relacje popytowo-podażowe, globalna i regionalna polityka handlowa)⁵.

¹ J. Misala, *Międzynarodowa konkurencyjność gospodarki narodowej*, PWE, Warszawa 2011.

² B. Nosecka, K. Pawlak, W. Poczta, *Wybrane aspekty konkurencyjności rolnictwa*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 7, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

³ A. Woś, *Konkurencyjność potencjalna polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2001.

⁴ K. Pawlak, W. Poczta, *Międzynarodowy handel rolny. Teorie, konkurencyjność, scenariusze rozwoju*, PWN, Warszawa 2011.

⁵ M. Olczyk, *Konkurencyjność w teorii i praktyce*, CeDeWu Sp. z o.o., Warszawa 2008.

Wszystkie czynniki wpływające na poziom konkurencyjności powinny być traktowane „równorzędnie”. Zmiana i oddziaływanie jednego czynnika konkurencyjności powoduje zmianę wpływu całego zestawu czynników stanowiących źródło przewag konkurencyjnych poszczególnych sektorów⁶. Ponadto budowanie przewagi konkurencyjnej w oparciu o jeden czy dwa czynniki prowadzić może do trudności jej utrzymania w dłuższym okresie. Rzeczywistość gospodarcza w wymiarze krajowym, a głównie międzynarodowym, powoduje zmianę znaczenia poszczególnych czynników w budowaniu konkurencyjności sektorów i ich podmiotów. We współczesnym świecie „kołem napędowym” konkurencyjności jest przede wszystkim dostęp do informacji (traktowanej jako piątej, po kapitale, ziemi, pracy i organizacji zasób czynników produkcji), a także pozyskiwanie wiedzy pozwalającej na zdobycie pozycji wyróżniającej uczestników rynku – głównie poprzez innowacje i kreowanie marki firmy czy produktu. Podstawowego znaczenia nabiera zatem: rozwój technologii informatycznych, komunikacyjnych, innowacyjność działania podmiotów rynku, skuteczny marketing. Budowa przewag konkurencyjnych w oparciu o te źródła zależy od jakości czynników produkcji, a zwłaszcza czynnika pracy (poziom wykształcenia, wiedza, przygotowanie zawodowe). Rozwój konkurencyjności przy wykorzystaniu tych źródeł przewag konkurencyjnych to podstawowy cel polityki gospodarczej w Unii Europejskiej ustalony w Strategii 2020⁷. W Strategii tej położono szczególny nacisk na: rozwój społeczeństwa informacyjnego i środowiska wspierającego innowacyjność podmiotów gospodarczych oraz edukację w społeczeństwie opartym na wiedzy. We współczesnym świecie coraz większe jest znaczenie jakości i bezpieczeństwa żywności oraz ochrony środowiska naturalnego, co może znacząco zmienić podejście do analiz konkurencyjności i wskaźników jej pomiaru, opartych obecnie głównie na badaniu czynników pozwalających na zwiększenie efektywności produkcji.

1.2. Osobliwości rolnictwa w badaniach konkurencyjności

Specyfika sektora rolnego i jego podmiotów sprowadza się przede wszystkim do bardzo ograniczonej mobilności zaangażowanych w tym sektorze czynników produkcji. Dotyczy to przede wszystkim ziemi, rodzinnych zasobów pracy, ale też w znacznym stopniu kapitału dostosowanego do działalności rolniczej. Rolnictwo i jego podmioty pozbawione są korzyści z transferów zasobów do sektorów bardziej efektywnych, co stanowi o istocie konkurencyjności⁸. Ponadto ukształtowana i trudna do zmiany struktura agrarna i wynikająca stąd atomizacja podmiotów sektora rolnego powodują słabszą niż podmiotów innych sektorów możliwość samodzielnego operowania na rynku wewnętrznym i na rynku międzynarodowym⁹.

⁶ E.M. Jagiełło, *Strategiczne budowanie konkurencyjności gospodarstw*, Poltext, Warszawa 2008.

⁷ W. Rembisz, A. Kowalski, *Rynek rolny w ujęciu funkcjonalnym*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa 2007.

⁸ A. Czyżewski (red.), *Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej. Ujęcie makro- i mikroekonomiczne*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 2007.

⁹ A. Woś, *Konkurencyjność potencjalna polskiego rolnictwa*, op. cit.

Dominujący udział przetwórstwa w zagospodarowaniu produktów rolnych decyduje o ogromnym wpływie na wielkość i strukturę produkcji rolnej – potencjału sektora przetwórczego i stosowanego przez ten sektor systemu konkurencyjności. Konkurencyjność rolnictwa musi być badana przede wszystkim w aspekcie kosztowym i poprzez pryzmat czynników decydujących o możliwości ich obniżenia. Podstawowym źródłem obniżenia kosztów produkcji jest zmiana relacji czynników produkcji – zwłaszcza poprawa relacji kapitału do pracy i ziemi. W Polsce wyposażenie pracy w ziemię i kapitał jest znacznie niższe niż w większości krajów UE, co przesądza o relatywnie niskiej wydajności pracy i produktywności ziemi. Niski w Polsce poziom opłaty pracy to główny czynnik decydujący o utrzymywaniu przez polskie rolnictwo przewag kosztowo-cenowych wobec produktów rolnych wytwarzanych w większości krajów UE. Niska opłata pracy nie może być jednak w dłuższej perspektywie podstawą utrzymania konkurencyjności produktów sektora rolno-spożywczego na rynku europejskim i światowym. Poprawa efektywności wykorzystania pracy i ziemi oznacza też poprawę jakości czynników produkcji uwarunkowaną postępem technicznym, technologicznym, poziomem wiedzy producentów. Równocześnie jednak mniej intensywny w Polsce niż w większości krajów UE system uprawy ziemi stanowi swoistą przewagę konkurencyjną, bowiem rolnictwo polskie szybciej niż inne kraje UE przekształcić się może w rolnictwo „równnoważone”, co jest celem UE w perspektywie do 2050 roku¹⁰. Wzrost plonów przy równoczesnym zachowaniu zasad ochrony środowiska naturalnego jest możliwy przez wzrost poziomu wapnowania gleb i jej wzbogacania w substancje organiczne¹¹. Obniżenie kosztów produkcji poprzez wprowadzenie nowoczesnych innowacyjnych rozwiązań w zakresie metod i organizacji produkcji zależy w bardzo dużym stopniu od jakości kapitału ludzkiego. Tymczasem poziom wykształcenia kierujących gospodarstwami rolnymi jest w Polsce niższy niż w większości krajów UE (luka konkurencyjna), a równocześnie obniża się w Polsce zatrudnienie w placówkach naukowo-badawczych oraz zmniejsza się udział nakładów na działalność badawczo-rozwojową w rolnictwie w ogólnych nakładach na strefę B+R¹². Poprawa jakości „kapitału ludzkiego” to jeden z podstawowych celów Strategii 2020 przedstawiony w wytycznej odnoszącej się do rozwoju gospodarki w krajach UE w oparciu o wiedzę i innowacyjność. Zarówno w odniesieniu do rolnictwa, jak i całej gospodarki Polska zajmuje w UE odległe miejsce w rozwoju opartym na wiedzy¹³ (na podstawie analizy światowych rankingów konkurencyjności).

Przełamanie bariery skali podaży produktów rolnych umożliwiające ograniczenie negatywnych ekonomicznych skutków wynikających z ukształtowanej struktury agrarnej (zarówno dla sytuacji dochodowej podmiotów sektora, jak i powiązań rolnictwa

¹⁰ S. Krasowicz, J. Kuś, *Kierunki zmian w produkcji rolniczej w Polsce do roku 2020 – próba prognozy*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2010, nr 3.

¹¹ H. Terelak, S. Krasowicz, T. Stuczyński, *Środowisko glebowe Polski i racjonalne użytkowanie rolniczej przestrzeni produkcyjnej*, „Pamiętnik Puławski” 2000, nr 120(II), s. 455-469.

¹² *Roczniki Statystyczne GUS z lat 2000-2014*.

¹³ B. Nosecka (red.), *Czynniki konkurencyjności sektora rolno-spożywczego we współczesnym świecie*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 54, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

z przemysłem spożywczym i rynkami zagranicznymi) jest możliwe poprzez lepszą organizację rynku pierwotnego. Chodzi tu przede wszystkim o samoorganizowanie się producentów w grupy i organizacje producentów oraz ich zrzeszenia. Tylko duże organizacje zrzeszające producentów mogą stosować instrumenty konkurencyjne możliwe do realizacji przez firmy przetwórcze (marketing, reklama, logistyka sprzedaży). Budowanie pozycji konkurencyjnej sektora rolnego wobec innych działów gospodarki narodowej, a także na rynkach zagranicznych poprzez wspieranie tworzenia grup i organizacji producentów znalazło odzwierciedlenie w zwiększeniu środków przeznaczonych na ten cel z budżetu unijnego w perspektywie finansowej 2014-2020. W Polsce udział grup producentów w podaży większości produktów rolnych jest niższy od średniego w UE i znacznie mniejszy niż w krajach UE-15.

Ograniczona mobilność czynników produkcji powoduje, że poprawa produktywności czynników produkcji w rolnictwie, zmiana relacji między nimi oraz generalna poprawa pozycji rolnictwa na rynku wewnętrznym i zewnętrznym nie są możliwe bez finansowego i instytucjonalnego wsparcia tego sektora. Stąd w odniesieniu do rolnictwa, znacznie bardziej niż w stosunku do innych gałęzi gospodarki narodowej (w tym przemysłu spożywczego), istotne jest znaczenie czynników zewnętrznych, głównie uwarunkowań makroekonomicznych (decydujących w dużym stopniu o skali transferów do rolnictwa), otoczenia instytucjonalnego tego sektora, polityki państwa wobec rolnictwa¹⁴, jak i aktualnie stosowanych instrumentów WPR UE.

Uwarunkowania makroekonomiczne wyznaczone m.in.: stopą wzrostu PKB, wskaźnikiem inflacji, stopą bezrobocia, rezerwami finansowymi, saldem zadłużenia i bilansem płatniczym decydują o stanie gospodarki i określają ramy oraz możliwości dokonywania przemian strukturalnych w rolnictwie, a także decydują o stopniu wykorzystania określonego unijnym prawodawstwem wsparcia sektora rolnego z funduszy krajowych¹⁵. Spośród bardzo szerokiej listy czynników określających zewnętrzne (spoza sektora) warunki funkcjonowania podmiotów rynkowych (infrastruktura podstawowa, technologiczna, system edukacji, wolność gospodarcza, system bankowy, instytucje działające w otoczeniu sektora), istotne znaczenie dla funkcjonowania producentów rolnych mają sprawność działania systemu bankowego (dostępność kredytów), agencji rządowych wspierających rolnictwo oraz funkcjonujących w otoczeniu rolnictwa instytucji pozarządowych (głównie izb gospodarczych), a także zaplecza naukowo-badawczego sektora rolnego. Czynniki te, podobnie jak pozostałe zewnętrzne warunki funkcjonowania podmiotów gospodarczych i producentów rolnych, wpisują się w badania konkurencyjności, bowiem stwarzając ramy działalności podmiotów decydują o swobodzie i możliwościach zarządzania konkurencyjnością.

Istotne są aktywne działania rządów w zakresie upraszczania systemu dostępu do krajowych i zewnętrznych źródeł wsparcia, stymulowanie wprowadzania do sektora osiągnięć naukowo-technologicznych (rola zaplecza naukowo-badawczego) przede wszystkim w zakresie osiągnięć umożliwiających wzrost produktywności ziemi oraz

¹⁴ A. Woś, *Konkurencyjność polskiego sektora żywnościowego*, IERiGŻ, Warszawa 2003.

¹⁵ J. Misala, *Międzynarodowa konkurencyjność...*, op. cit.

wydajności i jakości pracy. Aktywność rządów krajów należących do Unii Europejskiej oceniana jest zwłaszcza poprzez skuteczność ich wpływu na ostateczny kształt unijnej polityki rolnej (łącznie z polityką handlową). Bardzo istotnym elementem aktywnej polityki państwa na poziomie sektora jest wspieranie, ale też bezpośrednie prowadzenie promocji produktów rolnych na rynkach międzynarodowych.

Uwarunkowania makroekonomiczne, poziom infrastruktury technicznej i gospodarczej, sprawność działania rządów poszczególnych krajów pod kątem przestrzegania zasad wolności gospodarczej, efektywności i wolność rynku pracy, swobody prowadzenia biznesu, ochrony środowiska systematycznie badane są przez szereg instytucji i organizacji światowych, w tym zwłaszcza: Światowe Centrum Ekonomiczne, Bank Światowy i Międzynarodowy Instytut Rozwoju Zarządzania w Lozannie. Według ocen tych instytucji Polska zajmuje odległe miejsce w sumarycznych rankingach konkurencyjności. Oprócz poziomu innowacyjności nisko oceniana jest w naszym kraju swoboda prowadzenia biznesu (biurokracja i zmienne prawo podatkowe). Relatywnie korzystnie oceniany jest ogólny stan gospodarki (co jest bardzo ważne z punktu widzenia możliwości wsparcia podmiotów rolnictwa) oraz przestrzegania praw własności, co brane jest pod uwagę przy lokowaniu kapitału zagranicznego w Polsce – jednego z nośników postępu technicznego, technologicznego i organizacyjnego¹⁶.

1.3. Ocena wewnętrznej konkurencyjności rolnictwa i przemysłu spożywczego

Na konieczność stałego wsparcia sektora rolnictwa z funduszy unijnych i krajowych wskazuje trwale niższa pozycja rolnictwa wobec sektora pozarolniczego. Ponadto pozycja rolnictwa pogarsza się, o czym świadczy mniejszy niż w działach nierolniczych wzrost w rolnictwie polskim produkcji globalnej i wartości dodanej. Po akcesji do UE wyraźnie zwiększyły się natomiast, w wyniku dopływu do tego sektora unijnego wsparcia, relacje dochodów uzyskiwanych przez indywidualne gospodarstwa rolne i gospodarstwa innych podsektorów gospodarstw domowych. W 2011 roku miesięczne dochody rozporządzalne członków gospodarstw domowych rolników stanowiły jednak nadal 79% rozporządzalnych dochodów miesięcznych pracowników i 66% pracujących na własny rachunek¹⁷.

Gorsza pozycja ekonomiczna sektora rolnego, wobec sektorów nierolniczych, kształtowana jest w dużym stopniu zdecydowanie mniejszą, w odniesieniu do „reszty” gospodarki, produktywnością środków trwałych i niższym technicznym uzbrojeniem pracy. Niższa jest też w sektorze rolnym wydajność pracy. Relacje produktywności środków trwałych (wartość dodana brutto w porównaniu z wartością brutto produkcyj-

¹⁶ B. Jankowska, *Metodologia badań konkurencyjności gospodarek narodowych – rankingi konkurencyjności*, [w:] M. Gorynia, E. Łąźniewska (red.), *Kompendium wiedzy o konkurencyjności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009; W. Nowiński, E. Łąźniewska, *Miejsce Polski w rankingach konkurencyjności i ocena gospodarki polskiej przez pryzmat różnych mierników ekonomicznych*, [w:] M. Gorynia, E. Łąźniewska (red.), *Kompendium wiedzy o konkurencyjności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009; Nosecka B. (red.), *Czynniki konkurencyjności sektora rolno-spożywczego...*, op. cit.

¹⁷ Na podstawie *Roczników Statystycznych GUS*.

nych środków trwałych) zwiększyły się po akcesji do UE, ale nadal produktywność środków trwałych w rolnictwie nie przekracza 45% produktywności w sektorze nierolniczym. Zwiększyły się natomiast relacje społecznej wydajności pracy w rolnictwie i sektorach nierolniczych (wartość dodana brutto na 1 pracującego). Dochody rolników nie są wystarczające dla rozwoju potencjału wytwórczego w rolnictwie, bowiem przeciętna stopa inwestowania dla całego rolnictwa w Polsce (tj. inwestycje netto w relacji do wartości aktywów trwałych) przybiera wartości ujemne.

Tymczasem w wydatkach budżetu państwa udział nakładów na rolnictwo (uwzględniając ubezpieczenie społeczne i zdrowotne) nie zwiększy się. W ostatnich latach różnice wskaźników udziału rolnictwa w wydatkach budżetu państwa i wkładu tego sektora w tworzenie budżetu są względnie stałe i wahają się wokół 7-9 p.p.

Przemysł spożywczy rozwija się w tempie zbliżonym do wzrostu gospodarczego kraju, ale szybszym niż popyt krajowy. Źródłem wzrostu produkcji jest zatem w ostatnich latach szybki rozwój eksportu¹⁸. Wyniki finansowe w przedsiębiorstwach przemysłu spożywczego są relatywnie korzystne i pozwalają na kontynuację działalności gospodarczej, w tym realizację działalności inwestycyjnej. Tempo wzrostu nakładów inwestycyjnych w przemyśle spożywczym jest wyższe od średniego w przetwórstwie przemysłowym, przy czym zużycie środków trwałych w przemyśle spożywczym jest niższe niż w przemyśle ogółem. Przemysł spożywczy utrzymuje wysoką pozycję konkurencyjną wobec wielu innych sektorów przemysłu przetwórczego. Sektor ten ma zatem potencjał do wspierania dostawców surowca (rolnictwa) również w aspekcie dzielenia się ryzykiem cenowym wynikającym ze zmienności sytuacji na rynkach zbytu – głównie na rynkach zagranicznych. Istnieje zatem potrzeba wzrostu udziału rolnictwa w procesie przejmowania akumulacji z gałęzi nierolniczych, ale też tworzenia zachęt i warunków dla bardziej efektywnego wykorzystania środków wsparcia i umocnienia pozycji rolnictwa wobec jego otoczenia.

Po akcesji do UE światowy udział polskiego eksportu rolno-spożywczego w eksporcie ogółem z Polski zwiększył się bardziej niż udział tego sektora w ogólnym eksporcie światowym (wzrost wskaźnika RCA). Znacząco wzrosło dodatnie saldo handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi i wskaźnik pokrycia eksportem importu. Tempo wzrostu eksportu było wyższe od notowanego w UE-28¹⁹. Większy jest również w Polsce niż przeciętnie w UE udział produktów przemysłu spożywczego w ogólnym eksporcie rolno-spożywczym (80-85%). Systematycznie zwiększa się w Polsce udział eksportu w produkcji sprzedanej sektora rolno-spożywczego. Dla produktów przemysłu spożywczego wskaźnik ten wzrósł ok. 14% w 2003 roku, ponad 30% w 2013 roku, a w odniesieniu do produktów rolnych wskaźnik ten nie przekracza 10%.

¹⁸ *Sytuacja produkcyjno-ekonomiczna przemysłu spożywczego*, [w:] A. Kowalski (red.), *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2012 roku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

¹⁹ I. Szczepaniak (red.), *Monitoring i ocena konkurencyjności polskich producentów żywności (2)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 40, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

Poprawa wszystkich analizowanych wskaźników konkurencyjności wyraźnie wskazuje na pozytywny wpływ akcesji do UE na poprawę zewnętrznej konkurencyjności polskiego sektora rolno-spożywczego. Oprócz otwarcia rynku unijnego na produkty wytwarzane w Polsce bardzo istotne znaczenie miało zmniejszenie stawek celnych w zewnętrznym imporcie surowców, co umożliwiło zwiększenie skali importu „dla eksportu” i obniżenie kosztów produkcji wielu przetworów (dotyczyło to zwłaszcza sektora rybnego, tytoniowego oraz przetworów z kawy i herbaty). Środki wsparcia z funduszy UE pozwoliły na poprawę szeroko rozumianej jakości wytwarzanych produktów, ale też na zwiększenie skali podaży produktów rolnych, poprzez wsparcie procesu tworzenia grup producentów. Bardzo istotny wpływ na wzrost eksportu (głównie do krajów trzecich) miało też szerokie wykorzystanie przez krajowych producentów oraz eksporterów unijnych i krajowych funduszy promujących polskie produkty na zagranicznych rynkach zbytu. Większa w Polsce niż w nowych krajach członkowskich skala wzrostu eksportu wyraźnie wskazuje na lepsze wykorzystanie stworzonych przez akcesję do Wspólnoty możliwości poprawy międzynarodowej konkurencyjności produktów rolno-spożywczych. Sukces uczestników sektora rolno-spożywczego w zakresie poprawy wskaźników zewnętrznej konkurencyjności byłby znacznie trudniejszy bez posiadania przez Polskę przewag cenowych na rynku większości produktów rolnych i spożywczych.

1.4. Zewnętrzne uwarunkowania handlowe

We współczesnym świecie bardzo istotny wpływ na geografie strumieni przepływów towarów, ale też usług, czynników produkcji, wiedzy i technologii produkcji ma rosnące znaczenie regionalnych ugrupowań gospodarczo-politycznych, których polityka, zwłaszcza handlowa, jest istotnym zewnętrznym czynnikiem wyznaczającym ograniczenia i możliwości stosowania instrumentarium konkurencyjności poszczególnych podmiotów gospodarczych na rynku światowym. Polityka prowadzona przez regionalne ugrupowania (UE, NAFTA, ASEAN, MERCOSUR, ANCOM, CARICOM, ECOWAS, COMESA) oraz na Forum Światowej Organizacji Handlu (WTO) w bardzo dużym stopniu wyznacza i określa pozycję poszczególnych krajów i sektora rolno-spożywczego na rynku światowym²⁰. Źródłem konkurencyjności może być już sama przynależność poszczególnych krajów do ugrupowań posiadających umiejętność stosowania efektywnego instrumentarium konkurencyjności, w tym zawierania korzystnych porozumień handlowo-gospodarczych z krajami należącymi do innych ugrupowań gospodarczych.

Mimo wzrostu obrotów wewnętrznych nadal jednak w imporcie regionalnym (poza Mercosur i UE) dominuje import z krajów trzecich, co oznacza, że nie zmniejszyły się istotnie z tego tytułu szanse lokowania produktów rolno-spożywczych na rynku światowym. W UE import zewnętrzny produktów rolnych i spożywczych ma

²⁰ K. Pawlak, W. Poczta, *Międzynarodowy handel rolno-spożywczy*, op. cit.; *Global Economic Prospects. Trade, Regionalism and Development*, The World Bank, Washington D.C. 2005.

najmniejsze znaczenie i w 2011 roku stanowił 31% przywozu ogółem, wobec 34% w 1995 roku²¹.

UE jest jednym z najbardziej aktywnych ugrupowań integracyjnych pod względem zawierania umów handlowych z krajami trzecimi. W umowach z poszczególnymi krajami czy ugrupowaniami regionalnymi chronione są jednak produkty uznane za „wrażliwe”. W odniesieniu do tych produktów koncesje udzielane są z reguły w ramach kwot preferencyjnych.

Z punktu widzenia dostępu do rynku światowego większe znaczenie ma dążenie do liberalizacji wymiany handlowej w skali światowej. Wzajemna i multilateralna liberalizacja światowych obrotów handlowych przebiega na forum Światowej Organizacji Handlu (WTO). Obecnie trwa dziewiąta runda negocjacyjna mająca doprowadzić do kolejnej bardzo istotnej redukcji taryf celnych i innych instrumentów ograniczających światową wymianę handlową. Redukcja taryf celnych doprowadzić może do wzrostu udziału w obrotach światowych krajów o relatywnie niskich kosztach produkcji – głównie krajów rozwijających się. Zwiększa się zatem znaczenie poziomu kosztów produkcji jako bardzo istotnego czynnika w instrumentarium konkurencyjności na rynku światowym – przede wszystkim w odniesieniu do surowców rolnych i produktów półprzetworzonych.

1.5. Podsumowanie

Wyzwania wynikające z funkcjonowania współczesnej gospodarki i przy uwzględnieniu specyfiki sektora rolnego zostały uwzględnione w Strategii 2020 i zasadach wspólnej polityki rolnej w UE w latach 2014-2020. Priorytetowe znaczenie ma przede wszystkim „przełamanie” bariery skali podaży w rolnictwie poprzez wsparcie tworzenia i funkcjonowania grup producentów, położenie szczególnego nacisku na poprawę jakości „kapitału ludzkiego” w drodze wzrostu nakładów na B+R dotyczących tego sektora i wzrost dostępu do sieci internetowych. Ponadto w Strategii 2020 priorytetem jest także wspieranie projektów dotyczących współpracy podmiotów rolnych i przetwórczych oraz jednostek naukowo-badawczych przede wszystkim w celu wprowadzenia do rolnictwa innowacyjnych rozwiązań uwzględniających konieczność ochrony środowiska naturalnego.

Rola administracji rządowej sprowadza się zatem przede wszystkim do realizacji założeń Strategii 2020, mającej na celu wzrost konkurencyjności rolnictwa Wspólnoty na rynku światowym, a w konsekwencji zwiększenie konkurencyjności zewnętrznej i wewnętrznej tego sektora w poszczególnych krajach członkowskich. Uwzględniając różnice strukturalne w rolnictwie polskim i większości krajów UE, najistotniejsze jest wspieranie procesu samoorganizowania się producentów – głównie w drodze udzielania wsparcia ze środków krajowych na maksymalnym, dopuszczalnym prawem UE poziomie oraz tworzenia korzystnego dla funkcjonowania grup otoczenia finansowego (podatki, kredyty) i prawnego.

²¹ B. Nosecka, K. Pawlak, W. Poczta, *Wybrane aspekty konkurencyjności...*, op. cit.

Biorąc pod uwagę obecne różnice w poziomie wykształcenia zatrudnionych w rolnictwie polskim i unijnym oraz różnice w rozwoju tzw. społeczeństwa informacyjnego, w Polsce wzrost nakładów na te cele musi być większy niż w innych krajach Unii Europejskiej. Niezbędne jest maksymalne wykorzystanie unijnych środków wsparcia i zwiększenie środków z budżetu krajowego.

Odległa pozycja Polski w rankingach unijnych i światowych w zakresie rozwoju gospodarki opartej o wiedzę, w tym wprowadzania do rolnictwa rozwiązań innowacyjnych, stwarza konieczność priorytetowego traktowania projektów dotyczących rozwiązań innowacyjnych w produkcji, zwłaszcza zgłaszanych wspólnie przez uczestników rynku oraz jego otoczenie (producentów, przetwórców, jednostki naukowo-badawcze) i równocześnie prowadzących do wzrostu wydajności ziemi przy zachowaniu zasad ochrony środowiska (celowe i zasadne jest wspieranie projektów dotyczących wzrostu wydajności ziemi poprzez umiarkowaną intensyfikację produkcji i poprawę jakości gleby). Chodzi tu głównie o wapnowanie gleb i ich wzbogacanie w substancje organiczne, ale też dostosowywanie struktury uprawy do struktury i jakości gleb w poszczególnych regionach kraju.

W instrumentarium konkurowania na poziomie makro wpisuje się wspieranie i prowadzenie działalności marketingowej zarówno na rynku krajowym, jak i na rynkach zagranicznych. Marketing i reklama dotyczyć powinny przede wszystkim produktów spożywczych o wyższym stopniu przetworzenia, ale też niektórych produktów nieprzetworzonych (głównie należących do branży ogrodniczej). Marketingu i reklamy nie wymagają produkty półprzetworzone, w odniesieniu do których podstawowym czynnikiem konkurencyjności jest cena oferowanych produktów.

Rola administracji rządowej w zakresie realizacji Strategii 2020 i wspólnej polityki rolnej w UE ustalonej na lata 2014-2020 sprowadza się w głównej mierze do właściwej i najpełniejszej realizacji celów oraz założeń określonych w polityce Wspólnoty przy wypełnieniu delegacji ustalonych w prawodawstwie UE dla poszczególnych krajów członkowskich. Rola państw funkcjonujących w określonych ugrupowaniach gospodarczych polega na aktywnym wpływie na kształt wspólnych rozwiązań dotyczących kształtowania konkurencyjności rolnictwa oraz system powiązań gospodarczych i handlowych z krajami trzecimi oraz ich ugrupowaniami.

Zmiany proporcji czynników produkcji i warunkująca je w dużym stopniu konieczność poprawy struktury obszarowej gospodarstw rolnych w Polsce należą do grupy rozwiązań systemowych, wykraczających poza obszar działań w odniesieniu do samego rolnictwa (kreowanie miejsc pracy poza tym sektorem).

Rola producentów rolnych w procesie budowania konkurencyjności podmiotowej i produktowej sprowadza się do aktywnego pozyskiwania wszelkich dostępnych środków unijnego i krajowego wsparcia pozwalających na wzrost wydajności pracy i ziemi metodami produkcji zrównoważonej, a przede wszystkim na samoorganizowanie się producentów. W pozyskiwaniu i efektywnym wykorzystaniu funduszy wsparcia bardzo pomocne powinny być instytucje funkcjonujące w otoczeniu rolnictwa – ośrodki doradztwa rolniczego, związki producentów, ośrodki naukowo-badawcze, ale też zakłady przetwórcze.

Bibliografia

Czyżewski A. (red.), *Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej. Ujęcie makro- i mikro-ekonomiczne*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 2007.

Global Economic Prospects. Trade, Regionalism and Development, The World Bank, Washington D.C. 2005.

Jagiello E.M., *Strategiczne budowanie konkurencyjności gospodarstw*, Poltext, Warszawa 2008.

Jankowska B., *Metodologia badań konkurencyjności gospodarek narodowych – rankingi konkurencyjności*, [w:] M. Gorynia, E. Łązniewska (red.), *Kompendium wiedzy o konkurencyjności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

Krasowicz S., Kuś J., *Kierunki zmian w produkcji rolniczej w Polsce do roku 2020 – próba prognozy*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2010, nr 3.

Misala J., *Międzynarodowa konkurencyjność gospodarki narodowej*, PWE, Warszawa 2011.

Nosecka B., Pawlak K., Poczta W., *Wybrane aspekty konkurencyjności rolnictwa*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 7, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

Nosecka B., *Czynniki konkurencyjności sektora rolno-spożywczego we współczesnym świecie*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 54, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

Nowiński W., Łązniewska E., *Miejsce Polski w rankingach konkurencyjności i ocena gospodarki polskiej przez pryzmat różnych mierników ekonomicznych*, [w:] M. Gorynia, E. Łązniewska (red.), *Kompendium wiedzy o konkurencyjności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

Olczyk M., *Konkurencyjność w teorii i praktyce*, CeDeWu Sp. z o.o., Warszawa 2008.

Pawlak K., Poczta W., *Międzynarodowy handel rolny. Teorie, konkurencyjność, scenariusze rozwoju*, PWN, Warszawa 2011.

Rembisz W., Kowalski A., *Rynek rolny w ujęciu funkcjonalnym*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa 2007.

Roczniki Statystyczne GUS z lat 2000-2014.

Sulmicka M., *Strategia Lizbońska – nowe wyzwania*, „Polityka Społeczna” 2005, nr 1(370).

Sytuacja produkcyjno-ekonomiczna przemysłu spożywczego, [w:] A. Kowalski (red.), *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2012 roku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Szczepaniak I. (red.), *Monitoring i ocena konkurencyjności polskich producentów żywności (2)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 40, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

Terelak H., Krasowicz S., Stuczyński T., *Środowisko glebowe Polski i racjonalne użytkowanie rolniczej przestrzeni produkcyjnej*, „Pamiętnik Puławski” 2000, nr 120(II), s. 455-469.

Woś A., *Konkurencyjność polskiego sektora żywnościowego*, IERiGŻ, Warszawa 2003.

Woś A., *Konkurencyjność potencjalna polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2001.

2. Wpływ sytuacji na rynkach zewnętrznych na polski sektor rolno-żywnościowy

2.1. Światowy rynek produktów rolno-spożywczych

Rynek jest kategorią ekonomiczną opisującą proces prowadzący do tego, że decyzje nabywców dóbr, decyzje przedsiębiorstw o produkcji, a także pracowników dotyczące jak dużo i dla kogo pracować, zostają za pośrednictwem cen wzajemnie uzgodnione¹. Rynek jest pojęciem złożonym, gdyż może być rozpatrywany w aspektach: podmiotowym, przedmiotowym i przestrzennym². W gospodarce mechanizm rynkowy spełnia podstawowe funkcje: równoważącą, dochodotwórczą, efektywnościową i informacyjną. Równoważąca funkcja to zdolność do automatycznego przywracania równowagi popytu i podaży za pomocą cen. W zależności od struktury i przestrzennego zasięgu rynku wpływ na równowagę może wywierać wiele czynników stabilizujących i destabilizujących (np. polityka interwencyjna). Na podstawie informacji o wynikach gry rynkowej podmioty gospodarcze podejmują decyzje dotyczące działalności, a także dotyczące inwestycji, które umożliwią efektywne i konkurencyjne funkcjonowanie. Informacja i umiejętne czytanie sygnałów rynkowych jest elementem budowy przewag konkurencyjnych. Rynek jest traktowany jako instrument pomnażania dochodów. Efektywne i konkurencyjne podmioty rynkowe wygrywają rywalizację i przejmują nadwyżkę ekonomiczną. Konkurencja rynkowa wymusza efektywność gospodarowania, której weryfikatorem jest mechanizm rynkowy.

W XX wieku w życiu społeczno-gospodarczym nasiliły się procesy globalizacyjne. Globalizacja jest procesem złożonym, który obejmuje wiele sfer życia oraz wywołuje liczne kontrowersje. Największy zasięg procesów globalizacyjnych przypisuje się sferze gospodarczej³. Efektem jest postępująca integracja pomiędzy narodowymi gospodarkami poprzez handel zagraniczny i bezpośrednie inwestycje zagraniczne⁴. Globalizacja ekonomiczna to proces likwidacji barier granicznych dla działania rynku i w konsekwencji następuje proces integrowania się światowej gospodarki. Procesy globalizacyjne przyczyniają się do likwidacji administracyjnych barier granicznych rynku, który działa ponad granicami państw. Swobodny przepływ czynników produkcji, towarów, usług i informacji tworzy nowe podstawy ograniczania suwerenności polityki gospodarczej i społecznej oraz stawia uczestników rynku wobec silnej konku-

¹ W. Rembisz, A. Kowalski, *Rynek rolny w ujęciu funkcjonalnym*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa 2007.

² A. Jasiński, *Zarys analizy rynku*, PWN, Warszawa 1997.

³ A. Zorska, *Ku globalizacji? Przemiany w korporacjach transnarodowych i gospodarce światowej*, PWN, Warszawa 2000.

⁴ D. Levi, *International Production and Sourcing: Trends and Issues*, „STI Review” 1993, no. 13.

rencji zewnętrznej⁵. Integracja rynków lokalnych w rynek globalny zmienia przestrzenny aspekt analizy rynku, w tym w określeniu geograficznych granic rynków⁶. Integracja regionalna jest zarówno etapem w dochodzeniu do globalizacji, jak i formą wzmocnienia sił wewnętrznych, aby podołać globalnej konkurencji.

Globalizacja i integracja regionalna wywierają ogromny wpływ na procesy rozwojowe sektora rolno-żywnościowego⁷, w tym także w Polsce. Krajowy sektor rolno-spożywczy jest powiązany z rynkami zewnętrznymi. Celem badań w temacie pt. „Monitoring rynków rolno-spożywczych w warunkach zmieniającej się sytuacji ekonomicznej” w Programie Wieloletnim 2011-2014 była ocena wpływu koniunktury na rynkach zewnętrznych na sytuację na rynku wewnętrznym. Badania obejmowały ocenę sytuacji na krajowym, unijnym i światowym rynku, procesy w krajowym przemyśle spożywczym i jego międzynarodową konkurencyjność.

W latach 2004-2005 na światowym rynku produktów rolnych i żywnościowych wystąpił wzrost cen, które przez 25 lat utrzymywały się na niskim poziomie i wykazywały niewielką zmienność⁸. W kolejnych latach nasiliła się wzrostowa tendencja cen. Wysokie ceny surowców rolnych spowodowały, że znacząco wzrosły ceny żywności i w konsekwencji zmniejszyła się jej dostępność. Ekonomiczna bariera dostępu do żywności ogranicza bezpieczeństwo żywnościowe (*food security*) regionów, które charakteryzują się niedoborami żywności i niskimi dochodami konsumentów⁹. Porównanie wskaźników światowych cen żywności i cen skupu produktów rolnych wskazuje, że analizowane ceny wykazywały podobne kierunki zmian. Koniunktura na rynku światowym miała wyraźny wpływ na sytuację na rynku krajowym, a decydowało tym rosnące znaczenie handlu zagranicznego w polskim sektorze rolno-żywnościowym (por. rys. 2.1).

Nie ma jednej przyczyny wysokich cen na rynku produktów rolno-spożywczych. Wzrost cen był efektem skumulowanego oddziaływania wielu czynników: demograficznych, ekonomicznych i przyrodniczych. W ekonomii rynku głównym czynnikiem determinującym ceny są relacje podaży i popytu. Rosnący popyt w warunkach małej elastyczności produkcji rolniczej (w krótkim okresie) był podstawowym czynnikiem wzrostu cen. Wzrost zapotrzebowania był wynikiem dynamicznie rosnącej liczby ludności oraz poprawiającej się sytuacji dochodowej w krajach rozwijających się gospodarczo. W latach 2000-2013 liczba ludności świata zwiększyła się z 6,1 mld osób do

⁵ W. Szymański, *Globalizacja wyzwania i zagrożenia*, Difin, Warszawa 2002, s. 12.

⁶ M. Pietrzak, *Problem geograficznego zakresu rynków/sektorów w dobie globalizacji i regionalizacji*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2014, nr 1, s. 5-21.

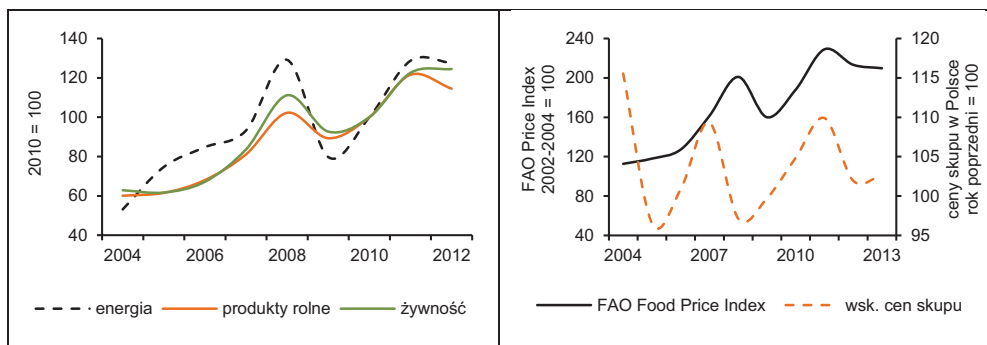
⁷ G. Dybowski, *Wpływ procesu globalizacji na rozwój rolnictwa na świecie*, seria „Program Wieloletni 2005-2009”, nr 17, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.

⁸ S. Figiel, M. Hamulczuk, C. Klimkowski, *Metodyczne aspekty analizy zmienności cen oraz pomiaru ryzyka na towarowych rynkach rolnych*, seria „Komunikaty Raporty Ekspertyzy”, nr 559, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

⁹ A. Parkash, *Safeguarding Food Security in Volatile Global Markets*, FAO, Rome 2011.

7,2 mld osób¹⁰. Wzrost liczby ludności wystąpił na większości kontynentów: Ameryka Północna – 27%, Afryka – 26%, Oceania – 23%, Ameryka Południowa – 18% i Azja – 13%. W poszczególnych regionach wzrost liczby ludności był spowodowany różnymi czynnikami. W Ameryce Północnej i Oceanii kluczową rolę odegrała emigracja, a w Afryce i Azji przyrost naturalny. Wyjątkowa sytuacja wystąpiła w Europie, gdzie populacja zmniejszyła się o 0,4%.

Rysunek 2.1. Wskaźniki światowych cen produktów rolno-spożywczych

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS, FAO, World Bank.

Wzrostowi liczby ludności towarzyszył rozwój gospodarczy krajów rozwijających się. W wyniku globalizacji i bezpośrednich inwestycji zagranicznych w państwach rozwijających się nastąpił rozwój przemysłu i procesów urbanizacyjnych. Konsekwencją był wzrost rozporządzalnych dochodów, który umożliwił zwiększenie, a także zmiany w strukturze i modelu konsumpcji żywności (*westernization of diets*)¹¹.

Produkcja rolnicza jest uzależniona od warunków pogodowych. Globalne zmiany klimatyczne prowadzą do częstszego występowania anomalii pogodowych (susze, powódzie itp.), które negatywnie wpływają na zbiory i podaż. Duży spadek podaży u eksporterów skutkuje wzrostem cen na rynku międzynarodowym.

Ceny energii przenoszą się na ceny produktów rolnych i żywności przez nakłady (np. nawozy mineralne, transport). W ostatnich latach czynnikiem wzmacniającym przedstawioną powyżej korelację było rosące zużycie surowców rolnych do produkcji biopaliw. Stymulatorem tego procesu była polityka energetyczna Stanów Zjednoczonych, Brazylii i Unii Europejskiej (UE).

Postęp technologii informatycznych i telekomunikacyjnych spowodował, że kapitał stał się najbardziej mobilnym czynnikiem wytwórczym. Zasoby kapitału mogą szybko przemieszczać się między najbardziej oddalonymi regionami świata i w poszu-

¹⁰ *Demographic Overview – World – Total for Selected Region*, United States Census Bureau, www.bureau.com, 31.10.2014.

¹¹ P. Pingali, *Westernization of Asian diets and the transformation of food systems: Implications for research and policy*, Agricultural and Development Economics Division, FAO, Rome 2007.

kiwaniu wysokich stóp zwrotu. Wysokie ceny żywności stanowiły okazję, aby duże zasoby kapitału włączyły się do gry na międzynarodowych giełdach towarowych¹².

2.2. Koniunktura na krajowym rynku

Bieżące oceny sytuacji podaży-popytowej są prowadzone na podstawowych rynkach branżowych¹³, a także na rynku środków produkcji oraz w handlu detalicznym. Całość dopełnia ocena koniunktury, którą obrazuje syntetyczny wskaźnik koniunktury rolniczej SWKR¹⁴.

Z makroekonomicznych badań koniunktury rolniczej prowadzonych za pomocą syntetycznego wskaźnika koniunktury rolniczej (SWKR 1) wynika, że dla sytuacji rolnictwa i jego możliwości rozwojowych fundamentalne znaczenie mają nożyce cen otrzymywanych i płaconych przez rolników, które są wskaźnikiem opłacalności produkcji. Porównanie wskaźników korelacji między SWKR, a nożycami cen i zmianami produkcji globalnej wskazuje, że wpływ wahań nożyc cen jest znacznie większy ($R = 0,81$) niż zmienności produkcji ($R = 0,22$)¹⁵. Monitoring uwarunkowań rynkowych i dostarczanie aktualnych informacji umożliwia skuteczne wykorzystanie polityki rolnej do przeciwdziałania skutkom tych zmian.

Porównanie cykliczności zmian (po oczyszczeniu procesu stochastycznego z trendu, wahań sezonowych i przypadkowych) wskaźnika SWKR i ogólnego wskaźnika koniunktury (OWK)¹⁶ wskazuje, że wahania cykliczne omawianych wskaźników

¹² *Handel zagraniczny i międzynarodowa konkurencyjność polskiego sektora rolno-spożywczego*, [w:] A. Kowalski (red.), *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2011 roku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 238-268.

¹³ Rynek zbóż i pasz treściwych, rzepaku i tłuszczów roślinnych, cukru, ziemniaków, mleka, wieprzowiny, wołowiny baraniny, drobiu, jaj, ryb, owoców i warzyw.

¹⁴ Syntetyczny wskaźnik koniunktury w rolnictwie jest wskaźnikiem ilościowym, syntetycznie ilustrującym zmiany rynkowych uwarunkowań produkcji rolniczej. Obliczany jest jako średnia arytmetyczna wskaźnika nożyc cen i wskaźnika potencjalnego popytu. Wskaźnik nożyc cen jest to relacja wyrównanego wskaźnika zmian cen koszyka skupu produktów rolnych i wskaźnika cen środków produkcji. Wyrównany wskaźnik potencjalnego popytu jest iloczynem wskaźników zmian cen żywności na tle wskaźnika zmian cen i towarów konsumpcyjnych oraz wskaźnika zmian wynagrodzeń w sektorze przedsiębiorstw, wskaźnika zmian wartości sprzedaży przemysłu spożywczego oraz wskaźnika zmian obrotów handlowych towarami rolno-żywnościowymi z zagranicą. Inspiracją monitorowania zmian rynkowych uwarunkowań funkcjonowania rolnictwa i wykorzystywania SWKR jako barometru sygnalizującego wahania koniunktury rolniczej (SWKR 1) były pionierskie badania A. Wosia. Wskaźnik SWKR 1 bazował na pięciu elementach: zmianach PKB rolnictwa, stopie inwestycji rolniczych, indeksie nożyc cen, *terms of trade* eksportu i importu towarów rolno-spożywczych oraz parytecie dochodów rolniczych. Ze względu na trudności z oszacowaniem niektórych wskaźników oraz utrudniony dostęp do informacji ilość wskaźników wykorzystywanych w ocenie SWKR 1 ograniczono do: zmian produkcji globalnej rolnictwa, indeksu nożyc cen oraz parytetu dochodów rolniczych.

¹⁵ Potwierdzają to także badania mikroekonomiczne prowadzone w Zakładzie Rachunkowości Rolnej IERiGŻ-PIB przez dr A. Skarżyńską, z których wynika, że opłacalność produkcji podstawowych roślin uprawnych zależy w większym stopniu od wskaźnika zmian cen niż od wahań plonów.

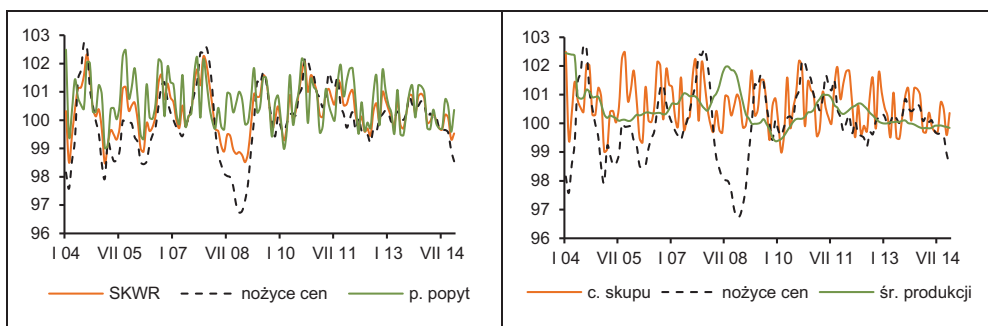
¹⁶ Jakościowe badania koniunktury rolniczej metodą testu koniunktury od 1992 roku są prowadzone kwartalnie w Instytucie Rozwoju Gospodarczego SGH zgodnie z metodyką opracowaną przez prof. E. Gorzelaka. Wyniki badań są publikowane w biuletynach, por. P. Szajner, K. Walczyk, „Koniunktura w rolnictwie” 2014, IRG SGH, Warszawa.

były zsynchronizowane. Wskaźnik SWKR wcześniej informuje o zmianach w uwarunkowaniach produkcji rolniczej, gdyż o jeden kwartał wyprzedzał cykl OWK¹⁷.

Okres 2010-2014 był sprzyjający dla rolnictwa, ale rynkowe uwarunkowania podlegały cyklicznym wahaniom. Od grudnia 2009 roku do października 2014 roku ceny skupu produktów rolniczych wzrosły o 26,6%, a ceny detaliczne środków produkcji o 14,2%. Wskaźnik nożyc cen dla tego 5-lecia wyniósł 110,9 pkt (rys. 2.2). W poprzednim 5-leciu ceny skupu wzrosły o 11,1%, środki produkcji o 30,7%, a wskaźnik nożyc cen wyniósł 85,0 pkt. W latach 2010-2014 wzrosły ceny skupu większości podstawowych produktów rolnych, wyjątek stanowiły jedynie ziemniaki i żywiec cielęcy (tab. 2.1).

Spośród środków produkcji najmniej, bo tylko o 8% wzrosły ceny nawozów mineralnych, wobec 81% w poprzednim 5-leciu. Środki plonotwórcze realnie staniały: nawozy mineralne o 2,7%, a pestycydy o 0,8%. Bezpośrednie nośniki energii i maszyny rolnicze zdrożały o 21,8% i 20,3%, a realnie o 8,5-9,9%.

Rysunek 2.2. Wskaźniki zmian rynkowych uwarunkowań funkcjonowania rolnictwa

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Wzrost cen skupu produktów rolniczych wyprzedzał nominalny wzrost cen żywności (11,1%), które w ujęciu realnym prawie nie zmieniły się (0,2%). Nominalny wzrost wynagrodzeń w sektorze przedsiębiorstw (o 20%) stwarzał warunki wzrostu popytu krajowego. Stawiało to jednak w trudnej sytuacji przetwórców żywności, którzy mieli niewielkie możliwości przerzucenia na handel rosnących kosztów surowcowych.

Na lata 2010-2014 przypadało 7 z 17 kwartałów cyklu koniunkturalnego, który rozpoczął się w III kwartale 2008 roku znaczną poprawą wskaźnika nożyc cen, po kryzysie spowodowanym gwałtownym spadkiem światowych cen surowców rolniczych i skokowym wzrostem cen środków produkcji w drugiej połowie 2007 roku i w pierwszej połowie 2008 roku. Poprawie uległ przede wszystkim wskaźnik nożyc cen. W rezultacie SWKR przekroczył 100 pkt. Dynamika cen skupu była większa niż

¹⁷ A. Grzelak, J. Seremak-Bulge, *Porównanie wybranych metod badania koniunktury w rolnictwie w Polsce*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2014, nr 4, s. 117-130.

cen środków produkcji, a rosnące dochody konsumentów i eksport stymulowały potencjalny popyt, mimo że żywność relatywnie szybciej drożała niż towary i usługi konsumpcyjne. Cykl ten zakończył się w III kwartale 2012 roku kolejnymi spadkami cen skupu, ale trwały one krótko i były mniejsze niż w 2008 roku. W III kwartale 2012 roku rozpoczął się kolejny cykl, który szczyt osiągnął w I kwartale 2014 roku, ale był on niższy niż w latach 2010-2011. W następnych miesiącach ceny produktów rolnych zaczęły spadać i jak można przypuszczać, trend spadkowy nożyc cen utrzyma się do końca 2014 roku. Niskie ceny środków produkcji łagodzą konsekwencje spadku cen skupu. Warto dodać, że wpływ zmian cen skupu na nożyce cen jest znacznie większy ($R = 0,92$) niż zmian cen środków produkcji ($R = -0,60$).

Tabela 2.1. Wskaźniki cen i wynagrodzeń w polskiej gospodarce w latach 2010-2014

Wyszczególnienie	2010	2011	2012	2013	I-X 2014	2010 – X 2014	
	grudzień roku poprzedniego = 100					XII 2009 = 100	indeks cen realnych
Wynagrodzenia	105,4	104,1	102,5	102,7	104,0	120,2	108,3
Towary i usługi konsumpcyjne	103,1	104,7	102,4	100,7	99,6	110,9	100,0
Żywność	103,9	104,6	103,8	101,5	97,0	111,1	100,2
Środki produkcji	103,8	108,4	103,0	99,7	98,8	114,2	102,9
nawozy mineralne	98,0	118,6	104,9	94,6	93,6	108,0	97,3
pestycydy	102,8	100,1	103,0	102,2	101,6	110,1	99,2
bezpośrednie nośniki energii	111,8	112,0	100,9	98,6	97,8	121,8	109,9
maszyny	103,6	105,4	105,0	103,5	101,4	120,3	108,5
materiały budowlane	103,2	106,4	101,3	99,7	99,6	110,5	99,6
Nożyce cen koszyka skupu	111,5	108,7	96,6	104,8	90,4	110,9	.
Koszyk skupu	115,7	117,8	99,5	104,5	89,3	126,6	114,1
pszenica	165,4	97,4	133,9	74,8	81,9	132,1	119,2
żyto	205,3	129,2	93,5	76,0	90,3	170,2	153,5
jęczmień	167,8	116,7	114,2	88,8	81,0	160,9	145,0
kukurydza	151,5	100,8	118,4	79,2	73,1	104,7	94,4
ziemniaki	102,8	91,9	122,3	125,6	54,6	79,2	71,4
bydło	111,2	123,1	103,6	92,7	92,1	121,1	109,2
trzoda chlewna	100,3	143,3	96,1	98,5	87,3	118,8	107,1
drób	103,7	127,9	93,6	98,3	103,0	125,7	113,3
cielęta	78,5	132,6	108,5	89,7	97,4	98,7	89,0
mleko	112,8	109,3	97,2	122,4	80,8	118,5	106,9

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

W 2014 roku wszystkie wskaźniki charakteryzujące rynkowe uwarunkowania produkcji rolniczej spadną poniżej 100 pkt. W grudniu 2014 roku nożyce cen mogą wynosić poniżej 90 pkt, mimo że ceny środków produkcji będą niższe niż w grudniu 2013 roku o 1,5%. Wskaźnik zmian cen skupu wyniesie w tym okresie ok. 96,5 pkt. Wskaźnik potencjalnego popytu osiągnie najniższy poziom od 2004 roku, mimo spadku cen detalicznych. W rezultacie wartość SWKR spadnie poniżej 100 pkt, ale będzie wyższa niż w najgorszym pod tym względem 2008 roku.

2.3. Wybrane przemiany w polskim przemyśle spożywczym

Cechą rynku żywnościowego w Polsce był w ostatnich latach spadek popytu krajowego na żywność, napoje i wyroby tytoniowe. W 2013 roku wartość spożycia żywności i używek w cenach stałych była prawie o 5% mniejsza od najwyższego poziomu z 2008 roku. Była to duża zmiana jednego z głównych czynników rozwoju gospodarki żywnościowej, gdyż przez poprzednie 15 lat konsumpcja wzrastała o 2,8% rocznie.

Jedną z przyczyn malejącego popytu krajowego było spowolnienie rozwoju gospodarczego. W 2013 roku PKB był o 14,4% wyższy niż w 2008 roku, a średnia roczna dynamika wyniosła 2,7%. Dochody ludności wzrastały (płace realne o 8%), a spożycie indywidualne ogółem zwiększyło się o 10%. Spadek popytu na towary spożywcze można wyjaśnić szybko rosnącymi cenami żywności oraz zmianami w strukturze wydatków gospodarstw domowych. W 2013 roku ceny żywności i napojów bezalkoholowych były o 20% wyższe niż w 2008 roku, a napojów alkoholowych i wyrobów tytoniowych o 28%, przy inflacji ok. 16%. Skutki słabnącego popytu wewnętrznego rekompensował eksport, który zwiększał się o 12% rocznie.

W ostatnich latach przemysł spożywczy nie napotykał na ograniczenia surowcowe, gdyż produkcja towarowa rolnictwa (w cenach stałych) zwiększyła się o 12,5%, ale przy dużej zmienności. Znacznie szybciej zwiększał się import surowców (produktów rolnictwa i półfabrykatów), który w tym samym okresie wzrósł o ponad 50%.

Ostatnie lata były okresem wysokich cen produktów rolnych i żywności. Światowe ceny żywności po przejściowym spadku w 2009 roku powróciły do wysokiego poziomu z lat 2007-2008. W Polsce produkty rolne i żywność też drożały. W 2013 roku ceny skupu były o 30% wyższe niż w 2008 roku, a ceny detaliczne żywności, napojów i wyrobów tytoniowych wzrosły o 22%. Mniejszą dynamiką charakteryzowały się ceny zbytu przemysłu spożywczego (17%). Żywność drożała w całym łańcuchu marketingowym, ale najbardziej w rolnictwie. Marże przetwórcze spadły, co było barierą generowania nadwyżki ekonomicznej i rozwoju przetwórstwa żywności.

W ostatnich latach nastąpiło spowolnienie rozwoju przemysłu spożywczego. Średnia dynamika produkcji wynosiła 3,3% rocznie i była mniejsza niż w latach 2003-2007 (5,9%). Drugą cechą było duże zróżnicowanie skali zmian produkcji (1,0-6,2%). Głównym czynnikiem wzrostu produkcji był eksport, którego udział w przyroście wartości produkcji sprzedanej wyniósł średnio 60%. Najszybciej rozwijało się przetwórstwo na cele niespożywcze (6% rocznie), w tym głównie produkcja biopaliw i pasz. Utrzymało się relatywnie wysokie tempo wzrostu pierwotnego przetwórstwa produktów rolnych (4,4% rocznie). Wtórne przetwórstwo wzrastało o 4% rocznie, wobec 7,2% rocznie w latach 2003-2007. Duże spowolnienie wzrostu nastąpiło w produkcji używek (do 1,8% rocznie z prawie 6%).

W latach 2008-2013 następował powolny spadek zatrudnienia i szybszy wzrost wartości środków trwałych. Techniczne uzbrojenie pracy wzrosło o 46%. Wzrost majątku i zasobów łącznie był zbliżony do wzrostu produkcji (w cenach bieżących), dlatego wskaźniki majątkochłonności produkcji i relacja zasobów do wartości produkcji

nie zmieniły się. Wartość inwestycji w sektorze, po znaczącym spadku w 2009 roku, systematycznie wzrastała, osiągając w 2013 roku poziom nieznacznie wyższy niż przed światowym kryzysem gospodarczym. Kontynuowana była tendencja wzrostu wydajności pracy, która w 2013 roku była w cenach stałych o 27% wyższa niż w 2008 roku. Przyrost wydajności pracy był opłacony przyrostem średniej płacy (o 48,6%).

Przemysł spożywczy utrzymuje zdolność generowania zysków. Zysk w 2013 roku przekroczył 8 mld zł i był o 40% większy od średniej z lat 2007-2009, a rentowność sprzedaży wynosi ok. 4% wartości obrotów netto. Rentowność kapitału własnego wynosi 12-15%. Firmy rentowne wytwarzają ok. 90% produkcji. Najlepsze wyniki finansowe osiągają producenci używek (7,6% obrotów i 18,5% kapitału własnego), a najniższą rentowność sprzedaży osiągają przetwórcy produktów zwierzęcych. Liczba przedsiębiorstw przemysłu spożywczego jest ustabilizowana i wynosi 15-16 tys., w tym ok. 6 tys. firm przemysłowych (>9 pracowników), z czego ok. 280 dużych (>249 osób), niespełna 1200 średniej wielkości (49-249 osób) oraz ok. 14 tys. firm małych i mikro.

Polski przemysł spożywczy ma coraz większy udział w UE, gdyż jest szóstym producentem wyrobów przemysłu spożywczego z udziałem 9%, wobec 6,8% w 2003 roku. Za 3-4 lata Polska może być piątym producentem żywności w UE. Produkcja sektora w przeliczeniu na jednego mieszkańca jest już większa od średniej UE-15 oraz zbliżona do poziomu Francji, Niemiec i Hiszpanii, ale średnio o 1/3 mniejsza niż w takich krajach, jak: Holandia, Irlandia, Dania czy Belgia.

2.4. Międzynarodowa konkurencyjność polskiego sektora rolno-żywnościowego

Zintensyfikowanie w ostatnich latach badań dotyczących międzynarodowej konkurencyjności ma związek z procesami integracyjnymi i globalizacyjnymi na świecie. Procesy te wywierają wpływ na funkcjonowanie i perspektywy rozwoju przedsiębiorstw i tworzonych przez nie sektorów. W tych warunkach budowa, wzmacnianie i utrzymanie międzynarodowej konkurencyjności stało się szczególnym wyzwaniem. Z definicji OECD wynika, że konkurencyjność oznacza zarówno zdolność firm, przemysłów, regionów, narodów lub ponadnarodowych ugrupowań do sprostania międzynarodowej konkurencji, jak i zdolność do zapewnienia wysokiej stopy zwrotu od zastosowanych czynników produkcji oraz relatywnie wysokiego poziomu zatrudnienia na trwałych podstawach¹⁸. W większości analiz międzynarodowa konkurencyjność na poziomie mezo jest oceniana w aspekcie handlu zagranicznego poszczególnych sektorów¹⁹.

¹⁸ *Industrial Structure Statistics 1994*, OECD, Paris 1996 [za: M.J. Stankiewicz, *Konkurencyjność przedsiębiorstwa. Budowanie konkurencyjności przedsiębiorstwa w warunkach globalizacji*, Dom Organizatora, Toruń 2005].

¹⁹ J. Misala, *Międzynarodowa zdolność konkurencyjna i międzynarodowa konkurencyjność gospodarki narodowej. Podstawy teoretyczne*, Politechnika Radomska, Radom 2007; J. Misala, *Międzynarodowa konkurencyjność gospodarki narodowej*, PWE, Warszawa 2011.

Jednym z najważniejszych przejawów kształtowania się konkurencyjności polskich producentów żywności stały się wyniki handlu zagranicznego. Na potrzeby oceny konkurencyjności systematycznie jest prowadzona analiza wyników polskiego handlu rolno-spożywczego, analiza wybranych wskaźników konkurencyjności oraz analiza ujawnionych przewag komparatywnych w eksporcie. W prowadzonych w IERiGŻ-PIB od 2005 roku badaniach²⁰ podkreśla się, że krajowi producenci żywności powinni być konkurencyjni zarówno wobec przedsiębiorstw funkcjonujących na rynku międzynarodowym, jak i zagranicznych firm na rynku wewnętrznym. Takie podejście jest zgodne z definicją OECD i spowodowało przyjęcie na użytek badań definicji konkurencyjności, jako zdolności do lokowania się krajowych producentów żywności na rynkach zagranicznych – zarówno na rynku unijnym, jak i na rynkach trzecich – oraz zdolności rozwijania eksportu.

Po wstąpieniu Polski do UE nastąpił dynamiczny rozwój handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi. W latach 2003-2013 wartość eksportu wzrosła pięciokrotnie do 20,4 mld euro, a dodatkowo saldo wykazywało większą dynamikę do ok. 6,1 mld euro. Głównym partnerem handlowym pozostała UE. W 2003 roku na rynek unijny kierowano ok. 65% eksportu, a importowano ok. 61%. W 2013 roku udział UE zwiększył się do 78%, a w imporcie do 69%. Dodatkowo saldo wymiany wzrosło blisko trzynastokrotnie (ok. 6 mld euro). Duży udział UE w strukturze geograficznej oraz duże dodatnie saldo są dowodem, że krajowi producenci mają silną pozycję konkurencyjną w UE.

Oceny pozycji konkurencyjnej Polski w handlu produktami rolno-spożywczymi na międzynarodowym rynku dokonano na podstawie czterech wskaźników: specjalizacji eksportowej produkcji (SI), pokrycia importu eksportem (TC), ujawnionych przewag komparatywnych (RCA) oraz relacji eksportowo-importowych Lafay'a (LFI). Sumaryczna ocena pozycji konkurencyjnej w latach 2003-2013 ukazuje zróżnicowaną sytuację sektora w układzie towarowym. Polska posiadała przewagi komparatywne w handlu: mięsem i podrobami, produktami mleczarskimi, warzywami, przetworami z mięsa i ryb, przetworami zbożowymi i pieczywem cukierniczym oraz przetworami z owoców i warzyw. Dobra była także pozycja konkurencyjna działu cukry i wyroby cukiernicze oraz tytoń i wyroby tytoniowe. W wielu grupach produktów nastąpiła poprawa wartości poszczególnych wskaźników. Tym samym zwiększył się w eksporcie rolno-spożywczym ogółem udział (z 60 do 70%) produktów, w zakresie których Polska posiadała przewagi komparatywne na rynku światowym. Wyraźny postęp, jaki dokonał się w tej dziedzinie, wynika przede wszystkim ze wzrostu przewag komparatywnych w eksporcie do UE.

Przewagi konkurencyjne producentów żywności na rynku UE miały dotychczas głównie charakter przewag kosztowo-cenowych. Ceny w Polsce od lat są niższe niż

²⁰ I. Szczepaniak (red.), *Monitoring i ocena konkurencyjności polskich producentów żywności (2)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 40, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

w UE-15. Badania prowadzone w IERiGŻ-PIB²¹ wskazują, że różnice te zwiększają się w kolejnych ogniwach łańcucha żywnościowego, tj. największe dotyczą cen detalicznych, mniejsze cen zbytu, a najmniejsze cen skupu. Z badań wynika, że następuje stopniowe zmniejszanie się przewag cenowych, wynikające z postępującej konwergencji krajowych produktów z cenami produktów w UE. Zjawisko to świadczy o rosnącej integracji polskiego rynku rolno-spożywczego z rynkiem unijnym.

Z każdym rokiem członkostwa Polski w UE, wraz z wyrównywaniem się cen żywności w UE, coraz większego znaczenia nabierają przewagi o charakterze jakościowym, innowacyjnym czy też informacyjnym. Do źródeł konkurencyjności przedsiębiorstw spożywczych należy zaliczyć także czynniki, które tkwią w obszarach działalności wspomagających produkcję, czy też wynikają z zasobów intelektualnych.

Dostrzeżenie szans i zagrożeń w dynamicznie zmieniającym się otoczeniu zewnętrznym, w tym analiza czynników konkurencyjności, powinno być podstawą do opracowania strategii działania i sposobu budowy przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstw sektora żywnościowego. Ocena konkurencyjności handlu rolno-spożywczego z UE metodą K. Aigingera²² wykazała, że mimo różnokierunkowych wahań znaczenia poszczególnych strategii konkurowania w eksporcie rolno-spożywczym, w latach 2003-2013 nastąpił wyraźny wzrost znaczenia strategii zróżnicowania, opartej na skutecznym konkurowaniu jakością produktów. Przejawiał się on m.in. we wzroście udziału eksportu rolno-spożywczego, będącego efektem stosowania skutecznej strategii konkurowania jakością oraz poprawą dodatniego salda obrotów²³.

W warunkach integracji europejskiej i globalizacji w coraz większym stopniu konkuruje się czynnikami pozacenowymi (np. jakościowymi). Jest to podstawowa przesłanka, którą krajowi producenci żywności powinni wziąć pod uwagę w poszukiwaniu determinant przyszłej konkurencyjności.

2.5. Podsumowanie

Procesy globalizacyjne i integracja regionalna powodują, że rynki krajowe łączą się w jeden duży i zintegrowany rynek. Konsekwencją tego procesu jest to, że koniunktura na rynku światowym wywiera coraz silniejszy wpływ na sytuację podażowo-popytową na rynkach krajowych. Badania dotyczące sytuacji na światowym rynku produktów rolno-żywnościowych i jej wpływu na polski sektor rolno-spożywczy potwierdziły występowanie silnych powiązań między omawianymi rynkami.

²¹ I. Szczepaniak (red.), *Monitoring i ocena konkurencyjności polskich producentów żywności (3). Potencjał konkurencyjny – wybrane elementy*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 73, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

²² Metoda ta polega na badaniu cech wymiany handlowej z punktu widzenia absolutnych, a nie komparatywnych przewag kraju nad zagranicą w różnych dziedzinach gospodarki, w szczególności w dziedzinie produkcji przemysłowej.

²³ I. Szczepaniak (red.), *Monitoring i ocena konkurencyjności polskich producentów żywności (5). Synteza*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 115, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.

Wpływ koniunktury na światowym rynku na rynki krajowe był widoczny we wszystkich analizowanych branżach polskiego sektora rolno-spożywczego. Szczególnie wyraźny był on w branżach, które prowadzą intensywną wymianę handlową z zagranicą. Przykładem jest przetwórstwo ryb, które importuje duże ilości surowca i reeksportuje przetwory rybne. W ostatnich latach podobna sytuacja występuje na krajowym rynku trzody chlewnej, gdyż importowane są duże ilości prosiąt i warchlaków, których tucz i ubój odbywa się w Polsce. Eksport był bardzo istotnym czynnikiem determinującym rozwój sektora mleczarskiego, drobiarskiego oraz odgrywa istotną rolę w sektorze mięsa wołowego.

Polski przemysł spożywczy, działając w warunkach zagrożeń wynikających z różnych kryzysów światowych, był pod silną presją malejącego popytu krajowego na żywność oraz wysokich i rosnących cen produktów rolno-spożywczych. W tej sytuacji głównym czynnikiem rozwoju przemysłu spożywczego był eksport, który zwiększał się w tempie ok. 10% rocznie, co stworzyło możliwość wzrostu produkcji wyrobów tego przemysłu w tempie zbliżonym do tempa rozwoju gospodarczego kraju (PKB).

Wzrost produkcji sektora następował w warunkach stopniowo malejącego zatrudnienia, przy relatywnie wysokim poziomie inwestowania, co skutkowało dość szybkim wzrostem technicznego uzbrojenia pracy i wydajności pracy. Utrzymany został wysoki standard techniczny potencjału wytwórczego sektora. Kurcząca się marża przetwórcza wymuszała oszczędne gospodarowanie zasobami pracy żywej i uprzedmiotowionej oraz innymi środkami produkcji. Świadczy o tym nie tylko wzrost wydajności pracy, lecz także utrzymanie osiągniętego wcześniej poziomu produktywności i efektywności prowadzonej działalności, szczególnie w skali mikro, oraz dość stabilnej zdolności generowania zysków i bezpiecznego stanu finansowego przedsiębiorstw. W efekcie polski przemysł spożywczy wzmocnił swoją pozycję w Unii Europejskiej, zwiększył powiązania z rynkami zagranicznymi oraz swoją pozycję konkurencyjną na tych rynkach.

Wzrost międzynarodowej pozycji konkurencyjnej polskich producentów żywności wynikał przede wszystkim z takich uwarunkowań zewnętrznych, jak swoboda handlu Polski z innymi krajami UE oraz rozwój rynku globalnego. Z całą pewnością nie byłby on jednak tak znaczący, gdyby nie oddziaływanie Wspólnej Polityki Rolnej UE oraz różnego rodzaju przewagi konkurencyjne polskich producentów żywności. Instrumentem będącym podstawą budowania przewag konkurencyjnych w sektorze żywnościowym były dotychczas niższe ceny produktów. Mimo stopniowego zmniejszania się przewag cenowych, czynnik cenowy wciąż pozostaje ważną determinantą międzynarodowej konkurencyjności tego sektora. Niezwykle ważnym i zyskującym na znaczeniu instrumentem konkurowania okazała się także poprawa poziomu jakości i bezpieczeństwa zdrowotnego produkowanej u nas żywności, warunkowana przez wdrażanie i stosowanie w przedsiębiorstwach przemysłu spożywczego obligatoryjnych i nieobligatoryjnych systemów zarządzania jakością.

Bibliografia

Demographic Overview – World – Total for Selected Region, United States Census Bureau, www.bureau.com, 31.10.2014.

Dybowski G., *Wpływ procesu globalizacji na rozwój rolnictwa na świecie*, seria „Program Wieloletni 2005-2009”, nr 17, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.

Figiel S., Hamulczuk M., Klimkowski C., *Metodyczne aspekty analizy zmienności cen oraz pomiaru ryzyka na towarowych rynkach rolnych*, seria „Komunikaty Raporty Ekspertyzy”, nr 559, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

Grzelak A., Seremak-Bulge J., *Porównanie wybranych metod badania koniunktury w rolnictwie w Polsce*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2014, nr 4.

Handel zagraniczny i międzynarodowa konkurencyjność polskiego sektora rolno-spożywczego, [w:] A. Kowalski (red.), *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2011 roku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 238-268.

Jasiński A., *Zarys analizy rynku*, PWN, Warszawa 1997.

Levi D., *International Production and Sourcing: Trends and Issues*, „STI Review” 1993, no. 13.

Misala J., *Międzynarodowa konkurencyjność gospodarki narodowej*, PWE, Warszawa 2011.

Misala J., *Międzynarodowa zdolność konkurencyjna i międzynarodowa konkurencyjność gospodarki narodowej. Podstawy teoretyczne*, Politechnika Radomska, Radom 2007.

Mynarski S. (red.), *Analiza rynku. Systemy i mechanizmy*, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 1993.

Parkash A., *Safeguarding Food Security in Volatile Global Markets*, FAO, Rome 2011.

Pietrzak M., *Problem geograficznego zakresu rynków/sektorów w dobie globalizacji i regionalizacji*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2014, nr 1, s. 5-21.

Pingali P., *Westernization of Asian diets and the transformation of food systems: Implications for research and policy*, Agricultural and Development Economics Division, FAO, Rome 2007.

Rembisz W., Kowalski A., *Rynek rolny w ujęciu funkcjonalnym*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa 2007.

Stankiewicz M.J., *Konkurencyjność przedsiębiorstwa. Budowanie konkurencyjności przedsiębiorstwa w warunkach globalizacji*, Dom Organizatora, Toruń 2005.

Szajner P., Walczyk K., „Koniunktura w rolnictwie” 2014, IRG SGH, Warszawa.

Szczepaniak I. (red.), *Monitoring i ocena konkurencyjności polskich producentów żywności (2)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 40, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

Szczepaniak I. (red.), *Monitoring i ocena konkurencyjności polskich producentów żywności (3). Potencjał konkurencyjny – wybrane elementy*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 73, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Szczepaniak I. (red.), *Monitoring i ocena konkurencyjności polskich producentów żywności (5). Synteza*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 115, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.

Szymański W., *Globalizacja. Wyzwania i zagrożenia*, Difin, Warszawa 2002.

Tokgoz S., Zhang W., Msangi S., *Biofuels and the Future of Food: Competition and Complementarities*, „Agriculture” 2012, no. 2, s. 414-435.

Zorska A., *Ku globalizacji? Przemiany w korporacjach transnarodowych i gospodarce światowej*, PWN, Warszawa 2000.

3. Ocena wpływu wybranych instrumentów polityki publicznej mających wpływ na zmiany strukturalne w rolnictwie i na obszarach wiejskich

3.1. Wprowadzenie

Kompleksowość i komplementarność instrumentów polityk publicznych jest warunkiem skutecznego oddziaływania na poprawę konkurencyjności sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich. Z punktu widzenia producenta i przedsiębiorcy niezwykle ważna jest jej przewidywalność i stabilność w długim okresie. Obszary wiejskie, w tym także i rolnictwo, charakteryzuje określony potencjał rozwojowy, przy jednoczesnym występowaniu czynników stagnacyjnych. Państwo może, poprzez instrumenty polityki rolnej, polityki spójności lub inne działania, stymulować ten potencjał. Rozwój obszarów wiejskich determinowany jest bowiem uwarunkowaniami endogenicznymi, stanowiącymi wewnętrzną ich siłę rozwojową oraz egzogenicznymi, generowanymi tempem rozwoju gospodarki narodowej i polityką gospodarczą. Uwarunkowania te skutkują dywersyfikacją działalności na obszarach wiejskich. Część podmiotów gospodarczych zachowuje tradycyjną orientację rolniczą, inne natomiast koncentrują się na działalności pozarolniczej. Proces stymulowania przekształceń rolnictwa i obszarów wiejskich wymaga więc specyficznych narzędzi, metod i instrumentów oddziaływania¹. Z pewnością należą do nich instrumenty wspólnej polityki rolnej oraz polityki rozwoju obszarów wiejskich.

Polską politykę rolną w latach 2002-2014 charakteryzuje ciągłość w odniesieniu do jej instrumentów². Po przystąpieniu do UE polityka rolna nabrała charakteru stabilności i przewidywalności. Działania o charakterze rynkowym przyczyniły się do stabilizacji cen na wielu rynkach. Dopłaty bezpośrednie znacząco przyczyniły się do zwiększenia dochodów rolników, a także zwiększenia zdolności inwestycyjnych. Działania o charakterze strukturalnym wydatnie wsparły modernizację sektora rolno-żywnościowego, ochronę środowiska i wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. Z założenia większość działań wzajemnie się uzupełniała, choć czasami zakładane dla poszczególnych działań cele stały względem siebie w sprzeczności³. Również efektywność i skuteczność wielu interwencji publicznych była dyskusyjna.

¹ P. Chechelski, R. Grochowska, M. Wigier (red.), *Wsparcie publiczne i konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 129, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 136.

² M. Wigier, *Polityka rolna i zmiany strukturalne w rolnictwie polskim po akcesji do UE*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2014, nr 361.

³ Jako przykład można wskazać cele związane z poprawą jakości środowiska naturalnego poprzez inwestycje np. w budowę płyt gnojowych oraz cele typowo ekonomiczne związane np. z obniżką kosztów produkcji.

Widoczna poprawa sytuacji dochodowej rolnictwa i zmian strukturalnych zachodzących w gospodarce żywnościowej i na obszarach wiejskich jest efektem korzystnego wpływu mechanizmów WPR. Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie i ocena efektów wybranych instrumentów polityki rolnej realizowanej w Polsce w latach 2004-2014 w oparciu o środki finansowe z UE, współfinansowanie z budżetu krajowego oraz środki własne beneficjentów polityki publicznej.

3.2. Zakres danych i wykorzystane metody badań

W celu realizacji wyznaczonego zadania przeprowadzono analizy danych statystycznych:

- Polskiego FADN za lata 2004-2012 w odniesieniu zasobów produkcyjnych oraz inwestycji;
- ankiety IERiGŻ-PIB „Rodzina i Gospodarstwo” przeprowadzonej w 2011 roku, która dostarczyła informacji na temat oddziaływania WPR na decyzje produkcyjne w opinii rolników;
- Banku Danych Lokalnych GUS za lata 2004-2013 dla 1529 gmin wiejskich, która dostarczyła informacji na temat dochodów własnych gmin.

Analiza danych FADN prowadzona była w dwóch podokresach 2004-2007 i 2008-2012. W celu wyeliminowania zmian wynikających z krótkookresowych wahań koniunktury na rynkach rolnych w ww. okresach obliczono średnie wartości zmienionych użytych do analizy. Na podstawie przeglądu literatury oraz analizy zaobserwowanych prawidłowości pomiędzy kierowanym wsparciem a zaistniałymi zmianami zidentyfikowano powiązania decyzji inwestycyjnych i produkcyjnych rolników z instrumentami WPR. Prace analityczne koncentrowały się na identyfikacji zależności pomiędzy wielkością wsparcia skierowanego do gospodarstw a dochodami, zmianami w produkcji oraz inwestycjami. Niektóre analizy przeprowadzono w podziale na klasy ekonomiczne, typy produkcyjne i regiony FADN. Wyodrębniono m.in. gospodarstwa w podziale na klasy wielkości ekonomicznej: bardzo małe (BM) do 4 ESU, małe (M) 4-8 ESU, średnio małe (ŚR-M) 8-16 ESU, średnio-duże (ŚR-D) 16-40 ESU, duże (D) 40-100 ESU, bardzo duże (BD) powyżej 100 ESU; gospodarstwa według typów rolniczych: uprawy polowe (UP), uprawy ogrodnicze (UO), uprawy trwałe (UT), produkcja mleka (KML), zwierzęta żywione w systemie wypasowym (ZTR), zwierzęta ziarnożerne (ZZI), produkcja mieszana (MIE), gospodarstwa nie prowadzące inwestycji oraz inwestujące w oparciu o środki własne, kredyty komercyjne i środki pomocy publicznej. Do analiz wykorzystano metody statystyki opisowej.

Badania ankiety IERiGŻ-PIB „Rodzina i Gospodarstwo”, zwanej również „Wielką Ankietą”, przeprowadzone zostały w 76 wsiach. Zebrane informacje dotyczyły wszystkich indywidualnych gospodarstw rolnych o obszarze powyżej 1 ha użytków rolnych, będących we władaniu osób fizycznych. Wybrane do badania miejscowości zostały dobrane celowo, tak by struktura obszarowa badanych gospodarstw stanowiła odzwierciedlenie rzeczywistej wielkości ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych,

zarówno w skali kraju, jak i w układzie przestrzennym. Przy czym w rolnictwie indywidualnym areał gospodarstwa rolnego jest ściśle powiązany z poziomem wyposażenia w pozostałe składowe majątku produkcyjnego z cechami społeczno-demograficznymi rolników oraz głównymi celami prowadzonej działalności rolniczej. Z tego względu można uznać, że badana zbiorowość odzwierciedla struktury społeczne i gospodarcze polskiego rolnictwa indywidualnego. Ankietowane jednostki każdorazowo stanowiły około 0,2% faktycznej liczby indywidualnych gospodarstw rolnych w kraju, a ich liczebność w badaniu z 2011 roku wynosiła 3,3 tys. podmiotów.

W badaniu rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich skoncentrowano się na instrumentach finansowych UE oddziałujących w latach 2007-2013 w sposób pośredni lub bezpośredni na rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej. W tym celu dla oceny skuteczności wsparcia publicznego zastosowano podejście celowe oraz podejście wielokryterialne⁴. Pierwsze umożliwiło określenie stopnia konwergencji, zaś drugie – dokonanie oceny efektywności technicznej transferowanego wsparcia. Z racji mnogości mechanizmów wsparcia publicznego oraz wielopłaszczyznowych zależności możliwa była jedynie cząstkowa ocena efektywności wybranych instrumentów.

Oceny skuteczności polityki, w której jako cel przyjęto konwergencję obszarów wiejskich oraz efektywności instrumentów finansowych wspierających rozwój przedsiębiorczości dokonano na podstawie przeprowadzonej analizy mezoekonomicznej, tj. na poziomie gminy. Podstawowymi metodami badań były analiza opisowa i porównawcza. W przypadku oceny skuteczności, tj. wpływu na proces konwergencji, analizy te dotyczyły stanu i zmian dochodów własnych gmin w zależności od skali korzystania z instrumentów wspierania rozwoju przedsiębiorczości finansowanych z budżetu UE, w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki, Innowacyjna Gospodarka, Regionalnego Programu Operacyjnego oraz Programu Rozwój Polski Wschodniej, w przeliczeniu na jednego mieszkańca w wieku produkcyjnym. Do oceny konwergencji wykorzystano również ekonometryczny model beta konwergencji absolutnej⁵. Wielkość wsparcia stanowiła również nakłady w ocenie efektywności lokalnej. W tym przypadku do pomiaru efektów wykorzystano jednak mierniki i wskaźniki określające stan i zmiany liczby podmiotów gospodarczych i mikroprzedsiębiorstw, liczby pracujących czy liczby bezrobotnych⁶. Do oceny efektywności oprócz analizy opisowej i porównawczej zastosowano również analizę regresji prostej oraz metodę Stochastycznej Analizy Granicznej (SFA).

⁴ G. Pawłowski, *Wykorzystanie analizy efektywności funkcjonowania instytucji publicznych w aspekcie konkurencyjności regionów*, „Polityka Gospodarcza” 2000, nr 3, s. 65-71.

⁵ B. Bal-Domańska, *Ekonometryczna identyfikacja β konwergencji regionów szczybla NUTS-2 państw Unii Europejskiej*, „Acta Universitatis Lodzianis, Folia Oeconomica” 2011, nr 253, s. 9-21; M. Próchniak, R. Rapacki, *Konwergencja typu beta (β) i sigma (σ) w krajach transformacji w latach 1990-2005*, s. 146-151, [w:] R. Rapacki (red.), *Wzrost gospodarczy w krajach transformacji*, PWE, Warszawa 2009, s. 304; M. Kokocińska (red.), *Etapy konwergencji w rozwiniętych krajach Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2012, s. 44-48.

⁶ J. Pawłowski, *Wybrane metody oceny efektywności finansowej przedsięwzięć gospodarczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2007, s. 32, 33, 36, 37.

3.3. WPR w okresie członkostwa Polski w UE

Ramy instytucjonalne i prawne kształtowania oraz realizacji polityki rolnej w Polsce w latach 2004-2014 w obszarze rolnictwa, przemysłu spożywczego i rozwoju obszarów wiejskich tworzyła bezpośrednio Wspólna Polityka Rolna oraz pośrednio polityka regionalna, handlowa i polityka konkurencji. Zgodnie z przyjętymi rozwiązaniami dotyczącymi WPR, polityka rolna została w Polsce oparta na komplementarności jej dwóch filarów, tj. polityki rynkowej i strukturalnej. Zadaniem pierwszego filara jest zapewnienie wsparcia dochodów gospodarstwom rolnym prowadzącym produkcję zgodnie z potrzebami rynku, drugiego zaś – wsparcie przekształceń strukturalnych w gospodarce żywnościowej, wsparcie rozwoju obszarów wiejskich oraz ochrona środowiska naturalnego. Do najważniejszych programów współfinansowanych ze środków UE i wspierających ww. przekształcenia należy zaliczyć:

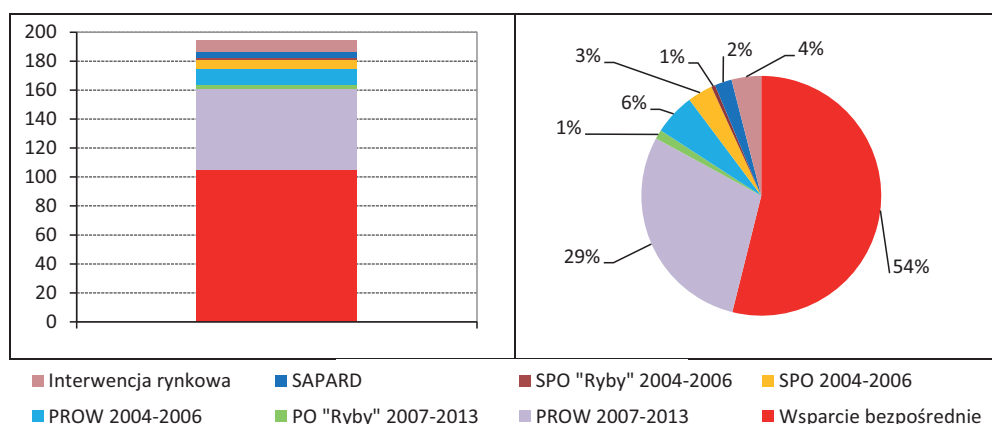
- dopłaty bezpośrednie – wypłacane w formie podstawowych, uzupełniających i specjalnych płatności, oddzielonych od struktury i wielkości produkcji rolniczej;
- SAPARD – Specjalny Przedakcesyjny Program na Rzecz Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich;
- SPO „Rolnictwo” – Sektorowy Program Operacyjny (SPO) Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich 2004-2006;
- PROW 2004-2006 – Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006;
- PROW 2007-2013 – będący w końcowej fazie realizacji Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013;
- inne programy pomocy rynkowej związane z: kwotowaniem produkcji, subwencjonowaniem produkcji, subwencjonowaniem eksportu i zużycia krajowego, normy jakościowe itp.

Objęcie Polski instrumentami WPR i polityki handlowej oraz udostępnienie wsi i rolnictwu funduszy strukturalnych wpłynęło na zmianę ekonomicznych uwarunkowań funkcjonowania całej gospodarki żywnościowej i obszarów wiejskich. W okresie do połowy 2014 roku nastąpiło istotne zwiększenie stopy subwencjonowania wsi, rolnictwa i przemysłu spożywczego. Skumulowana wartość pomocy finansowej dla sektora rolno-spożywczego i obszarów wiejskich sięgnęła blisko 195 mld zł (rys. 3.1). Złożyły się na nią: płatności bezpośrednie (104,8 mld zł), PROW 2007-2013 (56,5 mld zł), PROW 2004-2006 (10,9 mld zł), płatności Sektorowego Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja...” (6,6 mld zł), wydatki na realizację mechanizmów WPR na poszczególnych rynkach rolnych (7,8 mld zł), SAPARD (4,5 mld zł), SPO „Ryby” 2007-2013 (2,4 mld zł) oraz SPO „Ryby” 2004-2006 (1,0 mld zł). Tak wysokie wydatki publiczne, w połączeniu z regulacjami unijnymi w zakresie polityki rynkowej i strukturalnej, spowodowały m.in.:

- przyspieszenie procesu modernizacji gospodarki żywnościowej, poprawę jej konkurencyjności zarówno na rynku wewnętrznym, jak i rynkach międzynarodowych,

- poprawę jakości i bezpieczeństwa produkcji żywności oraz przyspieszenie rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich;
- zwiększenie możliwości sprzedaży artykułów rolno-spożywczych na wspólnym rynku oraz wzrost możliwości ich eksportu na rynki krajów trzecich z wykorzystaniem subwencji eksportowych;
 - stabilizację cenową w długim okresie na rynkach rolno-spożywczych objętych regulacjami WPR;
 - znaczące wsparcie dochodów rolniczych, głównie poprzez wprowadzenie dopłat bezpośrednich oraz płatności z tytułu ONW.

Rysunek 3.1. Wydatki na realizację WPR w okresie 05.2004 – 07.2014
(w mld zł i w proc.)

Źródło: obliczenia M. Wigiera na podstawie danych ARiMR oraz ARR.

Proces zachodzących przemian strukturalnych w polskim rolnictwie jest efektem wielu czynników, zarówno o charakterze koniunkturalnym, geopolitycznym, jak i przemian pokoleniowych. Przyczyniają się do tego zarówno uwarunkowania makroekonomiczne, wynikające z obecności w strukturach UE i przynależności do jednolitego rynku, jak i programy pomocy publicznej adresowane do sektora rolno-żywnościowego w ramach WPR. Proces koncentracji produkcji i koncentracji gruntów odbywa się przede wszystkim w drodze rynkowego obrotu ziemią rolniczą. W zdecydowanie mniejszym zakresie przeobrażenia są efektem przekazywania gospodarstw rolnych następcy w ramach rodziny, ponieważ w tym przypadku ziemia traktowana jest nie tyle jako środek produkcji, co majątek przekazywany z pokolenia na pokolenie. Znaczącym bodźcem do uruchomienia przemian strukturalnych, a w ich wyniku i poprawy efektywności gospodarowania i konkurencyjności rolnictwa był napływ na polską wieś środków finansowych z UE. Obecnie stosowane instrumenty polityki publicznej, które miały sprzyjać konwergencji regionów, nie są jednak w stanie

powstrzymać ich polaryzacji. Dostrzegalna jest nawet rosnąca polaryzacja ekonomiczna i przestrzenna. Rosną różnice ekonomiczne pomiędzy gospodarstwami towarowymi silnie powiązаныmi z rynkiem a gospodarstwami produkującymi głównie na samozaopatrzenie, o charakterze socjalnym. Wyraźnie zwiększa się także dystans rozwojowy między obszarami bogatymi lub bogacącymi się a obszarami biednymi. Obszary bogate rozwijają się dzięki wykorzystaniu swojego potencjału i koniunktury gospodarczej, a obszary biedne nie rozwijają się.

3.4. Wpływ WPR na decyzje produkcyjne rolników

Wejście Polski do UE przyczyniło się do znacznej poprawy sytuacji dochodowej sektora rolnego. W pierwszym roku akcesji Polski do UE z tytułu objęcia polskiego rolnictwa systemem wsparcia w ramach WPR nastąpił blisko dwukrotny wzrost dochodów. W latach 2008-2012 średni poziom dochodu przypadający na jedno gospodarstwo w próbie FADN wyniósł 86 tys. zł i był o ponad 40% wyższy niż w pierwszych latach członkostwa w UE. Zróżnicowanie dochodów producentów rolnych wynikało przede wszystkim z wielkości posiadanych zasobów produkcyjnych, uzyskiwanych dopłat do działalności operacyjnej i inwestycyjnej, koniunktury na danym rynku rolnym oraz kosztów zaangażowanych czynników wytwórczych.

W okresie członkostwa Polski w UE obserwowano postępujący wzrost zależności dochodów gospodarstw od wsparcia pozarynkowego. Najbardziej uzależnione od niego były gospodarstwa, których produkcja opierała się na zasobach ziemi, do których przysługiwały płatności uzupełniające. Szczególnie dotyczyło to trzech typów produkcyjnych gospodarstw: o mieszanym typie produkcji, ukierunkowanych na uprawy polowe oraz utrzymujących zwierzęta w systemie wypasowym. W zdecydowanie mniejszym stopniu dopłaty determinowały poziom dochodów w gospodarstwach specjalizujących się w: produkcji ogrodniczej oraz zorientowanych na produkcję zwierzęcą, w których działalność operacyjna gospodarstwa niezwiązana była z wykorzystaniem ziemi, jako głównego czynnika produkcji⁷. Podmioty te były w stanie uzyskać znacznie wyższy dochód w relacji do innych typów gospodarstw, m.in. z uwagi na bardziej wydajną i intensywną produkcję oraz wyższy stopień zorientowania na rynek.

We wszystkich gospodarstwach grupowanych według wielkości ekonomicznych obserwowano wzrost udziału dopłat w tworzeniu dochodu z gospodarstwa rolnego. Proces ten przebiegał najszybciej w podmiotach największych, dysponujących dużą powierzchnią UR, zaś najwolniej w gospodarstwach o średniej sile ekonomicznej i średnich zasobach ziemi. Przy tym jedynie w podmiotach najmniejszych oraz dużych i bardzo dużych, w porównaniu z innymi klasami gospodarstw, wskaźniki udziału dopłat w dochodzie były w całym analizowanym okresie najwyższe. W pozostałych grupach gospodarstw wzrost udziału dopłat w dochodach producentów rolnych obniżał się wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej.

⁷ A. Judzińska, W. Łopaciuk (red.), *Wpływ WPR na rolnictwo w latach 2004-2012*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 118, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 96.

Z danych FADN wynika, że w latach 2004-2012 wyraźnie zwiększyła się średnia powierzchnia użytków rolnych, przy jednoczesnym wzroście areалу dzierżaw. Wzrosła powierzchnia większości roślin uprawnych, w tym najbardziej upraw trwałych (sądów) i upraw pastewnych. W największym stopniu zainteresowane zwiększaniem areалу ww. roślin były gospodarstwa największe. Z kolei powierzchnia warzyw i kwiatów oraz zbóż i pozostałych upraw polowych najszybciej zwiększyła się w gospodarstwach małych i średnich. Ogólnie zwiększyła się również powierzchnia użytków rolnych (UR) wyłączonych z produkcji, co wynikało z jej wzrostu w największych gospodarstwach (tab. 3.1).

Tabela 3.1. Zmiany areálu użytków rolnych oraz wybranych upraw wg danych FADN w podziale na klasy ekonomiczne (średnia 2008-2012 do średniej 2004-2007, w proc.)

Wyszczególnienie	Średnio	BM	M	ŚR-M	ŚR-D	D	BD
Powierzchnia UR	16,9	18,0	15,2	16,2	12,1	20,8	16,7
Powierzchnia dodzierżawionych UR	15,4	24,2	22,5	24,9	9,9	11,6	15,7
Zboża	7,3	23,9	17,9	13,9	3,6	15,7	5,7
Pozostałe uprawy polowe	9,9	19,0	26,5	36,4	23,0	32,1	6,7
Warzywa i kwiaty	7,3	-42,2	-25,5	-19,1	3,0	-4,1	31,3
Uprawy trwałe	103,5	-7,2	21,9	13,2	18,2	124,8	179,5
w tym: sady	116,7	-7,6	21,7	11,3	18,7	161,2	215,4
pozostałe trwałe	-10,5	248,9	144,9	209,3	8,4	4,7	-21,8
Uprawy pastewne	78,4	29,7	12,2	18,3	36,7	32,4	95,7
Powierzchnia UR wyłączona z produkcji	7,4	-6,0	-34,8	-44,4	-31,6	-18,4	16,7
Lasy	22,0	10,4	8,2	12,3	24,4	45,2	21,6

BM – bardzo małe, M – małe, ŚR-M – średnio-małe, ŚR-D – średnio-duże, D – duże, BD – bardzo duże
Źródło: obliczenia W. Łopaciuka na podstawie danych FADN.

W podziale na typy produkcyjne największe zmiany powierzchni roślin uprawnych były obserwowane w gospodarstwach utrzymujących zwierzęta trawożerne (bydło opasowe), krowy mleczne, sadowniczych i o mieszanym profilu produkcji. Dotyczyły one zarówno wzrostu areálu UR, jak i dzierżaw, upraw pastewnych, plantacji trwałych (sądów) oraz lasów i zbóż. Powierzchnia gruntów wyłączonych z produkcji wzrosła jedynie w gospodarstwach sadowniczych (tab. 3.2).

Tabela 3.2. Zmiany areálu użytków rolnych oraz wybranych upraw wg danych FADN w podziale na typy produkcyjne (średnia 2008-2012 do średniej 2004-2007, w proc.)

Wyszczególnienie	Średnio	AB	C	E	F	G	H	I
Powierzchnia UR	17,3	6,1	5,6	20,4	16,9	46,1	7,5	33,7
Powierzchnia dodzierżawionych UR	17,8	-7,3	26,6	61,5	32,2	99,2	-14,7	63,0
Zboża	12,7	5,9	4,4	4,6	17,7	36,8	5,3	28,9
Pozostałe uprawy polowe	21,1	12,6	-6,5	40,0	41,0	74,1	27,3	40,8
Warzywa i kwiaty	-17,3	-36,5	36,1	-29,7	-37,8	30,8	-19,3	-8,0
Uprawy trwałe	20,7	-19,5	-9,5	22,5	115,2	164,2	45,2	43,4
w tym: sady	21,6	-23,0	3,8	22,1	115,2	162,4	45,2	36,8
pozostałe trwałe	-8,9	98,3	-27,7	458,8
Uprawy pastewne	34,9	6,1	23,1	26,5	19,4	56,5	5,4	50,3
Powierzchnia UR wyłączona z produkcji	-27,9	-17,2	-26,6	91,1	-74,5	-64,4	5,4	-5,2
Lasy	37,7	41,4	39,6	33,1	33,1	60,6	42,1	14,3

AB – uprawy polowe, C – uprawy ogrodnicze, E – uprawy trwałe, F – krowy mleczne, G – zwierzęta trawożerne, H – zwierzęta ziarnożerne, I – mieszane

Źródło: obliczenia W. Łopaciuka na podstawie danych FADN.

Po wejściu do UE polscy rolnicy byli zainteresowani powiększaniem areálu upraw z różnych względów, z których najważniejszym okazały się być płatności obszarowe. Istotną rolę w tym względzie odegrały także czynniki rynkowe, w wyniku których określone grupy gospodarstw rozwijały produkcję silniej niż pozostałe gospodarstwa (m.in. specjalizujące się w produkcji mleka, bydła opasowego), co wymagało dodatkowej powierzchni uprawnej⁸. Czynniki rynkowe przyczyniły się również do dużej zmienności powierzchni upraw zbóż. W latach 2004-2017 było to widoczne szczególnie w gospodarstwach specjalizujących się w produkcji roślinnej, gdzie wzrosło zainteresowanie pozostałymi uprawami polowymi (głównie rzepakiem) oraz w gospodarstwach z produkcją zwierzęcą, które powiększały areály upraw roślin pastewnych w celu zabezpieczenia produkcji pasz własnych. W okresie dobrej koniunktury tendencja ta była bardzo widoczna przede wszystkim w mniejszych gospodarstwach, które są bardziej wrażliwe na krótkotrwałe zmiany sytuacji rynkowej. Wzrost zainteresowania rolników zakładaniem plantacji trwałych, szczególnie w gospodarstwach niespecializujących się w tej działalności, wynikał z dostosowania areálu pod kątem otrzymywania płatności w ramach WPR, podobnie jak redukcja powierzchni wyłączanej z produkcji, której dokonano w celu powiększenia obszaru, do którego przyznawane były płatności bezpośrednie.

Po wejściu do UE w większości działów produkcji zwierzęcej nastąpił jej regres. W gospodarstwach badanych w ramach próby FADN, w latach 2004-2012, ogółem pogłowie zwierząt zmniejszyło się o ponad 14%. Wynikało to przede wszystkim z redukcji pogłowia trzody chlewnej oraz w mniejszym stopniu także drobiu. Wydatnie zwiększyła się liczebność bydła oraz owiec i kóz. Zmniejszenie stanu zwierząt ogółem nastąpiło głównie w dużych gospodarstwach. W mniejszych gospodarstwach zwiększył się stan bydła opasowego oraz owiec i kóz. Natomiast w najmniejszych wzrósł jeszcze stan drobiu (tab. 3.3).

Tabela 3.3. Zmiany stanu zwierząt* wg danych FADN
w podziale na klasy ekonomiczne
(średnia 2008-2012 do średniej 2004-2007, w proc.)

Wyszczególnienie	Średnio	BM	M	ŚR-M	ŚR-D	D	BD
Zwierzęta ogółem	-14,1	-0,7	-7,2	-4,4	-0,8	-9,8	-16,0
Krowy mleczne	75,7	-21,3	-14,8	2,3	29,2	21,3	103,8
Pozostałe bydło	76,8	49,5	30,4	30,6	49,0	33,0	90,4
Owce i kozy	97,3	8,5	-17,2	144,2	-35,9	-20,5	159,2
Trzoda chlewna	-36,2	-9,2	-20,3	-24,1	-18,2	-8,1	-41,5
Drób	-38,7	19,1	28,5	-17,0	-36,0	-41,2	-38,4

* w przeliczeniu na sztuki duże

BM – bardzo małe, M – małe, ŚR-M – średnio-małe, ŚR-D – średnio-duże, D – duże, BD – bardzo duże

Źródło: obliczenia W. Łopaciuka na podstawie danych FADN.

⁸ W. Łopaciuk, *Zmiany w polskim rolnictwie a WPR w opinii rolników*, [w:] A. Kowalski, P. Chmieleński, M. Wigier (red.), *Ekonomiczne, społeczne i instytucjonalne czynniki wzrostu w sektorze rolnospożywczym w Europie*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 67, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 221-229.

Zmiany stanu zwierząt związane były z procesami specjalizacji i koncentracji zachodzącymi szczególnie w dużych gospodarstwach. Wiele z nich zaniechało produkcji zwierzęcej (przeważnie gospodarstwa produkujące trzodę chlewną), a te, które ją kontynuowały i rozwijały, specjalizowały się w określonych działalnościach, takich jak: bydło mleczne i opasowe. Zachodzące zmiany miały zatem charakter strukturalny, ściśle związany z procesami rynkowymi. Duże gospodarstwa, dysponujące relatywnie mniejszą ilością zasobów pracy, ograniczyły zainteresowanie pracochłonnymi działalnościami, czyli produkcją zwierzęcą. Wysokie ceny zbóż i pasz, na których bazuje chów zwierząt ziarnożernych (trzoda i drób), przyczyniły się do spadku zainteresowania tymi działalnościami. Z kolei wzrost zainteresowania produkcją mleka należy tłumaczyć wysokimi, pomimo dużych wahań, cenami mleka, szczególnie w latach 2009-2012.

W latach 2004-2012 zmniejszyło się pogłowie zwierząt głównie w gospodarstwach specjalizujących się w hodowli trzody chlewnej oraz w gospodarstwach bez wyraźnej specjalizacji. Natomiast największy wzrost stanu zwierząt nastąpił tam, gdzie stanowiły one działalność mało istotną (gospodarstwa sadownicze i ogrodnicze). Pogłowie bydła mlecznego najbardziej wzrosło w gospodarstwach ogrodniczych oraz w mniejszym stopniu w mleczarskich, w pozostałych typach nastąpił jego spadek. Podobnie wzrosła liczebność pozostałego bydła (opasowego), ale tu wzrost wystąpił we wszystkich typach gospodarstw. Większość typów gospodarstw ograniczyła pogłowie trzody chlewnej (tab. 3.4).

Tabela 3.4. Zmiany stanu zwierząt* wg danych FADN w podziale na typy produkcyjne (średnia 2008-2012 do średniej 2004-2007, w proc.)

Wyszczególnienie	Średnio	AB	C	E	F	G	H	I
Zwierzęta ogółem	6,7	-28,6	11,4	43,1	21,4	33,6	-3,8	18,1
Krowy mleczne	15,2	-39,2	14,6	9,1	18,7	14,4	-38,2	16,2
Pozostałe bydło	47,8	-7,5	42,8	136,6	35,9	63,6	36,8	56,5
Owce i kozy	-26,9	-29,2	-92,4	.	.	-27,9	-34,8	30,7
Trzoda chlewna	-2,7	-35,1	-3,8	61,8	-44,0	-45,0	-0,4	4,9
Drób	-18,9	-48,7	146,3	-30,6	-48,5	-56,6	-18,6	30,6

* w przeliczeniu na sztuki duże

AB – uprawy polowe, C – uprawy ogrodnicze, E – uprawy trwałe, F – krowy mleczne, G – zwierzęta trawożerne, H – zwierzęta ziarnożerne, I – mieszane

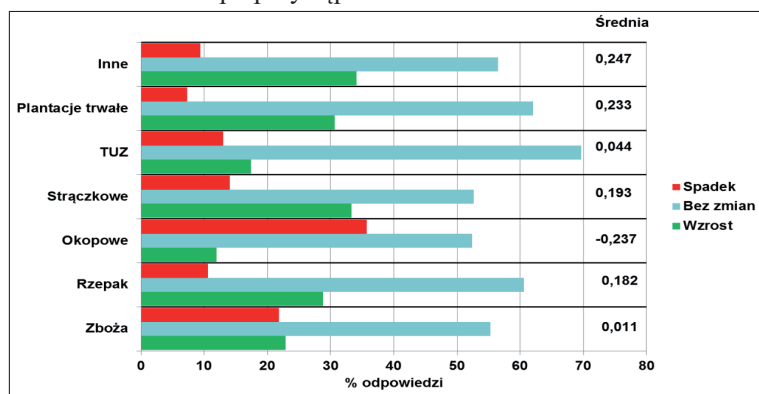
Źródło: obliczenia W. Łopaciuka na podstawie danych FADN.

Analiza zmian wielkości pogłowia zwierząt gospodarskich nasuwa wniosek, że większość typów gospodarstw, w których da się wyodrębnić dominującą działalność dążyła i dąży do specjalizacji. Równocześnie wielu rolników dywersyfikuje zakres działalności gospodarczej, zwiększając zakres tzw. pobocznych działalności. Skala zmian pogłowia w poszczególnych typach produkcyjnych była zbliżona do zmian pogłowia obserwowanych w podziale na klasy ekonomiczne. Duży spadek trzody w gospodarstwach mieszanych i innych niespecializujących się w tej działalności wskazuje na oddziaływanie czynników rynkowych. Na skutek rosnących kosztów produkcji (wzrost cen zbóż i pasz przemysłowych) rolnicy produkujący drożej i niemający moż-

liwości redukcji kosztów ograniczali pogłowie trzody lub likwidowali całkowicie tę działalność. Wpływ WPR przejawiał się w tym ujęciu również we wzroście pogłowia pozostałego bydła (bydła opasowego), wspieranego dopłatami do hodowli krów mamek.

Zmiany jakie zaszły w polskim rolnictwie po wejściu do UE zaobserwowane na podstawie analizy danych FADN w dużej części znajdują swoje potwierdzenie również w wynikach badań ankietowych przeprowadzonych przez IERiGŻ-PIB w 2011 roku w blisko 3,3 tys. gospodarstw rolnych. W celu określenia zmian powierzchni roślin uprawnych po wejściu do UE analizowano zmiany powierzchni upraw w 2011 roku w porównaniu do roku 2003 (poprzedzającego akcesję Polski do UE). Do określenia kierunków zmian wykorzystano średnią arytmetyczną w zakresie wartości od -1 do 1 (-1 – spadek, 0 – bez zmian, 1 – wzrost). Ujemna wartość wskaźnika wystąpiła jedynie w odniesieniu do roślin okopowych (-0,237), co wskazywałoby, że w analizowanym okresie gospodarstwa przeciętnie częściej redukowały areał tych roślin. Jeżeli chodzi o pozostałe grupy roślin, to sytuacja była odwrotna – częściej występował wzrost powierzchni uprawy. Wartości średnie, zarówno te ujemne, jak i dodatnie, stosunkowo niewiele różniły się od zera, co oznaczało, że częstość występowania tych zmian w badanej zbiorowości była niewielka (rys. 3.2). Ponad połowa ankietowanych gospodarstw nie zgłaszała trwałych zmian areału upraw. Około 30% badanych gospodarstw zwiększyło areał innych roślin uprawnych, strączkowych, plantacji trwałych oraz rzepaku. Z kolei najwięcej ograniczyło uprawę roślin okopowych (około 35%) i zbóż (ponad 20%). Jako przyczyny powyższych zmian respondenci wskazywali najczęściej chęć zmiany powierzchni gospodarstwa, z czego blisko 27% respondentów dążyło do zwiększenia jego rozmiarów, a 17% do redukcji. Kolejną istotną grupę czynników stanowiły zmiany opłacalności – jej zmniejszenie deklarowało 25% rolników, a wzrost – 12%. Pozostałe czynniki wskazywane przez rolników miały daleko mniejsze znaczenie. Wśród nich należy wymienić zmianę profilu działalności czy też zaniechanie produkcji rolniczej.

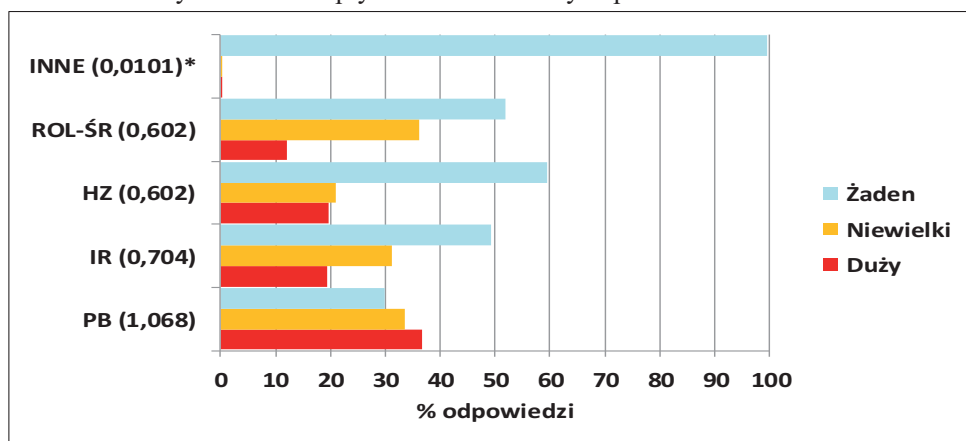
Rysunek 3.2. Zmiany areału roślin uprawnych w badanych gospodarstwach rolnych po przystąpieniu Polski do UE

Źródło: obliczenia W. Łopaciuka na podstawie Załącznika 2 ankiety „Rodzina i Gospodarstwo” IERiGŻ-PIB.

Po wejściu do UE trzy czwarte badanej zbiorowości rolników nie wykazywało istotnych zmian zużycia środków produkcji. Wzrost ich zużycia zgłaszało niespełna 15% respondentów, zaś zmniejszenie – ok. 10%. Wśród przyczyn zmian zużycia środków produkcji ankietowani rolnicy w pierwszej kolejności wymieniali zmiany areału upraw (blisko 30%), intensyfikację produkcji (19%) oraz uzyskiwanie produktów o określonej jakości (18%) i zmiany opłacalności (14%). Znacznie rzadziej (od 1,5 do 9% odpowiedzi) respondenci powoływali się na zmianę profilu produkcji, zaniechanie produkcji czy przejście na rolnictwo ekologiczne.

Rysunek 3.3. Wpływ WPR na zmiany w polskim rolnictwie

* w nawiasach wartość średnia odpowiedzi

PB – płatności bezpośrednie, IR – interwencja rynkowa, HZ – regulacje handlu zagranicznego, ROL-SR – płatności rolnośrodowiskowe, INNE – inne regulacje

Źródło: obliczenia własne na podstawie Załącznika 2 ankiety „Rodzina i Gospodarstwo” IERiGŻ-PIB.

Wpływ poszczególnych grup regulacji WPR na rolnictwo ankietowani rolnicy określali odpowiadając następująco: 0 – żaden, 1 niewielki i 2 – duży. Do określenia jego siły użyto zatem średniej arytmetycznej w zakresie wartości od 0 do 2. Analiza uzyskanych średnich wskazała, że wpływ regulacji WPR na zmiany w rolnictwie był raczej niewielki. Przewaga odpowiedzi o dużym wpływie zaznacza się tylko w odniesieniu do płatności bezpośrednich. Ponad 1/3 respondentów wskazywała na ich duży wpływ, 1/3 na niewielki, a tylko 1/4 – na żaden. Wartości zbliżone lub równe jedności, świadczące o niewielkim wpływie regulacji WPR, wystąpiły w odniesieniu do interwencji rynkowej oraz systemu regulacji handlu zagranicznego. Zatem znaczenie tej pierwszej było stawiane niemal na równi z regulacjami handlowymi. Jednak w poszczególnych ocenach tych grup regulacji zaznaczają się duże różnice. W przypadku interwencji rynkowej więcej respondentów, niż w odniesieniu do regulacji handlowych, wskazywała na niewielki ich wpływ, natomiast zdecydowanie rzadziej wskazywano duży wpływ oraz żaden. Jednocześnie od ww. grup regulacji wyraźnie odstawały wartości średnie dla programów rolnośrodowiskowych oraz pozostałych grup regulacji (rys. 3.3).

Wynikało to prawdopodobnie z niewielkiej, w pierwszych kilku latach po akcesji do UE, popularności tych programów wśród rolników oraz przeświadczenia, że płatności te nie stoją w bezpośredniej relacji z produkcją rolną.

3.5. Oddziaływanie WPR na decyzje inwestycyjne rolników

Mówiąc o efektach wybranych działań inwestycyjnych z perspektywy dziesięciolecia członkostwa Polski w UE, warto zwrócić uwagę na działania, które w sposób bezpośredni oddziaływały na poprawę konkurencyjności i przekształcenia strukturalne w gospodarce żywnościowej i na obszarach wiejskich. Zawarte one zostały zarówno w programach perspektywy finansowej 2004-2006, jak i okresu programowania 2007-2013. Wybrane działania programów: SAPARD – Działanie 2 „Inwestycje w gospodarstwach rolnych”, SPO „Rolnictwo” – Działanie 1.1. „Inwestycje w gospodarstwach rolnych”, z PROW 2004-2006 – Działanie 6 „Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE, oraz z PROW 2007-2014 – Działanie 121 „Modernizacja gospodarstw rolnych”, miały typowo inwestycyjny charakter dla gospodarstw rolnych. Zakres dopuszczonych do refinansowania ze środków publicznych inwestycji dla ww. działań obejmował m.in.:

- budowę, przebudowę, remont i modernizację budynków wykorzystywanych do produkcji rolnej, przechowywania i przygotowania do sprzedaży lub sprzedaży bezpośredniej wraz z zakupem i montażem instalacji technicznej oraz wyposażenia;
- zakup lub instalację maszyn, urządzeń i wyposażenia do produkcji rolnej, przechowywania, suszenia, magazynowania, przygotowania do sprzedaży i sprzedaży bezpośredniej;
- zakładanie i wyposażenie sadów lub plantacji wieloletnich; wyposażenie pastwisk i wybiegów dla zwierząt;
- zaopatrzenie gospodarstw w wodę;
- budowę budynków, zakup i instalację maszyn i urządzeń służących ochronie środowiska, poprawiających warunki chowu zwierząt lub higieny produkcji;
- zakup i instalację innych elementów infrastruktury technicznej wpływających bezpośrednio na warunki prowadzenia działalności rolniczej;
- zakup sprzętu komputerowego i oprogramowania; pokrycie rat z tytułu wykonania umowy leasingu;
- pokrycie kosztów ogólnych, bezpośrednio związanych z przygotowaniem i realizacją inwestycji, opłat za patenty i licencje oraz sprawowanie nadzoru inwestorskiego.

Z programu SPO „Restrukturyzacja...” sfinansowano w ramach działania 1.1. w sumie ponad 28,2 tys. projektów inwestycyjnych gospodarstwach rolnych za sumę ok. 2412 mln zł. Ważnymi działaniami były także: poprawa warunków przetwórstwa w przemyśle spożywczym – zrealizowano 1,2 tys. projektów za sumę ok. 1622 mln zł oraz ułatwienia rozpoczęcia działalności zawodowej młodym rolnikom – zrealizowano 14,2 tys. projektów za sumę ok. 707 mln zł.

Program PROW 2004-2006 był w przeważającej części programem o charakterze „socjalnym”, choć niektóre jego działania przyczyniały się także do ochrony środowiska, a pośrednio również poprawy konkurencyjności i efektywności gospodarstw rolnych. Najważniejszymi z finansowego punktu widzenia działaniami były: dostosowanie gospodarstw do standardów UE – zrealizowano 73 tys. projektów o wartości ok. 2437 mln zł, program rent strukturalnych – dzięki jego realizacji przekazano następcom ponad 53 tys. gospodarstw, a wartość wypłaconych rent przekroczyła 2083 mln zł, wspieranie gospodarstw niskotowarowych – pomoc otrzymało 172 tys. gospodarstw, a jej wartość przekroczyła 1316 mln zł, program wspierania działalności gospodarczej na obszarach o niekorzystnych dla rozwoju rolnictwa warunkach naturalnych – ONW (w latach 2004-2006 składano co roku 628-718 tys. wniosków na kwoty 1145-1295 mln zł) oraz program rolnośrodowiskowy – dotyczył 79 tys. projektów w wysokości ok. 815 mln zł.

Największe znaczenie z punktu widzenia poprawy konkurencyjności sektora rolnego oraz poprawy efektywności funkcjonowania gospodarstw rolnych miały działania podejmowane w ramach programu PROW 2007-2013⁹. Wynika to przede wszystkim z kompleksowości programu, a co za tym idzie i wartości budżetu przeznaczonego na subwencjonowanie rolnictwa i obszarów wiejskich. Wśród działań szczególnie ważnych z punktu widzenia osiągnięcia celów długookresowych warto zwrócić uwagę przede wszystkim na działanie dotyczące modernizacji gospodarstw rolnych – do końca grudnia 2013 roku złożono w tym działaniu 96,3 tys. wniosków o przyznanie pomocy na kwotę 13,96 mld zł, zawarto 60,2 tys. umów na kwotę 8,49 mld zł i wypłacono subwencje dla 46,4 tys. beneficjentów w kwocie 7,45 mld zł. Większość (91%) zrealizowanych inwestycji dotyczyła wyposażenia i sprzętu ruchomego związanego z prowadzoną działalnością rolniczą, zaś pozostałe środki zostały przeznaczone na budowę lub remont budynków produkcyjnych (4%) lub poprawę jakości gruntów (1%).

Innym ważnym z punktu widzenia osiągnięcia celu, jakim jest poprawa konkurencyjności gospodarstw rolnych, był program pomocy inwestycyjnej dla młodych rolników, którzy po raz pierwszy rozpoczynają samodzielne prowadzenie gospodarstwa rolnego. Pomoc publiczna udzielana była w formie jednorazowej premii. Do końca 2013 roku wpłynęło 29,2 tys. wniosków o przyznanie pomocy na kwotę 2,0 mld zł, wydano 23,2 tys. decyzji na kwotę 1,6 mld zł. Dominującą grupą beneficjentów tego działania byli mężczyźni (83%) z wykształceniem średnim rolniczym (40%), w wieku od 18 do 25 lat (67,5%). Ponad 56% gospodarstw młodych rolników, którzy otrzymali dotację posiadało bardzo mały potencjał ekonomiczny – do 6 ESU (w tym 34,8% do 4 ESU), zaś gospodarstwa powyżej 12 ESU stanowiły zaledwie 20% grupy beneficjentów. Równolegle z programem pomocy dla młodych rolników realizowany był program rent strukturalnych. Z założenia jego celem była przede wszystkim poprawa struktury agrarnej, rentowności i konkurencyjności gospodarstw rolnych oraz przy-

⁹ W. Czubak, A. Sadowski, M. Wigier, A. Mrówczyńska-Kamińska, *Inwestycje w rolnictwie polskim po integracji z Unią Europejską*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2014, s. 136.

spieszenie procesu wymiany pokoleniowej w gospodarstwach rolnych. Od początku uruchomienia Programu 2007-2013 do końca grudnia 2013 roku złożono 28,5 tys. wniosków, wydano 19,9 tys. decyzji o przyznaniu renty strukturalnej. W sumie w programach PROW 2004-2006 i PROW 2007-2013 podjęto wypłacanie rent dla 73,4 tys. beneficjentów (w tym dla 20,1 tys. beneficjentów w ramach zobowiązań 2007-2013) w kwocie 8,4 mld zł (w tym w ramach naborów 2007-2010 – 1,35 mld zł).

Poprawie konkurencyjności służył także program wspierania gospodarstw nisko-towarowych. W latach 2007-2013 kontynuowano jego realizację z tytułu zobowiązań PROW 2004-2006. Pomoc finansowa skierowana była do gospodarstw rolnych o stosunkowo niewielkim potencjale ekonomicznym. Uzyskane pieniądze rolnik mógł wykorzystać na przedsięwzięcia dotyczące produkcji rolniczej lub pozarolniczej działalności gospodarczej. Pomoc finansowa przeznaczona na jedno gospodarstwo stanowiła równowartość 1250 euro i wypłacana była co roku przez kolejnych pięć lat. Od początku uruchomienia działania inwestycje zrealizowało 152,9 tys. rolników, w tym ze środków PROW 2007-2013 ARiMR wypłaciła 2,1 mld zł.

Jeśli chodzi o dofinansowanie projektów inwestycyjnych z zakresu przetwórstwa i wprowadzania do obrotu produktów rolnych, to do końca 2013 roku złożono 3,5 tys. wniosków o przyznanie pomocy na kwotę 10,6 mld zł, zawarto 1,5 tys. umów na kwotę 2,99 mld zł, i wypłacono dla 948 różnych beneficjentów kwotę 2,0 mld zł. Udzielona pomoc przeznaczona była w 67% na inwestycje związane z przetwórstwem żywności, w 23% na inwestycje związane ze sprzedażą hurtową artykułów rolno-spożywczych oraz w 10% na przetwórstwo artykułów na cele niespożywcze. 90% beneficjentów korzystających z pomocy stanowiły przedsiębiorstwa MSP (w tym 34% – małe przedsiębiorstwa, 22% – firmy mikro).

Działania z zakresu różnicowania działalności rolniczej i tworzenia pozarolniczych źródeł dochodów na obszarach wiejskich skutkowały przyjęciem do końca 2013 roku 29 tys. wniosków na kwotę 2,6 mld oraz zawarciem 15,4 tys. umów na kwotę 1,36 mld zł. Zrealizowane inwestycje dotyczyły aż w 69% rozwijania różnego rodzaju działalności usługowej świadczonej wobec gospodarstw rolnych i leśnych. Rozwijano także podstawowe usługi dla ludności (10,6% realizowanych inwestycji), usługi o charakterze turystyczno-rekreacyjnym (7% wniosków) oraz z zakresu robót budowlano-instalacyjnych (6,7% wniosków). Dopełnieniem tego działania prowadzącym w konsekwencji do wzrostu konkurencyjności gospodarczej obszarów wiejskich, rozwoju przedsiębiorczości i rynku pracy było także wspieranie tworzenia mikroprzedsiębiorstw. Dzięki uruchomieniu pomocy publicznej złożono aż 45,5 tys. wniosków o przyznanie pomocy na kwotę 8,9 mld zł, a zawarto 12,4 tys. umów na kwotę 2,3 mld zł. Dominującymi kierunkami rozwijanej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich był rozwój mikroprzedsiębiorstw świadczących usługi dla ludności (28,3% zrealizowanych inwestycji), działalności usługowej o charakterze budowlano-instalacyjnym (24,1%) oraz usług dla gospodarstw rolnych i leśnych (17,8%).

3.6. Instrumenty polityki regionalnej i strukturalnej wspierające rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich

W latach 2007-2013 do badanych 1529 gmin wiejskich poprzez różnego rodzaju Regionalne Programy Operacyjne, Program Operacyjny Kapitał Ludzki, Program Operacyjny Innowacyjna Gospodarka trafiło ok. 13,1 mld zł pomocy publicznej¹⁰. Poprzez Regionalne Programy Operacyjne, które obejmowały zarówno bezpośrednie wsparcie rozwoju działalności gospodarczej, jak i pośrednie poprzez projekty infrastrukturalne, wydatkowano blisko 63% ogółu środków z budżetu Unii Europejskiej, przeznaczonych dla analizowanych obszarów wiejskich.

Oddziaływanie polityki regionalnej i strukturalnej na procesy zrównywania się gmin pod względem rozwoju gospodarczego uwidaczniają wyniki uzyskane z modelu beta konwergencji bezwarunkowej dla grup gmin zróżnicowanych pod względem poziomu absorpcji środków z różnych funduszy unijnych zorientowanych na rozwój przedsiębiorczości (tab. 3.5). Z przeprowadzonej analizy wynika, że proces konwergencji zachodził niezależnie od poziomu pozyskiwanych z budżetu Unii Europejskiej środków¹¹. Grupa gmin o wysokim poziomie absorpcji uzyskała tempo konwergencji na poziomie blisko 5% rocznie, które było o 1 punkt procentowy wyższe niż w gminach o małej skali wykorzystania tych środków. Ponadto w grupie tej okres połowicznej redukcji dystansu do stanu długookresowej równowagi pod względem tempa wzrostu dochodów własnych w przeliczeniu na mieszkańca w wieku produkcyjnym wynosił niespełna 14 lat i był krótszy o ponad 3,5 roku niż w gminach o niskim poziomie absorpcji. Oznacza to, że wyższy poziom wsparcia finansowego w ramach prowadzonych polityk wywiera istotny pozytywny wpływ na tempo beta konwergencji, w warunkach rosnącego zróżnicowania bezwzględnej wartości dochodów.

Tabela 3.5. Szybkość bezwarunkowej konwergencji typu β oraz okres zredukowania do połowy różnic (*half-life*) dochodów własnych w latach 2004-2011, w grupach zróżnicowanych pod względem wykorzystania środków UE w ramach programów operacyjnych obejmujących wspieranie rozwoju przedsiębiorczości w przeliczeniu na jednego mieszkańca w wieku produkcyjnym

Wyszczególnienie	Współczynnik beta-konwergencji	<i>Half-life</i>
Gminy o niskim poziomie korzystania z Programów Operacyjnych	0,0394	17,6
Gminy o wysokim poziomie korzystania z Programów Operacyjnych	0,0497	13,9

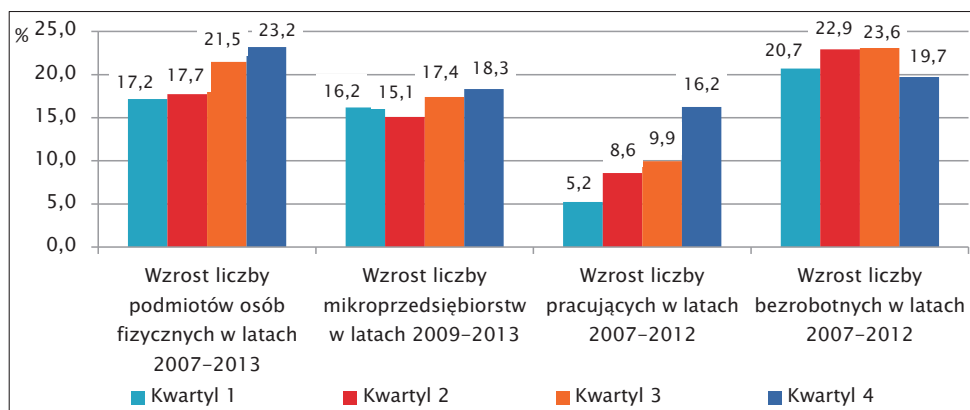
Źródło: opracowanie własne na podstawie obliczeń M. Gospodarowicza w oparciu o dane Banku Danych Lokalnych GUS.

¹⁰ A. Wasilewski (red.), *Efektywność instrumentów polityki regionalnej i strukturalnej wspierających rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 108, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 126.

¹¹ A. Wasilewski (red.), *Skuteczność instrumentów polityki regionalnej i strukturalnej oddziałujących na rozwój przedsiębiorczości*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 77, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 124.

Analizując wzrost bezwzględnej liczby podmiotów gospodarczych w grupach gmin zróżnicowanych pod względem skali wsparcia finansowego (rys. 3.4), wykluczając w ten sposób negatywny wpływ wzrostu liczby osób w wieku produkcyjnym, można stwierdzić, że względna wielkość transferów finansowych per capita z budżetu Unii Europejskiej odgrywała istotną rolę w podejmowaniu działalności gospodarczej przez osoby fizyczne. W latach 2007-2013, tj. w okresie stosowania przyjętych do badań instrumentów finansowych, większy wzrost liczby podmiotów odnotowano w grupach gmin o wyższym poziomie wsparcia. Szczególnie silnie uwidacznia się różnica pomiędzy pierwszym a czwartym kwartylem, w którym wzrost liczby tych podmiotów, w całym okresie oddziaływania wsparcia, był aż o 6 punktów procentowych wyższy. Należy przy tym zaznaczyć, że wyższy poziom wzrostu liczby podmiotów gospodarczych osiągnano w grupach gmin, w których wyższy był również stan wyjściowy liczby podmiotów. W kontekście wzrostu liczby podmiotów gospodarczych osób fizycznych wsparcie finansowe z UE można określić jako instrument dość efektywny. Przeprowadzona analiza porównawcza (rys. 3.4) potwierdza również pozytywny wpływ skali wsparcia na rozwój mikroprzedsiębiorstw oraz wzrost liczby pracujących. Zauważalne jest również spowalniające oddziaływanie na wzrost liczby bezrobotnych, ale jedynie w przypadku najwyższej skali wsparcia.

Rysunek 3.4. Zmiany gospodarcze w grupach gmin zróżnicowanych pod względem wysokości wsparcia unijnego (podział na kwartyle) w przeliczeniu na mieszkańca w wieku produkcyjnym

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

Z przeprowadzonej Stochastycznej Analizy Granicznej (SFA)¹², w której jako nakłady wykorzystano transfery do gmin wiejskich w ramach RPO, POIG oraz POKL,

¹² Stochastyczna analiza graniczna jest metodą parametryczną, stosowaną przy ocenach ogólnej działalności poprzez określanie różnych zależności pomiędzy nakładami a efektami z uwzględnieniem występowania dwóch składników w danych: czynnika losowego i nieefektywności. Oparta jest na założeniu, że wszystkie jednostki powinny być zdolne do działania na określonym poziomie efektywności. Pozwala na oddzielanie błędów pomiaru od składnika odpowiedzialnego za nieefektywność.

a efektami były nowopowstałe przedsiębiorstwa osób fizycznych, wynika, że efektywność techniczna wsparcia była dość niska (tab. 3.6). Z transferowanych środków powstało bowiem jedynie niespełna 37% podmiotów, które teoretycznie mogłyby się pojawić przy tej skali transferów. Do poprawy efektywności technicznej mógłby się przyczynić dość znaczny wzrost skali transferowanego wsparcia. Efektywność skali wynosi bowiem nieco ponad 63%. Niemniej wsparcie finansowe z budżetu UE ma istotny pozytywny wpływ na powstawanie nowych podmiotów. Efektywność jego wykorzystania w tym kierunku jest jednak dość zróżnicowana w układzie gminnym. Współczynnik zmienności efektywności technicznej wynosi bowiem blisko 68%.

Tabela 3.6. Statystyki opisowe miar efektywności technicznej i skali wsparcia z budżetu UE

Zmienna	Średnia	Odchylenie standardowe	Max	Min	Mediana	1 kwartył	3 kwartył
Miara efektywności technicznej	0,367	0,249	0,996	0,081	0,268	0,190	0,445
Miara efektywności skali	0,631	0,175	1,000	0,280	0,604	0,504	0,752

Źródło: opracowanie własne na podstawie obliczeń M. Gospodarowicza w oparciu o dane Banku Danych Lokalnych GUS.

3.7. Podsumowanie

Członkostwo Polski w UE wywarło pozytywny wpływ zarówno na otoczenie makroekonomiczne rolnictwa, jak i na samo rolnictwo, przemysł spożywczy i obszary wiejskie. Za najważniejsze należy uznać: spadek liczby gospodarstw przy jednoczesnym wzroście udziału gospodarstw największych, spadek liczby osób pracujących w rolnictwie oraz postępującą koncentrację i specjalizację produkcji rolniczej, poprawę efektywności i konkurencyjności przemysłu spożywczego oraz wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich.

Finansowanie przekształceń polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich do czasu akcesji realizowane było ze środków własnych gospodarstw rolnych oraz budżetu państwa. Po przystąpieniu Polski do UE w finansowaniu ich rozwoju znaczący udział mają fundusze unijne. Dostęp do środków UE oznaczał nie tylko szansę na przyspieszenie rozwoju sektora rolnego, ale także olbrzymie wyzwanie związane z koniecznością podjęcia działań mających na celu maksymalizację wykorzystania różnych instrumentów stosowanych w UE, w możliwie jak najefektywniejszy sposób.

Wpływ poszczególnych instrumentów WPR na gospodarkę żywnościową i obszary wiejskie jest zróżnicowany. Niewątpliwie największy mają dopłaty bezpośrednie, programy inwestycyjne oraz związane z wielofunkcyjnym rozwojem wsi, znikomy zaś programy o charakterze typowo socjalnym, np. wspierania gospodarstw niskotowarowych. Płatności bezpośrednie są obecnie głównym instrumentem wsparcia sektora

rolnego w UE. Ponieważ są one oddzielone od produkcji (decyzje produkcyjne rolników nie są zależne od otrzymywanego wsparcia lub jego duża część nie zależy od decyzji produkcyjnych) poprawia się orientacja rynkowa rolnictwa i jego konkurencyjność. Dopłaty bezpośrednie wypełniają również funkcje wspierania dochodów rolniczych, a w perspektywie długoterminowej współfinansują inwestycje w rolnictwie. Równocześnie, przy ograniczonych zasobach ziemi (szczególnie relatywnie dobrej jakościowo) powodują wzrost cen gruntów rolnych, co utrudnia powiększanie gospodarstw, a tym samym i przemiany agrarne.

W poszczególnych grupach ekonomicznych oraz w zależności od kierunku produkcji i regionu wpływ wsparcia unijnego był zróżnicowany. Największe zmiany strukturalne zachodziły w gospodarstwach, w których udział dopłat bezpośrednich w dochodach był wyższy niż średnio w kraju (gospodarstwa duże oraz najmniejsze). W ujęciu przestrzennym widoczne one były przede wszystkim na północy i zachodzie Polski. W gospodarstwach największych w pierwszych latach członkostwa zmiany polegały przede wszystkim na zwiększaniu areálu produkcyjnego, głównie poprzez dzierżawy i eliminowanie gruntów wyłączonych z użytkowania (ugory, odłogi). Zmieniły się też metody produkcji – wzrost kosztów świadczy o jej intensyfikacji. Ograniczeniu i specjalizacji podlegała także na produkcja zwierzęca. Widoczna była też tendencja dostosowywania produkcji w celu maksymalizacji wpływów z tytułu wsparcia bezpośredniego, szczególnie w gospodarstwach, w których poziom wsparcia był mniejszy (ogrodnictwo, plantacje trwałe).

Zachodzące przemiany w rolnictwie prowadzą jednak do silnej polaryzacji struktury agrarnej. Wykształciła się grupa gospodarstw rynkowych, silnych ekonomicznie, zdolnych do konkutowania na obszarze UE, oraz na drugim biegunie gospodarstw socjalnych produkujących wyłącznie na samozaopatrzenie. Realizacja działań inwestycyjnych w rolnictwie wpłynęła pozytywnie na modernizację technicznej struktury produkcyjnej polskiego rolnictwa. Rolnicy wykorzystywali uzyskane wsparcie głównie na zakup maszyn i urządzeń, gdyż park maszynowy był przestarzały, a ich rozliczenie znacznie łatwiejsze niż inwestycje budowlane. Ze wsparcia inwestycji korzystały przede wszystkim gospodarstwa duże, żywotne i rozwojowe. Barię w dostępie do wsparcia dla wielu szczególnie tych mniejszych gospodarstw była konieczność dysponowania własnym wkładem finansowym. Przeprowadzone w oparciu o środki pomocy publicznej inwestycje miały wpływ na poprawę konkurencyjności jedynie ok. 1/5 gospodarstw w skali kraju. W znaczącym stopniu wpłynęły także na poprawę organizacji pracy. Problemem, mimo realizowanych inwestycji, pozostaje jednak postępująca dekapitalizacja majątku trwałego gospodarstw rolnych.

Z przeprowadzonych badań regionalnych wynika, że wśród gmin wiejskich zachodzi proces swego rodzaju konwergencji lokalnej, mierzonej wzrostem dochodów własnych gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca w wieku produkcyjnym. Tempo tego procesu jest z kolei powiązane ze skalą różnego rodzaju finansowych instrumentów polityki regionalnej i strukturalnej, które w bezpośredni lub pośredni sposób oddziałują na rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej. Skala wsparcia finansowego z bu-

dżetu UE ma również istotny, pozytywny wpływ na rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej w krótkim okresie – wpływa ona na tempo wzrostu liczby podmiotów gospodarczych, zatrudnienia oraz w niewielkim stopniu spowalnia wzrost bezrobocia wyrażonego w wartościach bezwzględnych. Techniczna efektywność lokalna wsparcia finansowego jest jednak dość niska. Do jej wzrostu może doprowadzić wyraźne zwiększenie skali wsparcia, co jest w zasadzie niemożliwe ze względu na ograniczenia budżetowe Unii Europejskiej.

Trwałość oddziaływania badanych instrumentów zależy będzie od rodzaju jednostek, do jakich one były alokowane – efektywnych czy poszukujących renty politycznej. Wyższy poziom wsparcia odnotowano jednak w gminach o wyższym poziomie rozwoju gospodarczego. Oznacza to, że istnieje większe prawdopodobieństwo uzyskania wsparcia przez jednostki efektywne. Taka dystrybucja prowadzi z kolei do wzrostu zróżnicowania obszarów wiejskich pod względem rozwoju gospodarczego. Pojawia się w związku z tym pytanie, jaki model rozwoju będzie wspierany przez politykę, zwłaszcza w warunkach ograniczonych możliwości wspierania tego rozwoju za pomocą finansowych środków publicznych.

Bibliografia

Bal-Domańska B., *Ekonometryczna identyfikacja β konwergencji regionów szczebla NUTS-2 państw Unii Europejskiej*, „Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Oeconomica” 2011, nr 253, s. 9-21.

Chechelski P., Grochowska R., Wigier M. (red.), *Wsparcie publiczne i konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 129, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.

Chechelski P., Grochowska R., Wigier M. (red.), *Wyzwania i ograniczenia długookresowego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 42, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

Czubak W., Sadowski A., Wigier M., Mrówczyńska-Kamińska A., *Inwestycje w rolnictwie polskim po integracji z Unią Europejską*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2014.

Judzińska A., Łopaciuk W. (red.), *Wpływ WPR na rolnictwo w latach 2004-2012*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 118, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.

Judzińska A., Łopaciuk W. (red.), *Wpływ WPR na zmiany w rolnictwie w ujęciu regionalnym*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 76, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Judzińska A., Łopaciuk W. (red.), *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na zmiany w rolnictwie*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 38, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

Kokocińska M. (red.), *Etapy konwergencji w rozwiniętych krajach Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2012, s. 44-48.

Łopaciuk W., *Zmiany w polskim rolnictwie a WPR w opinii rolników*, [w:] A. Kowalski, P. Chmieliński, M. Wigier (red.), *Ekonomiczne, społeczne i instytucjonalne czynniki wzrostu*

w sektorze rolno-spożywczym w Europie, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 67, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 221-229.

Pawłowski G., *Wykorzystanie analizy efektywności funkcjonowania instytucji publicznych w aspekcie konkurencyjności regionów*, „Polityka Gospodarcza” 2000, nr 3, s. 65-71.

Pawłowski J., *Wybrane metody oceny efektywności finansowej przedsięwzięć gospodarczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2007.

Próchniak, M., Rapacki, R., *Konwergencja typu beta (β) i sigma (σ) w krajach transformacji w latach 1990-2005*, s. 146-151, [w:] Rapacki R. (red.), *Wzrost gospodarczy w krajach transformacji*, PWE, Warszawa 2009, s. 304.

Wasilewski A. (red.), *Efektywność instrumentów polityki regionalnej i strukturalnej wspierających rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 108, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.

Wasilewski A. (red.), *Skuteczność instrumentów polityki regionalnej i strukturalnej oddziałujących na rozwój przedsiębiorczości*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 77, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Wigier M., *Polityka rolna i zmiany strukturalne w rolnictwie polskim po akcesji do UE*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2014, nr 361.

4. Konkurencyjność rolnictwa zrównoważonego¹

4.1. Wprowadzenie

Wiele znaków wskazuje na nasilającą się potrzebę zmiany paradygmatu rozwoju cywilizacji *homo sapiens*. Potrzeba ta wynika zarówno z wad dotychczasowego rozwoju, zwłaszcza okresu industrialnego, jak i nowych ograniczeń oraz wyzwań. W przypadku rolnictwa, które od samego zarania wpisuje się w rozwój cywilizacji, wady konkretyzują się w technologiach nadmiernie korzystających z wyczerpywalnych kopalin, szkodliwych emisjach do środowiska przyrodniczego, obniżonej jakości wytwarzanych produktów, ujemnych skutkach społecznych. Nowe ograniczenia wynikają przede wszystkim z osiągnięcia, a nawet przekraczania granic korzystania ze środowiska przyrodniczego, co metaforycznie określa się jako przejście ze świata pustego do świata pełnego. Podstawowe wyzwanie sprowadza się natomiast do wyżywienia rosnącej populacji ludzkiej i to przy coraz bardziej zasobochłonnej diecie – bez zwiększania presji na środowisko przyrodnicze. A to oznacza, iż dalszy wzrost produkcji rolniczej trzeba będzie osiągać korzystając z zasobów narastającej wiedzy (ergo innowacji) i biomasy bazującej na wykorzystaniu energii słonecznej².

Wymienione zasoby tworzą materialne podstawy nowego paradygmatu rozwoju rolnictwa – rolnictwa zrównoważonego. Celowość, a nawet konieczność przedstawiania rolnictwa na tory zrównoważonego rozwoju jest raczej powszechnie akceptowana. Problem ze zrównoważeniem rolnictwa (podobnie jak całej gospodarki) polega na tym, iż mechanizm ekonomiczny wolnego rynku nie jest wprost zorientowany ani na bezpieczeństwo żywnościowe, ani na jakość żywności, ani na przyjazność (ochronę) środowiskową, lecz na akumulację kapitału przez maksymalizację korzyści ekonomicznej (zysku). Siłą sprawczą stanowi konkurencja, w której zwycięzcami są najbardziej efektywni ekonomicznie, zaś przegrani w konkurencji są eliminowani. Imperatyw akumulacji – imperatyw wzrostu – działa bezwzględnie zmuszając do ciągłego wyścigu

¹ Synteza badań prowadzonych w temacie „Konkurencyjność rolnictwa zrównoważonego”, realizowanego w ramach Programu Wieloletniego „Konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej w warunkach globalizacji i integracji europejskiej” w latach 2011-2014. Temat obejmował trzy zadania, a mianowicie: 1) Alternatywne formy rolnictwa w strategii rozwoju sektora rolno-żywnościowego i obszarów wiejskich, 2) Produktywność różnych form rolnictwa zrównoważonego, 3) Rolnictwo zrównoważone a bezpieczna żywność i zdrowie. W syntezie wykorzystano materiały przygotowane przez dr M. Kwasek, dr. K. Prandeckiego i dr W. Wrzaszcz.

² J.St. Zegar, *Konkurencyjność rolnictwa zrównoważonego. Zarys problematyki badawczej*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (11)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 3, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 11-42; J.St. Zegar, *Uwarunkowania i czynniki rozwoju rolnictwa zrównoważonego we współczesnym świecie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (15)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 50, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 131-189. W syntezie przyjęto odwoływanie się tylko do prac zamieszczonych w publikacjach z realizacji tematu, w których znajdują się odwołania do bogatej literatury w zakresie tematu.

zgodnie z maksymą *go or die*. Zatem, podmioty gospodarcze – w danym wypadku gospodarstwa rolne – kierują się kryterium maksymalizacji rentowności kapitału, rzadziej maksymalizacji wydajności pracy, a jeszcze rzadziej kryterium maksymalizacji wydajności (produktywności) ziemi. Z reguły te ostatnie kryteria są podporządkowane pierwszemu. Co więcej, w dążeniu do maksymalnej korzyści ekonomicznej (zysku) nie są uwzględniane efekty zewnętrzne. Pomijanie tych efektów powoduje istotną rozbieżność pomiędzy optimum mikroekonomicznym i optimum społecznym. Temu pierwszemu odpowiada rachunek mikroekonomiczny, temu drugiemu zaś rachunek makroekonomiczny (społeczny). To wskazuje na potrzebę uruchomienia czynnika instytucjonalnego (polityki), aby tworzyć takie warunki brzegowe działania mechanizmu rynkowego, przy których wynik konkurencyjności mikroekonomicznej będzie najbardziej zbliżony do optimum społecznego. A to nastąpi wówczas, gdy ceny wyznaczane na rynku będą uwzględniały pełne koszty wytwarzanych produktów. Problem w tym, iż możliwości politycznego oddziaływania przez instytucje coraz bardziej zawężają się na poziomie państw, a przechodzą na wyższy poziom – ugrupowań regionalnych i poziom planetarny. To ujawnia *signum temporis* współczesności, jakim jest nasilająca się potrzeba badania realnych procesów rozwoju cywilizacyjnego na różnych poziomach – od pojedynczego podmiotu do skali planetarnej.

Zarysowany krąg zagadnień był przedmiotem badania w ramach tematu, którego dotyczy niniejsza synteza. W syntezie tej ograniczono się do zagadnień natury metodologicznej, a mianowicie zrównoważenia i konkurencyjności, następnie wyników badań empirycznych odnoszących się do ekonomiki różnych form gospodarstw rolnych, produktywności rolnictwa, jakości i bezpieczeństwa żywności oraz relacji między celami ekonomicznymi i ekologicznymi na poziomie gospodarstw rolnych. Całość zamyka zwyczajowe podsumowanie wraz z wnioskami i rekomendacjami.

4.2. Kwestia zrównoważenia

Mimo upływu około 40 lat od wprowadzenia terminu „zrównoważony rozwój” (*sustainable development*), nadal toczą się spory wokół niego, co przekłada się także na pojmowanie zrównoważonego rozwoju rolnictwa oraz sposobów urzeczywistniania takiego rozwoju. Pojęcie zrównoważenia (zrównoważonego rozwoju) trzeba traktować jako pojęcie nieostre, lecz tworzące twardy rdzeń, wokół którego prowadzone są analizy i ustalane konkretne wskaźniki wskazujące na postęp w zrównoważeniu. Rozwój wiedzy sprawia przesuwanie się poznania w kierunku centrum rdzenia, lecz równocześnie następuje pączkowanie tego rdzenia. Jest to zrozumiałe, gdyż proces poznania w odniesieniu do zjawisk o takim charakterze jest nieskończony. Trzeba przy tym różnicować pojęcia: rolnictwo zrównoważone oraz zrównoważony rozwój rolnictwa³.

³ J.St. Zegar, *Uwarunkowania i czynniki rozwoju rolnictwa...*, op. cit.; S. Krasowicz, W. Oleszek, *Idea zrównoważonego rozwoju jako płaszczyzna współpracy środowisk naukowych*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20). Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 93, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 13-27;

W pierwszym przypadku chodzi o spełnianie przez rolnictwo pewnych wymagań w odniesieniu do sfer zrównowżenia – środowiskowej, ekonomicznej i społecznej. Chodzi zatem o pewien stan, a więc o ujęcie statyczne. W drugim przypadku rzecz idzie o zmiany w kierunku pożądanego (bardziej zrównoważonego) stanu – zatem chodzi o postęp i dynamikę. Trzeba tu uwzględnić pojawiające się nowe ograniczenia, nowe wyzwania oraz nowe możliwości wynikające z postępu technicznego i gromadzonej wiedzy. Wiele trudności nastęrcza pomiar zrównowżenia gospodarstw rolnych i rolnictwa. Trzeba korzystać z różnego zestawu wskaźników o charakterze ekonomicznym, ekologicznym i społecznym⁴.

Zrównowżenie rolnictwa (gospodarstwa rolnego) pod względem środowiskowym umożliwia wiele form, technik produkcyjnych i sposobów produkcji. Jedne z tych form są wytworem postępu ostatnich dziesięcioleci (jak rolnictwo integrowane, rolnictwo precyzyjne, rolnictwo ekologiczne), inne zaś sięgają pierwszej połowy XX wieku (np. rolnictwo stosujące płodozmian norfolki) czy jeszcze czasów bardziej odległych (rolnictwo naturalne, rolnictwo organiczne). Rolnictwo organiczne czy rolnictwo ekologiczne można uznać za zrównoważone środowiskowo niejako na zasadzie definicji. Nierzadko takie rolnictwo nie jest zrównoważone pod względem ekonomicznym lub społecznym. Jeżeli dana forma rolnictwa spełnia minimalne wielkości progowe w zakresie wszystkich trzech ładów, to można ją uznać za zrównoważoną.

Podstawą wyróżniania form (postaci) gospodarstw rolnych, jako jednostek organizacyjnych i społeczno-ekonomicznych, jest kategoria systemów rolniczych różniących się stopniem uzależnienia rolnictwa od przemysłowych środków produkcji, głównie nawozów mineralnych i pestycydów, oraz jego oddziaływaniem na środowisko przyrodnicze. Chodzi tu przede wszystkim o zachowanie potencjału przyrodniczego – zwłaszcza żyzności gleby.

J.St. Zegar, *Konkurencyjność celów ekologicznych i ekonomicznych w rolnictwie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20). Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 93, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 28-46.

⁴ W. Wrzaszcz, *Czynniki kształtujące poziom zrównowżenia gospodarstw rolnych*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (15)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 50, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 79-130; T. Toczyński, *Charakterystyka zrównowżenia polskiego rolnictwa w latach 2000-2010*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20). Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 93, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 153-171; W. Wrzaszcz, J.St. Zegar, *Sprawność ekonomiczna wybranych form rolnictwa zrównoważonego środowiskowo*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (23)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 100, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 9-38; J.S. Jankowiak, E.M. Miedziejko, *Emergetyczna metoda oceny wydajności produkcji, zużycia zasobów i zrównowżenia środowiskowego na przykładzie głównych upraw w Wielkopolsce*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (23)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 100, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 107-123; J.S. Jankowiak, E.M. Miedziejko, *Efekty stosowania różnych systemów uprawy roli, mierzone według świadczonych usług środowiska*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (24)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 109, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 31-52; A. Mrówczyńska-Kamińska, *Próba wykorzystania bilansu przepływów międzygałęziowych do oceny zrównowżenia sektora rolno-żywnościowego*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (24)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 109, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 75-105.

W polskim rolnictwie przewagę stanowią gospodarstwa konwencjonalne o różnym stopniu industrializacji oraz różnej skali oddziaływania na środowisko przyrodnicze. Gros gospodarstw rolnych wywiera umiarkowaną presję na środowisko przyrodnicze tak w zakresie zużycia nieodnawialnych zasobów przyrodniczych (głównie energii z kopaliny), jak i emisji do środowiska substancji przyczyniających się do jego degradacji. Natomiast w ujęciu dynamicznym, wraz z postępem procesów industrializacji rolnictwa (koncentracja, specjalizacja, mechanizacja) rośnie zagrożenie dla środowiska.

Przedmiotem uwagi są pewne formy rolnictwa, które są bardziej aniżeli przeciętnie przyjazne dla środowiska przyrodniczego. Spośród wielu form rolnictwa, do prezentacji wyników wybrano cztery, a mianowicie gospodarstwa: z dodatnim saldem bilansu materii organicznej w glebie, quasi-zrównoważone w zakresie środowiskowym, ekologiczne oraz norfolkskie.

Gospodarstwa z dodatnim saldem bilansu substancji organicznej stanowią interesującą grupę ze względu na rolę materii organicznej (próchnicy) w glebie oraz niekorzystną tendencję jej umniejszania wraz z upowszechnianiem się specjalizacji zbożowej oraz zarzucaniem chowu zwierząt przez coraz większy odsetek gospodarstw rolnych. Dodatnie saldo bilansu substancji organicznej świadczy o dobrym zmianowaniu, które sprzyja wzbogaceniu gleby w próchnicę poprzez rozkład substancji organicznej w glebie, co gwarantuje właściwe zaopatrywanie uprawianych roślin w składniki pokarmowe w ciągu całego okresu wegetacji. Wynik bilansu nie powinien przyjmować wartości ujemnych. Utrzymujące się przez kilka lat ujemne saldo może spowodować degradację gleby, utratę jej żyzności i produktywności. Skutkiem degradacji jest uwalnianie się dużej ilości składników mineralnych, w tym węgla i azotu, co prowadzi do zanieczyszczenia wód gruntowych i powierzchniowych⁵.

Gospodarstwa quasi-zrównoważone spełniają przyjęte kryteria przyjazności dla środowiska, wynikające z zasad racjonalnego gospodarowania w rolnictwie oraz norm prawnych. Prowadzenie produkcji rolnej w zgodzie z poszanowaniem zasobów przyrodniczych umożliwia umiejętne zmianowanie (wielogatunkowe płodozmiany) i nawożenie roślin, dostosowane do zasobności i rodzaju gleby. W charakterze kryteriów zrównoważenia środowiskowego gospodarstwa rolnego (przyjazności produkcji rolnej dla środowiska przyrodniczego) przyjęto: udział zbóż w strukturze zasiewów na gruntach ornych (do 66%), liczbę grup roślin uprawianych na gruntach ornych (co najmniej 3),

⁵ J. Kuś, J. Kopiński, *Gospodarowanie glebową materią organiczną w kontekście zmian zachodzących w polskim rolnictwie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (11)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 3, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 43-68; W. Wrzaszcz, *Czyniki kształtujące poziom zrównoważenia gospodarstw rolnych...*, op. cit.; A. Harasim, *Kierunki zmian w organizacji i technologii produkcji rolniczej a zrównoważony rozwój gospodarstw*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20)*. *Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 93, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 71-88; J. Kuś, *Specjalizacja gospodarstw rolnych a zrównoważony rozwój rolnictwa*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (19)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 68-127; W. Wrzaszcz, J.St. Zegar, *Sprawność ekonomiczna wybranych form rolnictwa...*, op. cit.

indeks pokrycia gruntów ornych roślinnością w okresie zimy (co najmniej 33%), obsadę zwierząt na użytkach rolnych (do 2 sztuk dużych na hektar użytków rolnych)⁶.

Gospodarstwa ekologiczne stosują przyjazne środowisku metody produkcji rolniczej, usankcjonowane certyfikatem nadanym przez uprawnioną jednostkę, lub będące w trakcie przestawiania na ten system produkcji pod jej kontrolą. Przewodnią zasadą w systemie ekologicznym jest uprawa roślin zgodnie z normami dobrej kultury rolnej, przy zachowaniu należytej dbałości o stan fitosanitarny roślin i ochronę gleby, a ponadto zachowanie powierzchni trwałych użytków zielonych i elementów krajobrazu nieużytkowanych rolniczo. Gospodarstwa te funkcjonują na zasadach określonych w polskich i unijnych regulacjach prawnych⁷.

Gospodarstwa norfolkskie cechują się bogatą strukturą zasiewów upraw polowych, która pozytywnie wpływa na urodzajność gleby i umożliwia stosowanie płodozmianu zwanego czteropolówką. Struktura zasiewów w systemie norfolkskim – 50% zbóż, 25% roślin strukturotwórczych (strączkowe, pastewne) oraz 25% okopowych – jest najbardziej pożądana, gdyż gwarantuje uprawę zbóż po dobrych przedplonach, czyli po roślinach niezbożowych. Stosowanie wielostronnych płodozmianów z udziałem roślin motylkowych oraz poplonów na zielony nawóz jest niezbędne dla utrzymania pożądaných właściwości gleby – zapewnienia trwałej żyzności gleby, co stanowi jeden z podstawowych wymogów zrównoważonej działalności rolniczej na poziomie gospodarstwa rolnego⁸.

4.3. Konkurencja

Termin „konkurencja” współcześnie urósł do rangi omalże paradygmatu – imperatywu kategorycznego. Konkurencja często jest traktowana jako panaceum na wszelkie problemy. Ważne jest rozróżnienie **konkurencji ekonomicznej (rynkowej) i konkurencji społecznej**⁹. Ta pierwsza pomija efekty zewnętrzne, towarzyszące wytwarzaniu dóbr rynkowych, które są jednak ważne dla dobrobytu społecznego. Z reguły ma ona charakter mikroekonomiczny i dotyczy jednostek gospodarczych. Taka konkurencja w warunkach idealnej gospodarki rynkowej umożliwia maksymalizację korzyści ekonomicznej sprawnym podmiotom gospodarczym, jednocześnie ogranicza rozmiary produkcji, a nawet eliminuje mniej sprawne (niekonkurencyjne) podmioty. Wynik finalny konkurencji może jednak okazać się niekorzystny ze społecznego punktu widzenia z uwagi na pomijanie efektów zewnętrznych. Ta druga – konkurencja spo-

⁶ W. Wrzaszcz, *Czynniki kształtujące poziom zrównoważenia gospodarstw rolnych*, op. cit.

⁷ H. Runowski, *Rolnictwo ekologiczne w Polsce – stan i perspektywa*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (15)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 50, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 38-78; W. Wrzaszcz, *Czynniki kształtujące poziom zrównoważenia gospodarstw rolnych*, op. cit.; W. Wrzaszcz, J.St. Zegar, *Sprawność ekonomiczna wybranych form rolnictwa...*, op. cit.

⁸ J. Kuś, J. Kopiński, *Gospodarowanie glebową materią organiczną...*, op. cit.; W. Wrzaszcz, *Czynniki kształtujące poziom zrównoważenia gospodarstw rolnych*, op. cit.

⁹ J.St. Zegar, *Konkurencyjność rolnictwa zrównoważonego. Zarys problematyki badawczej*, op. cit.; J.St. Zegar, *Konkurencyjność celów ekologicznych i ekonomicznych w rolnictwie*, op. cit.

łączna – uwzględnia efekty zewnętrzne, w każdym bądź razie niektóre, i ma charakter makroekonomiczny. Wycena tych efektów stanowi poważny i jeszcze daleki od rozwiązania problem¹⁰.

Konkurencja występuje na różnych poziomach, które w uproszczeniu można ująć w trzy rodzaje: mikroekonomiczny (gospodarstwo rolne), makroekonomiczny (rolnictwo krajowe) i planetarny (tab. 4.1). W przypadku każdego z tych poziomów w konkurencji biorą różne podmioty, stosowane są odmienne kryteria konkurencyjności i rodzaje racjonalności¹¹.

Tabela 4.1. Cechy konkurencji na podstawowych poziomach

Poziom	Podmiot	Kryterium konkurencyjności	Rodzaj racjonalności
Mikroekonomiczny	Podmiot gospodarczy: producent, konsument	Korzyść ekonomiczna	Prywatna
Makroekonomiczny	Państwo	Korzyść społeczna	Spoleczna
Planetarny	Organizacje międzynarodowe, sieci organizacji pozarządowych	Korzyść egzystencjonalna	Planetarna

Źródło: Zegar J.St., *Konkurencyjność celów ekologicznych i ekonomicznych w rolnictwie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20)*. Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 93, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 28-46.

Konkurencja na rynku produktów w warunkach ograniczeń zasobowych oraz/bądź zasobów różnej jakości jest jednocześnie konkurencją o zasoby. W przypadku rolnictwa szczególnie miejsce przypada następującym zasobom: ziemi, wodzie, kopalinom energetycznym i bioróżnorodności. Konkurencja o te zasoby między sektorami gospodarczymi i pozaekonomicznymi (w tym przyrodniczymi – ekosystemami) nasila się – zwłaszcza na poziomie planetarnym¹². Natomiast wynik konkurencji na rynku produktów rolno-żywnościowych jest ważny dla bezpieczeństwa żywnościowego (podaż), dobrobytu ekonomicznego, w szczególności ograniczania ubóstwa (cena) oraz zdrowia (jakość).

¹⁰ A. Graczyk, K. Kociszewski, *Teoretyczne i aplikacyjne aspekty wyceny środowiskowych efektów zewnętrznych w rolnictwie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (19)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 43-94; R. Baum, *Metodyka wyceny efektów zewnętrznych w rolnictwie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (23)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 100, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 73-106.

¹¹ J.St. Zegar, *Konkurencyjność rolnictwa zrównoważonego. Zarys problematyki badawczej*, op. cit.; W. Szymański, *Racjonalność globalna a konkurencyjność ekonomiczno-społeczna rolnictwa*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (19)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 9-42; K. Prandecki, *Racjonalność planetarna w rolnictwie i gospodarce żywnościowej*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (24)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 109, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 53-74.

¹² J.St. Zegar, *Uwarunkowania i czynniki rozwoju rolnictwa zrównoważonego...*, op. cit.

Ogólnie rzecz biorąc, dwie konstatacje związane z konkurencyjnością są szczególnie ważne. Pierwsza polega na tym, iż ze względu na znane ułomności rynku mechanizm konkurencji na ogół powoduje wytwarzanie ujemnych efektów w nadmiarze, a dodatnich efektów (dóbr publicznych) w niedoborze. Druga natomiast polega na tym, iż konkurencja ekonomiczna prowadzi do prywatyzacji korzyści, a uspołeczniania strat¹³.

4.4. Ekonomia

Rolnictwo polskie zachowało swój rodzinny charakter, uniknęło skażenia gleb przez nadmierne nawożenie mineralne i stosowanie środków chemicznej ochrony roślin, uniknęło jak dotąd nadmiernej koncentracji produkcji zwierzęcej, zmniejszył się dysparytet dochodów, wydatnie podniósł się poziom wykształcenia użytkowników gospodarstw rolnych i znacząco poprawiła się infrastruktura techniczna na wsi. Niepokoi jednak zbyt duży ubytek gruntów rolnych, zarzucanie chowu zwierząt gospodarskich (około 40% gospodarstw powyżej 1 ha UR nie utrzymuje zwierząt gospodarskich), ujemny bilans substancji organicznej gleby w ponad połowie gospodarstw, ponowne – po znaczącym spadku w okresie transformacji ustrojowej – zwiększanie zużycia chemicznych nawozów i środków ochrony roślin, zbyt wysoki udział zbóż w strukturze zasiewów¹⁴.

Gospodarstwa, w których była zapewniona odnowa glebowej materii organicznej stanowią w polskim rolnictwie najliczniejszą grupę spośród rozważanych form rolnictwa zrównoważonego (40% ogółu gospodarstw indywidualnych o powierzchni co najmniej 1 ha UR), natomiast pozostałe wyróżnione grupy stanowiły niespełna kilka procent w populacji gospodarstw rolnych (4% quasi-zrównoważone, 3% norfolkskie, 1% ekologiczne). Taki rozkład gospodarstw znacząco odbiegał od stanu pożądanego w myśl idei zrównoważonego rozwoju rolnictwa. Powodów takiego stanu rzeczy można upatrywać w niedostatecznym wsparciu tych form rolnictwa, zarówno w zakresie finansowym, jak i marketingowym, a także – a może przede wszystkim – ich słabszej pozycji konkurencyjnej na rynku.

Przeciętny obraz wyróżnionych form gospodarstw przybliży tabela 4.2. Porównując przedstawione dane, można łatwo zauważyć, iż przeciętne gospodarstwo ekologiczne wyróżniało się największym potencjałem produkcyjnym: było 3,7-krotnie większe pod względem powierzchni UR w porównaniu z przeciętnym gospodarstwem badanej zbiorowości, utrzymywało 1,5-krotnie więcej inwentarza żywego, zaś liczba pracujących była wyższa o 1/5. Zbliżone relacje związane z produkcją roślinną i zwierzęcą stwierdzono także w gospodarstwach quasi-zrównoważonych.

Badane formy rolnictwa zrównoważonego odbiegały pod względem powierzchni *in plus* od gospodarstw przeciętnych, w szczególności gospodarstwa ekologiczne oraz quasi-zrównoważone (średni obszar gospodarstwa indywidualnego wyniósł 9 ha, ekologicznego 32 ha, zrównoważonego 20 ha, norfolkskiego oraz z dodatnim wynikiem

¹³ J.St. Zegar, *Konkurencyjność celów ekologicznych i ekonomicznych w rolnictwie*, op. cit.

¹⁴ T. Toczyński, *Charakterystyka zrównoważenia polskiego rolnictwa w latach 2000-2010*, op. cit.

bilansu ponad 10 ha). Wskazuje to na znaczenie powierzchni gospodarstwa dla możliwości stosowania prośrodowiskowych praktyk rolniczych. Każda z badanych alternatywnych form rolnictwa zrównoważonego wymaga różnorodnych praktyk rolniczych, w tym wielogatunkowego zmianowania roślin polowych oraz bezpiecznego stosowania środków produkcji. Praktyki te łatwiej jest wdrożyć w większych gospodarstwach, co uzasadnia celowość koncentracji ziemi w polskim rolnictwie również ze względu na wdrożenie idei zrównoważenia. Im większy obszar gospodarstwa, tym statystycznie rzecz biorąc łatwiej jest godzić cele ekologiczne i ekonomiczne¹⁵.

Tabela 4.2. Przeciętne cechy gospodarstw ogółem oraz badanych form rolnictwa zrównoważonego

Wyszczególnienie	Gospodarstwa				
	Ogółem	BSO+	ZRÓW	EKO	NORF
Użytki rolne (ha/gosp.)	8,86	10,24	20,14	32,37	10,19
Pracujący (JPZ/gosp.)	1,24	1,28	1,73	1,46	1,19
Zwierzęta gospodarskie (SD/gosp.)	4,26	4,58	7,76	6,28	4,05
Standardowa produkcja (tys. euro/gosp.)	11,11	12,06	23,88	29,94	10,08
Standardowa nadwyżka bezpośrednia (ESU/gosp.)	4,25	4,89	9,65	9,01	3,61

BSO+ – z dodatnim saldem bilansu substancji organicznej; ZRÓW – quasi-zrównoważone; EKO – ekologiczne; NORF – z plodozmianem norfolkskim

Źródło: W. Wrzaszcz, J.St. Zegar, *Sprawność ekonomiczna wybranych form rolnictwa zrównoważonego środowiskowo*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (23)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 100, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 9-38, na podstawie danych FADN.

Większy potencjał produkcyjny zrównoważonych form rolnictwa został podkreślony także przez zasoby pracy – zarówno ich ilość, jak i jakość, mającą wyraz w kwalifikacjach kierownika gospodarstwa rolnego. Większe zaangażowanie jednostek pracy w gospodarstwach bardziej przyjaznych dla środowiska przyrodniczego jest związane z ich powierzchnią. Zrównoważone formy rolnictwa, a zwłaszcza gospodarstwa ekologiczne, częściej kierowane są przez osoby o wyższym poziomie wykształcenia i profesjonalnym przygotowaniu do zawodu rolnika w postaci szkolnego wykształcenia rolniczego. W przypadku takich gospodarstw niewątpliwie potrzebna jest większa wiedza, umiejętności i świadomość ekologiczna kierowników, w porównaniu do właścicieli gospodarstw konwencjonalnych. W przypadku tych ostatnich, a w szczególności wysoko wyspecjalizowanych, wiedza ta tłoczona jest wraz z przemysłowymi środkami produkcji rolniczej. Rolnicy posiadający większe gospodarstwa wyróżniają się także

¹⁵ W. Wrzaszcz, *Czynniki kształtujące poziom zrównoważenia gospodarstw rolnych*, op. cit.; A. Matuszczak, K. Smędzik-Ambroży, *Próba oceny współzależności pomiędzy zrównoważeniem środowiskowym a wynikami ekonomicznymi gospodarstw rolnych na przykładzie regionu Wielkopolska i Śląsk*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (19)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 128-161; J.St. Zegar, *Konkurencyjność celów ekologicznych i ekonomicznych w rolnictwie*, op. cit.; W. Wrzaszcz, J.St. Zegar, *Sprawność ekonomiczna wybranych form rolnictwa...*, op. cit.

wyższymi kwalifikacjami. Uzyskane wyniki stanowią statystyczny dowód, że kwalifikacje kierowników gospodarstw rolnych warunkują możliwość i zakres wdrożenia praktyk rolniczych przyjaznych dla środowiska przyrodniczego, tym samym decydują o jakości gospodarowania.

Istotnym czynnikiem warunkującym podejmowanie działalności prośrodowiskowej jest wiek rolnika. Gospodarstwa wyróżnionych form rolnictwa zrównoważonego częściej były kierowane przez osoby względnie młodsze. To młodzi rolnicy częściej kierowali gospodarstwami średnimi i dużymi, natomiast pokaźna część zarządzających w wieku emerytalnym prowadziła działalność rolniczą w gospodarstwach małych. Uzyskane wyniki pośrednio wskazują, że osoby lepiej przygotowane do zawodu (z wykształceniem rolniczym), a także młodsze oraz posiadające wykształcenie wyższe są częściej zainteresowane prowadzeniem dużych gospodarstw rolnych (ich przejmowaniem bądź kupowaniem), czy też ich umiejętności i sposób zarządzania gospodarstwem skutkują znaczącą akumulacją majątku trwałego. Natomiast gospodarstwa małe są w znacznym stopniu przedmiotem zainteresowania osób w wieku emerytalnym, które dodatkowo zajmują się prowadzeniem produkcji rolniczej na niewielką skalę.

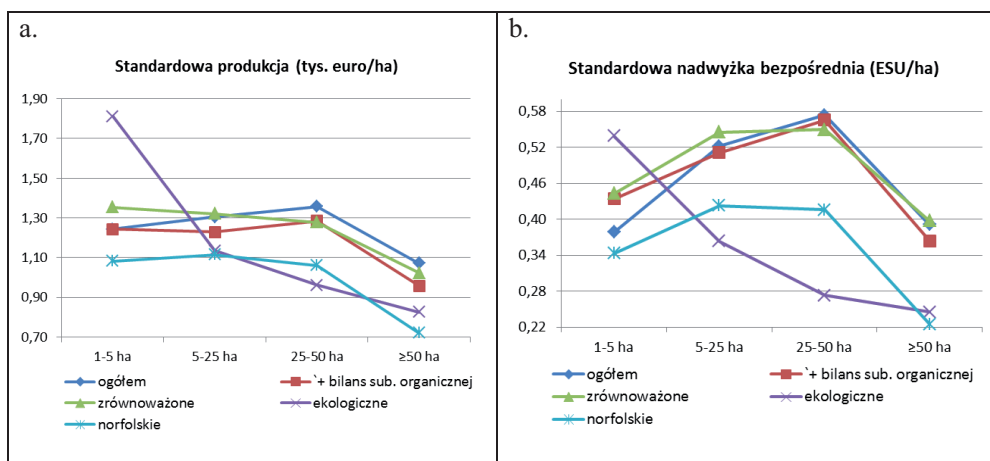
Sytuację ekonomiczną form rolnictwa zrównoważonego oceniono przez pryzmat wolumenu produkcji, jej sposobu rozdysponowania oraz źródeł utrzymania rodziny rolniczej. Przeprowadzone badania wykazały, że aktywność rynkowa gospodarstw o prośrodowiskowej produkcji rolniczej jest większa od przeciętnej. Także więcej takich gospodarstw jest zorientowana na sprzedaż na rynku lokalnym. Dotyczy to zwłaszcza gospodarstw ekologicznych, co zasługuje na pozytywną ocenę, ponieważ skrócenie łańcucha żywnościowego w przypadku „wrażliwych” produktów ekologicznych dostarcza korzyści zarówno konsumentowi, jak i producentowi. Z jednej strony finalny odbiorca może bezpośrednio zweryfikować kupowany produkt poprzez wymianę informacji z producentem oraz mieć wpływ na jego cenę (możliwe negocjacje oraz wyeliminowanie kolejnych składowych ceny produktu na skutek krótszego łańcucha żywnościowego). Z drugiej strony zaś, w przypadku producenta-rolnika, sprzedaż na rynku lokalnym ogranicza ryzyko potencjalnych strat (związanych chociażby z transportem i magazynowaniem), a cała powstała nadwyżka ekonomiczna trafia do producenta.

Większy potencjał produkcyjny wyróżnionych form gospodarstw sprzyja zrównoważeniu ekonomicznemu. Świadczy o tym relatywnie większy odsetek gospodarstw stanowiących podstawowe źródło utrzymania rodziny rolnika. Dotyczy to zwłaszcza gospodarstw quasi-zrównoważonych oraz ekologicznych. Te dwie grupy gospodarstw wyróżniają się najlepszą strukturą ekonomiczną na tle ogółu. Im większe gospodarstwo, tym wyższy odsetek rodzin utrzymujących się z dochodu rolniczego (z pracy we własnym gospodarstwie), a tym mniejszy utrzymujących się z pracy najemnej oraz świadczeń społecznych (emerytur i rent).

Na podkreślenie zasługuje pozarolnicza aktywność gospodarcza gospodarstw ekologicznych oraz norfolkskich. Gospodarstwa te w znacznym stopniu pozyskiwały dodatkowe środki finansowe w oparciu o zasoby i majątek gospodarstwa rolnego (siłę

robotą, teren, budynki, park maszynowy itp.). W porównaniu do pozostałych badanych grup, w gospodarstwach ekologicznych oraz norfolkskich częściej prowadzono zarobkową działalność pozarolniczą bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym (była to działalność produkcyjna lub usługowa prowadzona na własny rachunek). Posiadany majątek tych gospodarstw pozwolił na podjęcie działalności agroturystycznej oraz akwakultury, a w przypadku gospodarstw ekologicznych również przetwórstwa produktów rolnych. Taka integracja działalności pozarolniczych, będąca dopełnieniem działalności rolniczej, umożliwiła w szczególności gospodarstwom ekologicznym oraz norfolkskim efektywniej wykorzystać ich zasoby z korzyścią w zakresie ekonomicznym i środowiskowym.

Rysunek 4.1. Produktywność ziemi w gospodarstwach alternatywnych form według powierzchni użytków rolnych

Źródło: opracowano na podstawie danych tabelarycznych w pracy W. Wrzaszcz, J.St. Zegar, *Sprawność ekonomiczna wybranych form rolnictwa zrównoważonego środowiskowo*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym* (23), seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 100, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 9-38.

Przeciętna produktywność (mierzona wartością standardowej produkcji na gospodarstwo oraz pełnozatrudnionego) większości badanych form rolnictwa zrównoważonego wyróżniała je *in plus* na tle ogółu gospodarstw indywidualnych. Relacje te były w znacznym stopniu pochodną różnic w potencjale produkcyjnym badanych grup gospodarstw. Natomiast przeciętne wyniki odniesione do jednostki powierzchni były porównywalne w przypadku gospodarstw quasi-zrównoważonych oraz gospodarstw z dodatnim saldem bilansu materii organicznej, natomiast w przypadku ekologicznych i norfolkskich wyniki były niższe aż o około 25%. Przedstawione formy rolnictwa zrównoważonego są w różnym stopniu powiązane rynkiem, co jest wynikiem ich możliwości produkcyjnych i specyfiki produkcji. Stanowi to jednocześnie uzasadnienie dla

odrębnego traktowania rozważanych alternatywnych form rolnictwa, chociażby w zakresie wsparcia ich działalności i rozwoju ze środków programów rządowych.

Wielkość i kierunek zmian standardowej produkcji oraz standardowej nadwyżki bezpośredniej na jednostkę powierzchni (rys. 4.1) wskazuje na to, iż skutki ekonomiczne zwiększenia areału badanych grup gospodarstw są odmienne. Produktywność ziemi mierzona standardową produkcją oraz standardową nadwyżką bezpośrednią zwiększa się wraz z obszarem gospodarstwa – poza gospodarstwami ekologicznymi – ale nie dotyczy to największej grupy obszarowej (50 ha i więcej).

4.5. Produktywność

Produktywność w ujęciu konwencjonalnym to relacja wyników do nakładów lub zasobów wycenianych przez rynek. Relacja ta pomija tzw. efekty zewnętrzne – tak po stronie nakładów, jak i wyników. Pomija zatem ważne czynniki – przede wszystkim środowiskowe, jak woda, bioróżnorodność, gazy cieplarniane oraz substancja organiczna w glebie¹⁶. Wskutek tego współcześnie dominujące metody oceny produktywności mają ograniczone zastosowanie w ocenie zrównoważenia rolnictwa. Postęp w tym zakresie stanowi opracowanie zmodyfikowanego miernika społecznej całkowitej produktywności czynników (*Total Social Factor Productivity* – TSFP). W dotychczas stosowanej postaci zazwyczaj obejmuje on nakłady, a pomija dodatkowo efekty zewnętrzne. Takie podejście daje wyniki korzystniejsze dla rolnictwa konwencjonalnego, natomiast zaniża wyniki dla rolnictwa zrównoważonego. Produkty – dobra i usługi – tworzone przez rolnictwo, zwłaszcza zrównoważone, są nie tylko ważne dla dobrobytu ludzi i dobrostanu środowiska, ale wręcz są konieczne dla zachowania warunków życia na planecie Ziemia.

W badaniu produktywności gospodarstw norfolkskich i ekologicznych wykorzystano szeregi czasowe danych FADN, natomiast w analizie zmian nakładów i efektów (w szczególności energii i ziemi) dane rachunków ekonomicznych rolnictwa (RER).

Uzyskane wyniki pokazują, że zarówno w przypadku gospodarstw ekologicznych, jak i norfolkskich produktywność przyjmuje niższe wartości, niż w przypadku

¹⁶ A. Grzelak, S. Stępień, *Uwarunkowania i skutki zmian klimatycznych dla sektora rolnego – aspekty ekonomiczne*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (11)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 3, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 69-94; M. Matyka, *Rolnictwo a odnawialne źródła energii – szanse i zagrożenia*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (11)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 3, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 95-120; A. Faber i in., *Bilans węgla i emisji gazów cieplarnianych (CO₂, CH₄ oraz N₂O) w polskim rolnictwie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (15)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 50, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 9-37; A. Faber, *Bilans emisji gazów cieplarnianych oraz ekonomia węgla w rolnictwie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (23)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 100, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 39-72; B. Feledyn-Szewczyk, *Wpływ systemów produkcji rolnej na bioróżnorodność i świadczenia ekosystemowe*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (24)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 109, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014; J.S. Jankowiak, E.M. Miedziejko, *Efekty stosowania różnych systemów uprawy roli...*, op. cit.

odpowiednich grup kontrolnych. Ponadto, z racji stosowanych technik uprawy gleby, w tym płodozmianu, zauważalne jest zwiększenie przewagi w produktywności gospodarstw norfolkskich nad ekologicznymi w zakresie produktywności ziemi (tab. 4.3). Prowadzi to do wniosku, że bez odpowiedniej polityki państwa formy rolnictwa przyjazne dla środowiska nie są w stanie sprostać konkurencji na rynku.

Tabela 4.3. Produktywność ziemi gospodarstw norfolkskich i ekologicznych w latach 2005-2012 (zł/ha, ceny bieżące)

Gospodarstwa	2005	2006	2007	2010	2011	2012
Norfolkskie	3 082	3 502	4 176	3 941	4 708	4 860
Ekologiczne	2 386	2 710	3 096	2 809	3 101	3 291

Źródło: Z. Floriańczyk (red.), J. Buks, S. Jarzębowski, *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (22). Produktywność różnych form rolnictwa zrównoważonego i konwencjonalnego, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 79, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.*

W analizie statycznej produktywności i dochodowości ziemi i pracy gospodarstw norfolkskich, ekologicznych, quasi-zrównoważonych i uczestniczących w programie rolnośrodowiskowym oraz gospodarstw grupy kontrolnej (gospodarstwa wyspecjalizowane) wykorzystano dane Polskiego FADN dla 2012 roku. Uzyskane wyniki (tab. 4.4) wskazują na niższą produktywność ziemi w gospodarstwach bardziej przyjaznych środowisku przyrodniczemu. W zależności od wielkości gospodarstwa różnice te mogą ulegać zmianie, przy czym najwyższe wartości produktywności są osiągnięte w gospodarstwach o wielkości 25-50 ha. W wyjątkowych przypadkach wysoki poziom produktywności jest uzyskiwany w najmniejszych grupach gospodarstw, tj. w przedziale 1-5 ha, a wynika to z obecności podmiotów prowadzących dodatkowo działalność sadowniczą lub fermowy chów zwierząt. Produktywność ziemi jest zdecydowanie najniższa w gospodarstwach ekologicznych.

Tabela 4.4. Produktywność i dochodowość ziemi i pracy różnych form gospodarstw rolnych FADN w 2012 roku

Wyszczególnienie	Grupa porównawcza	Ekologiczne	Programy rolno-środowiskowe	Norfolkskie	Quasi-zrównoważone
Produkcja/ha (zł/ha)	7 303	3 083	6 044	6 611	6 501
Dochód z gosp. rolnego (zł/ha)	2 731	1 834	2 718	2 605	2 747
Produkcja (zł/AWU)	133 610	61 138	139 708	116 192	140 453
Dochód (zł/FWU)	57 699	44 620	71 311	5 027	66 805

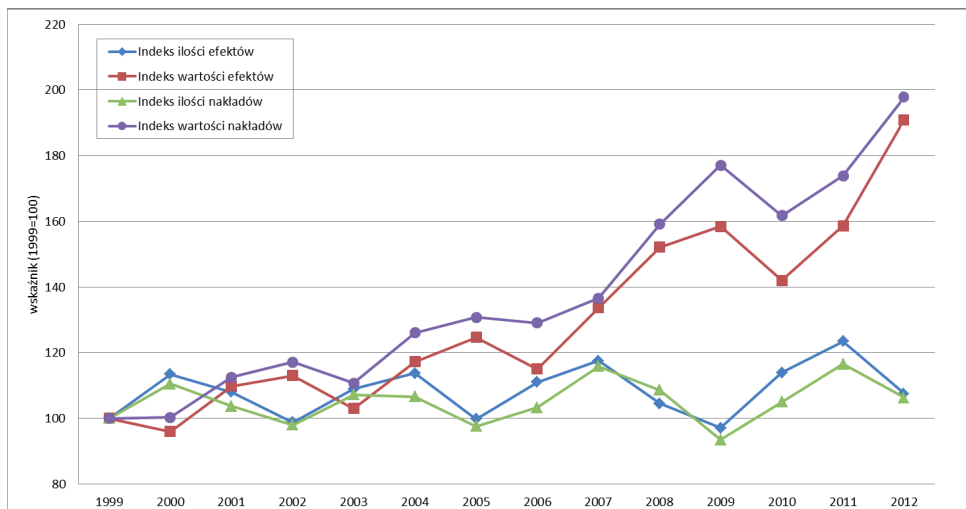
AWU – jednostka pełnozatrudniona pracy ogółem (najmniej i własnej)

FWU – jednostka pełnozatrudniona pracy własnej

Źródło: K. Prandecki (red.), W. Wrzaszcz, J. Buks, M. Bocian, *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (25). Produktywność wybranych form rolnictwa zrównoważonego, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 112, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.*

W odniesieniu do produktywności pracy można zauważyć większą efektywność wykorzystania zasobów pracy w gospodarstwach quasi-zrównoważonych i wdrażających program rolnościrodowiskowy. Przekłada się to również na ich dochodowość. To pokazuje, że rolnicy stosujący praktyki przyjazne środowisku wybierają je nie tylko ze względu na kryteria środowiskowe, ale przede wszystkim ze względu na własne korzyści. Podobnie jak w przypadku produktywności ziemi, zdecydowanie gorsze wyniki osiągają gospodarstwa ekologiczne¹⁷.

Rysunek 4.2. Indeksy ilości i wartości nakładów oraz efektów (ceny producenta)

Źródło: K. Prandecki (red.), W. Wrzaszcz, J. Buks, M. Bocian, *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (25). Produktywność wybranych form rolnictwa zrównoważonego, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 112, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.*

W przypadku oceny zmian w zakresie nakładów, jak i produktywności mierzonej w oparciu o dane RER można zaobserwować, iż w latach 1999-2012 w polskim rolnictwie nastąpiła poprawa produktywności nakładów w ujęciu technicznym (ilościowym), natomiast pogorszyła się w ujęciu wartościowym, tj. z uwzględnieniem niekorzystnych dla rolnictwa nożyc cen. Transfery związane z WPR zrekompensowały to z pewnym nadstatkiem (wzrost produktywności o 3 p.p.)¹⁸.

¹⁷ J. Buks, Z. Floriańczyk (red.), T. Toczyński, *Zagadnienia produktywności w strategiach rozwoju w odniesieniu do gospodarstw zrównoważonych*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 27, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

¹⁸ K. Prandecki (red.), W. Wrzaszcz, J. Buks, M. Bocian, *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (25). Produktywność wybranych form rolnictwa zrównoważonego, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 112, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.*

4.6. Jakość i bezpieczeństwo żywności

Kwestia jakości i bezpieczeństwa żywności jest przedmiotem coraz większego zainteresowania na świecie. Dotyczy to zwłaszcza krajów wysoko rozwiniętych. Wpływ na stan zdrowia człowieka ma nie tylko sposób odżywiania się zgodny z zaleceniami żywieniowymi, ale także jakość produktów rolno-żywnościowych¹⁹.

Bezpieczeństwo żywności oznacza dbałość o zapobieganie zagrożeniom zdrowia i życia konsumenta, troskę o dobrostan i zdrowie roślin oraz zwierząt, dbałość o środowisko człowieka i otoczenie produkcji rolnej oraz przetwórstwa, a także troskę o ekonomiczne bezpieczeństwo konsumenta. Do najważniejszych czynników wpływających na jakość i bezpieczeństwo żywności należą: środowisko (jakość gleb, wód i powietrza), jakość roślinnych i zwierzęcych produktów rolnych, przetwórstwo, dystrybucja, ustawodawstwo żywnościowe (krajowe, unijne) oraz system kontroli i certyfikacji.

Jakość i bezpieczeństwo żywności muszą być zapewnione w całym łańcuchu rolno-żywnościowym: „od pola do stołu”. W przypadku produkcji roślinnej ważne są zarówno warunki uprawy, jak i warunki zbioru surowców roślinnych, ponieważ wpływają one na skład chemiczny i wartość odżywczą świeżych lub przetworzonych produktów roślinnych, ich walory organoleptyczne (smak, zapach, tekstura, barwa), zawartość naturalnych zanieczyszczeń oraz antyoksydantów. W przypadku produkcji zwierzęcej ważne są: wybór żywienia, dobrostan i zdrowie zwierząt, warunki transportu i uboju. Czynniki te wpływają na jakość i bezpieczeństwo mięsa i jego przetworów.

Z punktu widzenia bezpieczeństwa żywności należy pamiętać, że pozostaje wciąż problem tworzenia się związków niekorzystnych dla zdrowia konsumenta w procesach technologicznych, zwłaszcza termicznych, w przetwórstwie i podczas przygotowywania żywności do spożycia. Problematyka ta dotyczy w równym stopniu żywności ekologicznej i konwencjonalnej.

Środowisko przyrodnicze ma istotne znaczenie zarówno dla jakości zdrowotnej żywności pozyskiwanej na danym terenie, jak i dla jej wartości odżywczej. Chemizacja środowiska naturalnego i związana z tym powszechność występowania różnego rodzaju niebezpiecznych i szkodliwych substancji chemicznych nieodzownie wiąże się z występowaniem tych substancji w żywności.

Właściwości fizyczne wytwarzanej żywności są determinowane przez warunki przechowywania i dystrybucji. Na tym etapie istotne znaczenie dla cech jakościowych produktów żywnościowych mają: ograniczenie liczby i nasilenia wstrząsów podczas

¹⁹ M. Kwasek (red.), B. Brzostek-Kasprzak, W. Michna, M.W. Obiedziński, *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (13). Jakość i bezpieczeństwo żywności a zdrowie konsumenta*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 8, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011; M. Kwasek (red.), B. Brzostek-Kasprzak, A. Obiedzińska, W. Piotrowski, *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (17). Ocena stanu żywienia ludności w Polsce w aspekcie bezpieczeństwa żywnościowego*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 59, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012; M. Kwasek, A. Obiedzińska, *Spożycie żywności a środowisko*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20). Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 93, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 139-152.

transportu (np. owoców miękkich), odpowiednia temperatura, czas przechowywania, wilgotność i skład powietrza, warunki obróbki ręcznej, higiena oraz stosowanie środków ochrony roślin. Stosowane techniki przetwarzania mają także określone skutki jakościowe dla żywności.

Znaczenie bezpieczeństwa żywności znajduje wyraz w regulacjach prawnych w tym zakresie. W przypadku Unii Europejskiej najważniejszym dokumentem prawa żywnościowego jest Rozporządzenie (WE) nr 178/2002 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 28 stycznia 2002 r., ustanawiające ogólne zasady i wymagania prawa żywnościowego, powołujące Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności oraz ustanawiające procedury w zakresie bezpieczeństwa żywności. Ma ono gwarantować, że żywność znajdująca się na rynku została wyprodukowana zgodnie z obowiązującymi przepisami i jest wolna od zanieczyszczeń fizycznych, chemicznych i mikrobiologicznych. Temu służy system kontroli i certyfikacji, w którym najważniejsza jest pełna identyfikacja pochodzenia produktów rolno-żywnościowych – od powstania surowca w gospodarstwie rolnym aż do końcowego przetworzonego produktu żywnościowego. Możliwość odtworzenia i śledzenia żywności, pasz, zwierząt przeznaczonych na żywność lub substancji przeznaczonych do wprowadzenia do żywności lub pasz, poprzez wszystkie etapy produkcji, przetwórstwa i dystrybucji – to identyfikowalność (*traceability*).

Nie ma podstaw do jednoznacznego stwierdzenia o wyższości produktów ekologicznych nad konwencjonalnymi z punktu widzenia zdrowia konsumenta, aczkolwiek te pierwsze charakteryzuje zdecydowanie niższy poziom zanieczyszczeń pozostałościami chemicznych środków ochrony roślin, trwałych zanieczyszczeń organicznych, a także metali ciężkich. Ponadto, produkty ekologiczne kojarzą się z dbałością o środowisko życia i pracy oraz o dobrostan roślin i zwierząt.

Poprawa sytuacji dochodowej społeczeństw i coraz większa ekologiczno-zdrowotna świadomość konsumentów o wpływie spożywanej żywności na zdrowie i środowisko stopniowo zwiększają zainteresowanie bezpieczną żywnością, co znajduje wyraz w coraz większym popycie na produkty żywnościowe wysokiej jakości. Wśród konsumentów o wysokich dochodach obserwuje się odwrót od spożywania produktów żywnościowych produkowanych w sposób masowy na rzecz produktów regionalnych, tradycyjnych i ekologicznych²⁰. Z badań przeprowadzonych przez TNS Polska w 2012 roku wynika, że 4% konsumentów regularnie kupuje żywność ekologiczną, a 26% – kupuje sporadycznie (ze względu na cenę), aczkolwiek chcieliby to robić częściej.

Na podstawie badań Eurobarometru z 2010 roku prawie połowa mieszkańców Unii Europejskiej (48%, a w Polsce – 53%) obawia się pogorszenia stanu zdrowia spowodowanego przez spożywaną żywność. Niepokój związany jest z kwestiami dotyczącymi m.in.: pozostałości pestycydów w owocach, warzywach oraz zbożach,

²⁰ B. Brzostek-Kasprzak, M. Kwasek (red.), A. Obiedzińska, M.W. Obiedziński, *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (21). Żywność ekologiczna – regulacje prawne, system kontroli i certyfikacji*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 80, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

pozostałości antybiotyków lub hormonów w mięsie, jakości i świeżości żywności, stosowania dodatków do żywności (barwników, konserwantów), wykorzystania organizmów genetycznie zmodyfikowanych oraz dobrostanu zwierząt hodowlanych. Z badania Eurobarometru z 2012 roku dotyczącego jakości żywności, rolnictwa i wsi wynika, że zdecydowana większość obywateli Unii Europejskiej uważa, że jakość (96%, a w Polsce – 95%) i cena (91%, a w Polsce – 94%) są dla nich bardzo ważne i dość ważne przy zakupie żywności²¹.

4.7. Cele ekonomiczne i ekologiczne: kolizja czy harmonia?

Współcześnie szczególne znaczenie ma alokacja zasobów przyrodniczych między cele ekonomiczne kształtujące dobrobyt materialny i cele ekologiczne – niezbędne dla trwałego (zrównoważonego) rozwoju. W tej alokacji główną rolę odgrywają mechanizmy rynkowe, zwłaszcza zaś mechanizm konkurencji ekonomicznej. Pomijanie efektów zewnętrznych przez ten mechanizm powoduje rozmiękanie się optimum ekonomicznego i optimum społecznego. Badania prowadzone nad tym zagadnieniem, bazujące na danych FADN wykazały, że wyższy potencjał ekonomiczny gospodarstw umożliwia prowadzenie produkcji rolnej na wyższym poziomie zrównoważenia, choć w przypadku kwestii środowiskowej zależność ta wiąże się z pewnymi ograniczeniami²². Stwierdzono, iż z jednej strony gospodarstwa największe (powyżej 40 ESU) najbardziej zagrażają środowisku przyrodniczemu, z drugiej zaś produkcja rolna w podmiotach małych (w szczególności tych o wielkości 2-4 ESU) także nie jest dostatecznie zrównoważona w tym zakresie. Te ustalenia znajdują potwierdzenie w danych Powszechnego Spisu Rolnego 2010, które posłużyły do analizy zrównoważenia grup gospodarstw indywidualnych według kryterium powierzchni użytków rolnych oraz klas wielkości ekonomicznej (rys. 4.3 i 4.4). Za miarę zrównoważenia środowiskowego przyjęto odsetek gospodarstw spełniających jednocześnie cztery kryteria zrównoważenia środowiskowego (udział zbóż, zimowa okrywa roślinna, grupy roślin i obsada pogłowia zwierząt gospodarskich na 1 ha UR). Za miarę produktywności ziemi – ważną dla bezpieczeństwa żywnościowego – przyjęto wielkość standardowej produkcji na 1 ha UR (tys. euro), natomiast wielkość standardowej nadwyżki bezpośredniej na jednostkę pracy uznano za syntetyczną miarę ekonomicznej wydajności pracy (ESU/JPZ).

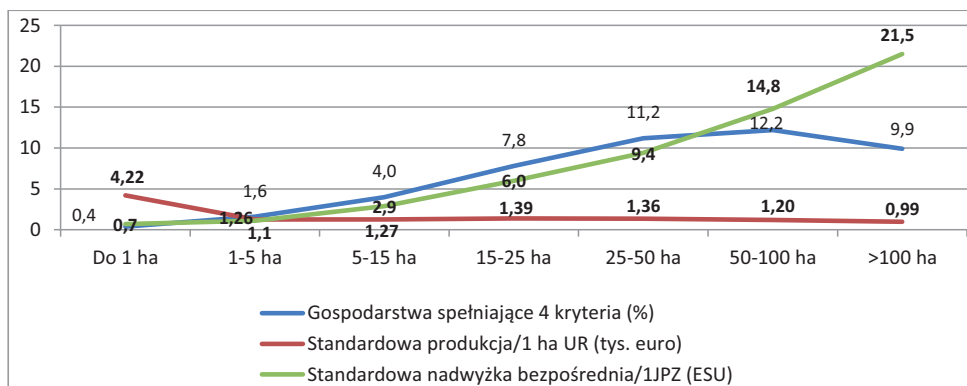
Polityka może łagodzić konflikt celów. W szczególności Wspólna Polityka Rolna ma pozytywne skutki w zakresie zrównoważonego rozwoju rolnictwa, zwłaszcza przez instrument programu rolnośrodowiskowego, zasadę współzależności (*cross-compliance*)

²¹ Ibidem.

²² W. Wrzaszcz, *Czynniki kształtujące poziom zrównoważenia gospodarstw rolnych*, op. cit.

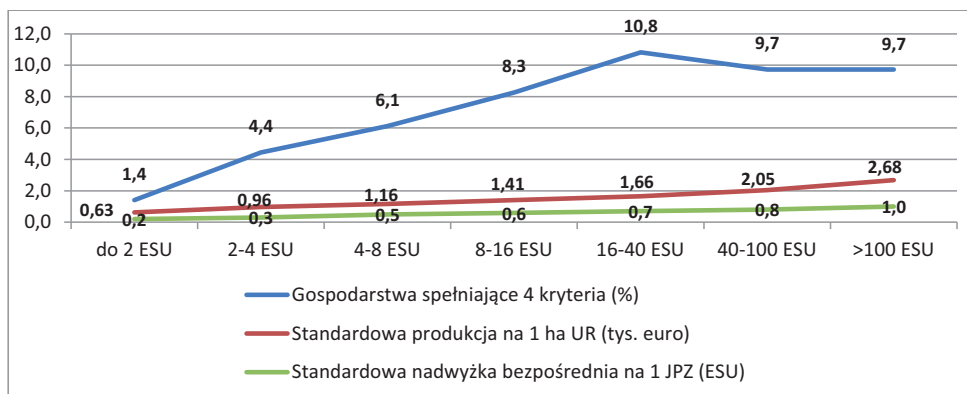
oraz tzw. *greening*²³. W świetle statystycznej zależności między obszarem a zrównoważeniem gospodarstw ważną rolę odgrywają regulacje w zakresie obrotu ziemią²⁴.

Rysunek 4.3. Obszar gospodarstwa a wybrane wskaźniki zrównoważenia

Źródło: J.St. Zegar, *Konkurencyjność celów ekologicznych i ekonomicznych w rolnictwie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20). Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa, seria „Program Wieloletni 2011-2014”*, nr 93, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 28-46.

Rysunek 4.4. Klasy ekonomiczne gospodarstw a wybrane wskaźniki zrównoważenia

Źródło: J.St. Zegar, *Konkurencyjność celów ekologicznych i ekonomicznych w rolnictwie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20). Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa, seria „Program Wieloletni 2011-2014”*, nr 93, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 28-46.

²³ K. Kociszewski, *Ekologiczne aspekty zmian Wspólnej Polityki Rolnej a zrównoważony rozwój polskiego rolnictwa*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (23)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 100, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 124-157.

²⁴ A. Majchrzak, *Obrót gruntami rolnymi jako determinanta zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (24)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 109, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 106-127.

4.8. Podsumowanie

Nowa sytuacja w zakresie wyzwań i uwarunkowań rozwojowych rolnictwa wymaga obrania kursu na rozwój według zasad zrównowazenia, bowiem tylko taki rozwój może zapewnić długofalowe bezpieczeństwo żywnościowe i zachować walory i rozliczne funkcje środowiska przyrodniczego. A to warunkuje ciągłą odnowę przyrodniczych podstaw produkcji rolniczej, wielkość wytwarzanej biomasy oraz jakość produktów żywnościowych.

Przyrodnicze podstawy produkcji rolniczej to przede wszystkim zachowanie żyzności gleb, zachowanie bioróżnorodności, używanie odnawialnych zasobów stosownie do stopy ich odnowy (zwłaszcza wody) i stopniowe ograniczanie zużycia nieodnawialnych kopalin energetycznych.

Zwiększanie produktywności rolnictwa – produktywności ziemi, czyli zwiększanie biomasy – jest konieczne dla sprostania wyzwaniu wyżywienia świata – bezpieczeństwa żywnościowego. Zwiększanie wolumenu produkcji rolniczej praktycznie może dokonywać się przez intensyfikację produkcji. Dwie opcje są podstawowe w tym zakresie, a mianowicie: intensyfikacja przemysłowa (zwiększanie zużycia środków produkcji pochodzenia przemysłowego – kopalin nieodnawialnych) oraz intensyfikacja agroekologiczna (wykorzystanie wiedzy o związkach w przyrodzie). W tym drugim przypadku chodzi o takie praktyki rolnicze, które z danego zasobu pozwalają uzyskać więcej produktu, a jednocześnie nie naruszają trwałości ekosystemów.

Jakość żywności – bardzo ważna dla zdrowia i dobrostanu społecznego – zależy od systemu rolniczego oraz pozostałych ogniw łańcucha żywnościowego. Do najważniejszych czynników w tym zakresie należą: środowisko (jakość gleb, wód i powietrza), jakość produktów rolnych (roślinnych i zwierzęcych), przetwórstwo, dystrybucja, ustawodawstwo żywnościowe oraz system kontroli i certyfikacji.

W najbliższych latach rolnictwo światowe będzie musiało nie tylko dostarczać więcej żywności, ale także doskonalić jej jakość w warunkach nasilających się zmian klimatycznych (susze, powodzie), zmniejszonej dostępności wody i gruntów, umniejszania bioróżnorodności, nowych chorób roślin i zwierząt, nasilających się spekulacji na rynku surowców rolnych, rosnących dysproporcji i tempie przyrostu naturalnego, a także rosnących wymagań konsumentów w zakresie żywności. Sprostanie temu wyzwaniu wymaga wykorzystywania przewag rolnictwa konwencjonalnego i zrównoważonego z orientacją długofalową na to drugie. A to dlatego, iż godzenie wymagań rozwoju zrównoważonego rolnictwa i całego systemu żywnościowego (ekonomicznych, środowiskowych, społecznych) jest łatwiejsze w modelu rolnictwa zrównoważonego, który pod względem ekonomicznym jest mniej sprawny aniżeli model industrialny. Polityka państwa powinna zatem łagodzić rozbieżność między celami w tych sferach. W praktyce przedmiotowa rozbieżność jest niwelowana przez ewolucję modelu industrialnego w kierunku proekologicznym (rolnictwo precyzyjne, rolnictwo integrowane) oraz zwiększanie efektywności ekonomicznej modelu zrównoważonego.

Zrównoważenie gospodarstw rolnych jest skorelowane dodatnio z powierzchnią użytków rolnych oraz wielkością ekonomiczną – standardową nadwyżką bezpośrednią gospodarstwa rolnego. Zależność ta ma kształt zbliżony do paraboli, tzn. po osiągnięciu pewnej wielkości, czy to obszarowej, czy ekonomicznej wartość niektórych wskaźników zrównoważenia się obniża. Dotyczy to również jednostkowej produktywności ziemi. Wyniki analizy alternatywnych form rolnictwa wskazują na potrzebę kontynuowania przeobrażeń struktury agrarnej polskiego rolnictwa w kierunku umiarkowanej koncentracji ziemi, a więc gospodarstw rodzinnych bazujących głównie na zasobach pracy rodziny. Taka koncentracja ziemi w rolnictwie sprzyja zrównoważonemu rozwojowi rolnictwa i wsi, zwiększeniu konkurencyjności, zwiększeniu dochodów rolniczych osób pozostających w rolnictwie oraz wnosi wkład w ogólny rozwój społeczno-gospodarczy kraju. W pewnym zakresie mniejsze rozmiary gospodarstw mogą być kompensowane przez nasilenie współpracy gospodarstw i innych podmiotów (spółdzielnie, spółki, klastry).

Rolnictwo zrównoważone oferuje żywność wyprodukowaną z zastosowaniem minimalnej ilości nawozów i środków ochrony roślin oraz ukierunkowane jest na takie wykorzystanie zasobów ziemi, które nie niszczy ich naturalnych źródeł, lecz pozwala na zaspokojenie podstawowych potrzeb kolejnych generacji producentów i konsumentów. Wytwarza żywność ekologiczną, z wykorzystaniem tradycyjnych technologii, żywność regionalną, czyli tzw. żywność niszową, na którą jest coraz większy popyt, określany przez poprawę sytuacji dochodowej i rosnącą ekologiczno-zdrowotną świadomość konsumentów. Taka żywność może odgrywać ważną rolę w rozwoju rejonów obszarów wiejskich oraz stanowi także szansę dla Polski w uzyskaniu przewagi konkurencyjnej na światowym rynku.

Polityka rozwoju rolnictwa musi się kierować pewnymi wartościami, gdyż tylko wówczas można formułować długofalowe cele i wytyczyć odpowiadającą im strategię rozwoju. Skuteczna polityka wymaga holistycznego ujmowania rozwoju rolnictwa w sposób systemowy i być zorientowana na wykorzystywanie efektów synergicznych. Przede wszystkim chodzi tu o integralne ujmowanie komponentów rozwoju: środowisko przyrodnicze, rolnictwo, przetwórstwo rolno-spożywcze, bezpieczeństwo żywnościowe, dobrostan zdrowotny. Temu powinny być podporządkowane spełniające kryterium etyczności działania polityczne oraz relacje między konkurencyjnością (rynkiem) i współpracą. Działania te znajdują jeszcze znikomy wyraz w regulacjach prawnych oraz programach rządowych (publicznych), które poprzez warunkowe finansowanie rolnictwa przyczyniają się do szerszej implementacji wybranych praktyk prośrodowiskowych, tym samym rozwoju różnych form rolnictwa zrównoważonego.

Polityka musi uwzględniać to, iż produktywność dotyczy nie tylko dóbr komercyjnych, lecz także licznych dóbr i usług towarzyszących rolniczemu procesowi produkcyjnemu. Tradycyjne metody analizy produktywności (częstkowej i całkowitej) ograniczają się tylko do produktów wycenianych przez rynek, pomijając te drugie dobra i usługi. Szczególnie ważna jest wycena ekonomiczna wody, żywności gleby, bioróżnorodności oraz emisji gazów cieplarnianych i absorpcji węgla.

Niezbędnym warunkiem rozwoju rolnictwa i przetwórstwa ekologicznego są: stworzenie mechanizmów prawnych i finansowych wspierających rolników przestawiających się z rolnictwa konwencjonalnego, dostępności doradztwa oraz wysokiej społecznej wiarygodności certyfikacji i nadzoru państwa.

Brak jest wyspecjalizowanego systemu monitoringu zanieczyszczeń i pozostałości chemicznych (zagrożeń chemicznych), krytycznych wyróżników jakości i identyfikowalności, obejmującego cały łańcuch żywności ekologicznej w układzie czasowo-przestrzennym dla wsparcia wiarygodności oświadczeń prozdrowotnych i bezpieczeństwa związanych z żywnością ekologiczną i jej pochodzeniem. Dla zapewnienia bezpieczeństwa zdrowotnego i ekonomicznego konsumentów potrzebne są systemowe rozwiązania w zakresie ochrony produktów żywnościowych przed zamierzonym skażeniem czynnikami biologicznymi, chemicznymi i fizycznymi lub radiologicznymi w całym łańcuchu rolno-żywnościowym – „od pola do stołu”.

Niezbywalnym prawem jednostek gospodarczych jest kierowanie się mikroekonomicznym kryterium efektywności, ale jednocześnie niezbywalną powinnością państwa jest kierowanie się kryterium efektywności społecznej. Minimalizacja rozbieżności w tym wymaga zastosowania zestawu instrumentów politycznych, skłaniających do ochrony dóbr publicznych oraz zmniejszania ujemnych efektów zewnętrznych. Wolny rynek, pomijając te istotne elementy, wymusza aktywność gospodarczą, zgodną wyłącznie z zasadami konkurencyjności ekonomicznej. Bez odpowiedniej troski ze strony instytucji politycznych o dobro wspólne, podmioty gospodarcze funkcjonujące według zasad społecznych będą stanowiły niszową frakcję w polskim rolnictwie.

Bibliografia

Baum R., *Metodyka wyceny efektów zewnętrznych w rolnictwie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (23)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 100, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 73-106.

Brzostek-Kasprzak B., Kwasek M. (red.), Obiedzińska A., Obiedziński M.W., *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (21). Żywność ekologiczna – regulacje prawne, system kontroli i certyfikacji*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 80, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Buks J., Floriańczyk Z. (red.), Toczyński T., *Zagadnienia produktywności w strategiach rozwoju w odniesieniu do gospodarstw zrównoważonych*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 27, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

Faber A. i in., *Bilans węgla i emisji gazów cieplarnianych (CO₂, CH₄ oraz N₂O) w polskim rolnictwie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (15)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 50, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 9-37.

Faber A., *Bilanse emisji gazów cieplarnianych oraz ekonomia węgla w rolnictwie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (23)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 100, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 39-72.

Feledyn-Szewczyk B., *Wpływ systemów produkcji rolnej na bioróżnorodność i świadczenia ekosystemowe*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (24)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 109, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.

Floriańczyk Z., Buks J., Kunikowski G., *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (16). Produktyność rolnictwa z perspektywy produkcji żywności i surowców dla energii odnawialnej*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 51, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

Floriańczyk Z. (red.), Buks J., Jarzębowski S., *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (22). Produktyność różnych form rolnictwa zrównoważonego i konwencjonalnego*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 79, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Graczyk A., Kociszewski K., *Teoretyczne i aplikacyjne aspekty wyceny środowiskowych efektów zewnętrznych w rolnictwie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (19)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 43-94.

Grzelak A., Stępień S., *Uwarunkowania i skutki zmian klimatycznych dla sektora rolnego – aspekty ekonomiczne*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (11)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 3, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 69-94.

Harasim A., *Kierunki zmian w organizacji i technologii produkcji rolniczej a zrównoważony rozwój gospodarstw*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20). Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 93, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 71-88.

Jankowiak J.S., Miedziejko E.M., *Efekty stosowania różnych systemów uprawy roli, mierzone według świadczonych usług środowiska*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (24)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 109, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 31-52.

Jankowiak J.S., Miedziejko E.M., *Emergetyczna metoda oceny wydajności produkcji, zużycia zasobów i zrównoważenia środowiskowego na przykładzie głównych upraw w Wielkopolsce*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (23)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 100, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 107-123.

Józwiak W., Niewęgłowska G., Jabłoński K., *Koszty realizacji zasady wzajemnej zgodności a dochody w rolnictwie polskim w latach 1998-2014*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20). Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 93, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 123-138.

Kociszewski K., *Ekologiczne aspekty zmian Wspólnej Polityki Rolnej a zrównoważony rozwój polskiego rolnictwa*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (23)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 100, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 124-157.

Krasowicz S., Oleszek W., *Idea zrównoważonego rozwoju jako płaszczyzna współpracy środowisk naukowych*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20). Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 93, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 13-27.

Kuś J., Kopiński J., *Gospodarowanie glebową materią organiczną w kontekście zmian zachodzących w polskim rolnictwie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie*

zrównoważonym (11), seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 3, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 43-68.

Kuś J., *Specjalizacja gospodarstw rolnych a zrównoważony rozwój rolnictwa*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (19)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 68-127.

Kwasek M., Obiedzińska A., *Spożycie żywności a środowisko*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20). Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 93, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 139-152.

Kwasek M. (red.), Brzostek-Kasprzak B., Michna W., Obiedziński M.W., *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (13). Jakość i bezpieczeństwo żywności a zdrowie konsumenta*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 8, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

Kwasek M. (red.), Brzostek-Kasprzak B., Obiedzińska A., Piotrowski W., *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (17). Ocena stanu wyżywienia ludności w Polsce w aspekcie bezpieczeństwa żywnościowego*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 59, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

Kwasek M. (red.), Obiedzińska A., *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (26). Zrównoważone systemy rolnicze i zrównoważona dieta*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 119, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.

Majchrzak A., *Obrót gruntami rolnymi jako determinanta zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (24)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 109, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 106-127.

Matuszczyk A., Smędzik-Ambroży K., *Próba oceny współzależności pomiędzy zrównoważeniem środowiskowym a wynikami ekonomicznymi gospodarstw rolnych na przykładzie regionu Wielkopolska i Śląsk*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (19)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 128-161.

Matyka M., *Rolnictwo a odnawialne źródła energii – szanse i zagrożenia*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (11)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 3, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 95-120.

Mrówczyńska-Kamińska A., *Próba wykorzystania bilansu przepływów międzygałęziowych do oceny zrównoważenia sektora rolno-żywnościowego*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (24)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 109, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 75-105.

Prandecki K., *Racjonalność planetarna w rolnictwie i gospodarce żywnościowej*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (24)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 109, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 53-74.

Prandecki K. (red.), Wrzaszcz W., Buks J., Bocian M., *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (25). Produktywność wybranych form rolnictwa zrównoważonego*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 112, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.

Runowski H., *Rolnictwo ekologiczne w Polsce – stan i perspektywa*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (15)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 50, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 38-78.

Szymański W., *Racjonalność globalna a konkurencyjność ekonomiczno-społeczna rolnictwa*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (19)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 9-42.

Toczyński T., *Charakterystyka zrównoważenia polskiego rolnictwa w latach 2000-2010*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20). Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 93, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 153-171.

Wrzaszcz W., *Czynniki kształtujące poziom zrównoważenia gospodarstw rolnych*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (15)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 50, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 79-130.

Wrzaszcz W., Zegar J.St., *Sprawność ekonomiczna wybranych form rolnictwa zrównoważonego środowiskowo*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (23)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 100, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014, s. 9-38.

Zegar J.St., *Konkurencyjność celów ekologicznych i ekonomicznych w rolnictwie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20). Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 93, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 28-46.

Zegar J.St., *Konkurencyjność rolnictwa zrównoważonego. Zarys problematyki badawczej*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (11)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 3, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 11-42.

Zegar J.St., *Uwarunkowania i czynniki rozwoju rolnictwa zrównoważonego we współczesnym świecie*, [w:] J.St. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (15)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 50, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 131-189.

5. Budżetowe podstawy poprawy konkurencyjności polskiego rolnictwa

5.1. Wprowadzenie

Konkurencyjność to pojęcie, które zrobiło wręcz zawrotną karierę w ostatnich latach. Doszło nawet do tego, że stosuje się je w sposób bezrefleksyjny, a w Polsce bardzo często nie jest ono w ogóle definiowane. Czasami konkurencyjność wręcz utożsamia się z efektywnością, co wydaje się już znaczną przesadą. Dlatego też warto odwołać się w tym miejscu do bardzo trafnego ujęcia Freebairna: „... konkurencyjność to wskaźnik zdolności oferowania dóbr i usług w określonym miejscu, formie i czasie podmiotom ich poszukującym po cenach równych lub niższych w porównaniu do innych dostawców, przy założeniu, że dochody ze sprzedaży pokryją co najmniej koszty odtworzenia wykorzystanych zasobów”¹. Warto przybliżyć jeszcze jedno pojęcie – zdolność konkurencyjna (do konkurowania). W sensie bardzo ogólnym jest to trwałe generowanie zysku oraz zachowanie udziału w rynku. Jeśli natomiast dokonamy konkretyzacji tej kategorii na gruncie sektora i przedsiębiorstwa, to możemy powiedzieć, że jest to trwała umiejętność zdobycia i zachowania udziałów w rynku lokalnym, regionalnym, krajowym i międzynarodowym w warunkach liberalizacji dostępu do niego². Jak z powyższego wynika, być konkurencyjnym gospodarstwem/przedsiębiorstwem to nic innego niż zachowanie potencjału i zdolności do przetrwania oraz rozwoju. Żeby być konkurencyjnym, trzeba być jednocześnie efektywnym, i to w sensie nie tylko operacyjnym (lepiej niż konkurenci realizacja zadań rutynowych, powtarzalnych), ale także i strategicznym (działać inaczej, niepowtarzalnie w stosunku do konkurentów). Dopiero osiągnięcie tych dwóch wymiarów efektywności stwarza szansę wypracowania względnie trwałej przewagi konkurencyjnej³. Jeśli nie jest się liderem w zakresie efektywności, to bardzo łatwo otoczenie może przejmować znaczną część nadwyżki ekonomicznej wytworzonej w danej firmie, szczególnie gdy dostawcy i odbiorcy dysponują większą siłą przetargową, co jest powszechne w rolnictwie.

Konkurencyjność jest wielorako uwarunkowana, jednak w rozdziale tym skoncentrowano się tylko na jej determinantach ze sfery finansów publicznych. Będą to zatem różne wydatki budżetowe oraz podatki i paropodatki. Jako ogólne założenie badawcze przyjmuje się, iż bardzo trudno jest określić sumaryczny, czysty wpływ instrumentów budżetowych na konkurencyjność rolnictwa i gospodarstw rolniczych, gdyż spełniają one jednocześnie wiele celów społeczno-ekonomicznych, pozostających względem siebie w relacjach komplementarności i niezależności, ale również konkurencyjności.

¹ Definicję powyższą przytoczono za W. Brandesem, *Wettbewerb in der Landwirtschaft aus Sicht der evolutarischen Ökonomik „Agrarwirtschaft“*, Jahrgang 49, Heft 8, 2000.

² Ibidem.

³ G. Osbert-Pociecha, *Twórcza destrukcja jako uwarunkowanie konkurencyjności przedsiębiorstwa*, „Gospodarka Narodowa” 2004, nr 7-8.

5.2. Wpływ „budżetu rolnego” na funkcjonowanie i konkurencyjność rolnictwa

Wejście Polski do UE doprowadziło do fundamentalnych zmian nie tylko w skali, ale i strukturze wsparcia kierowanego do rolnictwa. Należy przy tym również podkreślić, iż pełniej w polu widzenia „budżetu rolnego” znalazła się kwestia wsparcia rozwoju obszarów wiejskich, który wykracza poza ramy sektora rolnego. Jeśli chodzi o skalę wydatków krajowych na rolnictwo, to szczególnie duży wzrost nastąpił w latach 2004-2009, kiedy to ich dynamika była wyższa niż całego budżetu krajowego. Natomiast wyraźny spadek tych wydatków odnotowano po 2009 roku. Jest on w dużej mierze pozorny i wiąże się z tym, że do 2010 roku w środkach na rolnictwo uwzględniano pożyczkę na prefinansowanie WPR. Wydzielenie tej kwoty w ramach Banku Gospodarstwa Krajowego skutkuje niemożnością bezpośrednich porównań wydatków na różne cele między okresem przed i po 2010 roku⁴.

Szersza analiza budżetów krajowych i unijnych przeznaczonych na wsparcie rolnictwa i rozwój wsi w dłuższym okresie pokazuje, iż zarówno skala, jak i struktura wydatków na te cele podlegają systematycznym zmianom o nie zawsze jasno zaznaczonym kierunku. To samo dotyczy również innych państw, jak chociażby USA. Niewątpliwie jednak ważnymi czynnikami determinującymi te zmiany są m.in. kwestie układu sił wśród decydentów, stan finansów publicznych i ogólnej koniunktury gospodarczej oraz porozumienia handlowe, a zwłaszcza decyzje zapadające w ramach WTO.

Struktura i skala wsparcia nie pozostaje bez wpływu na kondycję rolnictwa i jego konkurencyjność. Analiza wpływu środków WPR na polską gospodarkę i rolnictwo potwierdziła wyniki badań dotyczących dotychczasowych okresów programowania⁵ i pokazała, iż największe efekty mogą być oczekiwane przy wzroście udziału wydatków na instrumenty inwestycyjne⁶.

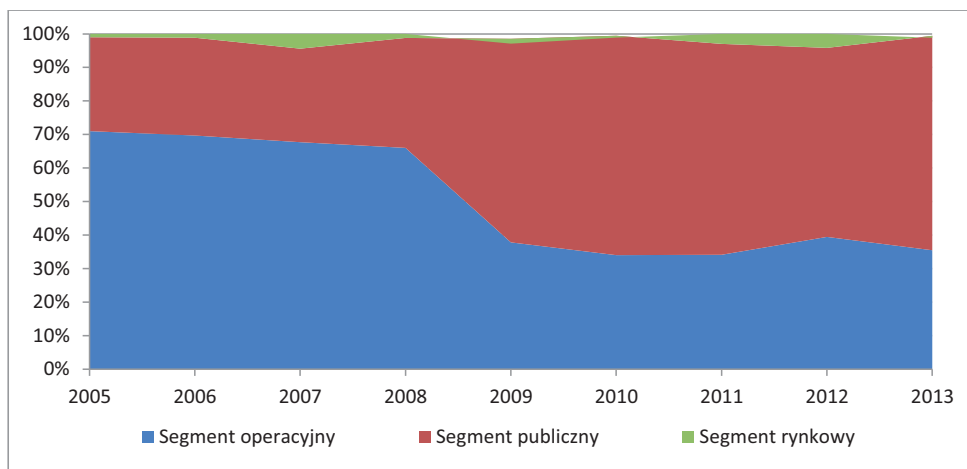
Jednocześnie analiza struktury źródeł dopływu funduszy do polskiego rolnictwa pokazuje coraz większe znaczenie segmentu publicznego (obejmującego krajowe i unijne środki przeznaczone na wsparcie rolnictwa). W latach 2005-2013 jego udział wzrósł z 28 do 65%, a w 2010 roku sięgnął nawet 66% (rys. 5.1). Wzrost ten odbywa się kosztem spadku znaczenia sektora operacyjnego, czyli środków trafiających do rolnictwa w związku ze sprzedażą wyprodukowanych przez nie produktów. Natomiast rola finansowego sektora rynkowego pozostaje marginalna.

⁴ A. Czyżewski, A. Matuszczak, *Krajowy i unijny budżet rolny dla Polski. Próba określenia proporcji, współzależności oraz efektów dla sektora rolnego*, [w:] A. Czyżewski, A. Matuszczak, B. Wieliczko, *Ocena projekcji budżetowych UE dotyczących kolejnego okresu programowania w kontekście Wspólnej Polityki Rolnej*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

⁵ Przegląd tych badań zawierają rozdziały: 2. *Oddziaływanie środków UE na rozwój Polski* i 3. *Ocena wpływu środków WPR na rozwój Polski i sytuację polskiego rolnictwa*, [w:] B. Wieliczko (red.), *Ocena wpływu budżetu rolnego Wspólnoty na lata 2014-2020 na kondycję finansową krajowego rolnictwa i całą gospodarkę*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 81, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

⁶ B. Rokicki, *Ocena wpływu „budżetu rolnego” Wspólnoty na lata 2014-2020 na kondycję finansową krajowego rolnictwa i całą polską gospodarkę*, [w:] B. Wieliczko (red.), *Ocena wpływu budżetu rolnego Wspólnoty na lata 2014-2020 na kondycję finansową krajowego rolnictwa i całą gospodarkę*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 81, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Rysunek 5.1. Struktura źródeł dopływu funduszy w rolnictwie polskim w latach 2005-2013 (w proc.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: A. Kowalski (red.), *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2012 roku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013 i wcześniejsze.

Malejący udział środków generowanych w ramach operacyjnej części dopływu funduszy jest dowodem rosnącego uzależnienia sektora od wsparcia publicznego. Może być również przyczyną odkładania decyzji o wdrażaniu innowacyjnych rozwiązań czy zmian w typie bądź strukturze produkcji. Co więcej, dane na temat wykorzystania otrzymywanych dopłat w 2008 roku w ramach systemu jednolitej płatności na gospodarstwo (tzw. SPS), stosowanego głównie w państwach UE-15, wskazują, iż przeciętnie 82% tych środków wykorzystano na pokrycie bieżących wydatków gospodarstwa rolnego, a jedynie 14% na inwestycje⁷.

Należy przy tym jednakże zaznaczyć, iż silne uzależnienie poziomu dochodów od wsparcia publicznego nie jest zjawiskiem występującym wyłącznie w Polsce, ale jest powszechne w całej UE. Można wręcz stwierdzić, iż jest to jedna z cech charakteryzujących tzw. Europejski Model Rolnictwa⁸. Jednocześnie jednak według deklaracji rolników aż 62% inwestycji planowanych w okresie 2014-2020 zostanie sfinansowanych głównie z dochodów gospodarstwa rolnego, które w znacznej części pochodzą właśnie z płatności bezpośrednich⁹. Kredyty bankowe będą wiodącym źródłem sfinansowania 30% planowanych inwestycji, a wsparcie inwestycyjne jedynie w przypadku 4% inwestycji (dochody spoza rolnictwa – 3%; inne źródła środków – 1%). Należy przy

⁷ M. Lefebvre, K. de Cuyper, E. Loix, D. Viaggi, S. Gomez-y-Paloma, *European farmers' intentions to invest in 2014-2020: survey results*, JRC Science and Policy Reports, Luxembourg 2014.

⁸ Specyfika Europejskiego Modelu Rolnictwa została szczegółowo omówiona w artykule: S. Kowalczyk, R. Sobiecki, *Europejski Model Rolnictwa wobec wyzwań globalnych*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2011, nr 4.

⁹ M. Lefebvre, K. de Cuyper, E. Loix, D. Viaggi, S. Gomez-y-Paloma, *European farmers' intentions...*, op. cit., Fig. 15.

tym zaznaczyć, iż struktura głównych źródeł finansowania planowanych inwestycji jest zależna od typu realizowanych projektów, jednakże w każdej kategorii inwestycji większość z nich zostanie sfinansowana głównie z dochodów gospodarstwa, a wsparcie inwestycyjne będzie stanowiło podstawowe źródło finansowania w przypadku 2-6% inwestycji.

Jak wskazują badania V. Marconiego i innych¹⁰, likwidacja wsparcia inwestycyjnego realizowanego w ramach polityki rozwoju obszarów wiejskich wpłynęłaby negatywnie na poziom inwestycji. Jednakże należy przy tym zaznaczyć, iż nie wszystkie inwestycje mają na celu przede wszystkim podniesienie konkurencyjności danego gospodarstwa, o czym świadczy fakt, iż najwięcej respondentów badania przeprowadzonego przez M. Lefebvre i innych wskazało, iż oczekiwanym rezultatem przyszłych inwestycji będzie poprawa warunków pracy w gospodarstwie¹¹. Natomiast jeśli chodzi o płatności bezpośrednie, to ich charakter, tj. powiązanie z prowadzoną produkcją lub jego brak, nie ma wpływu na poziom inwestycji¹². Jednocześnie instrumenty te nie wymuszają realizacji jakichkolwiek działań mających pozytywny wpływ na konkurencyjność otrzymujących je gospodarstw rolnych. Wpływ wydatków budżetowych w rolnictwie UE na tradycyjnie rozumianą konkurencyjność jest zatem bardzo zróżnicowany. Dzieje się tak głównie z powodu wielokanałowego ich oddziaływania, często przeciwstawnego.

5.3. Subsydia a finanse, zrównoważenie i konkurencyjność gospodarstw rolnych

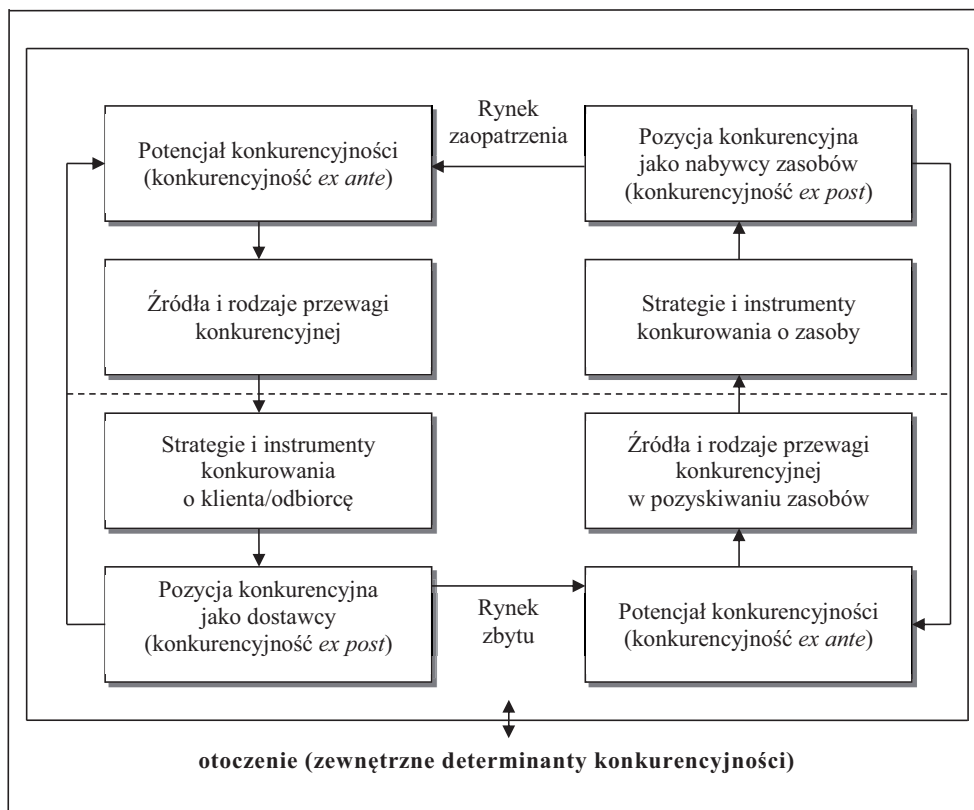
Problem powyższy badano głównie na podstawie obiektów objętych rozwiązaniami Polskiego FADN. W ramach analizy wskaźnikowej i regresyjnej operowano panelem gospodarstw za lata 2005-2012. Natomiast dla modelowania wykorzystywano dane jednoroczne. Ostatnie dotyczyły roku 2012. Ogólną ramę analizy współzależności między subsydiami, finansami i konkurencyjnością gospodarstw rolniczych przedstawiono na rysunku 5.2.

¹⁰ V. Marconi, D. Viaggi, M. Raggi, M. Lefebvre, S. Gomez y Paloma, *A farm level model to evaluate the impact of the Common Agricultural Policy on EU farmers' Investment decisions*. Referat wygłoszony podczas seminarium AIEAA, 27 June 2014.

¹¹ 40% ankietowanych wskazało tę odpowiedź. Rolnicy mogli zaznaczyć dowolną liczbę odpowiedzi. 35% badanych uznało, iż celem inwestycji jest podniesienie jakości produkcji, a 25% obniżenie kosztów, co bezpośrednio wiąże się z klasycznie postrzeganą konkurencyjnością.

¹² Wskazują na to m.in. wyniki badań zaprezentowane w publikacjach: 1. D. Viaggi, F. Bartolini, M. Puddu, M. Raggi, *Farm/Household-Level Simulation Results of Testing Policy and Other Scenarios, Comparative Analysis of Factor Markets for Agriculture across the Member States*, Working Paper 2013, no. 54; 2. G. Guastella, D. Moro, P. Sckokai, M. Veneziani, *Simulation Results on the Impact of Changes in the Main EU Policy Tools on Farm Investment Behaviour Analysis of Factor Markets for Agriculture across the Member States*, Working Paper 2013, no. 56.

Rysunek 5.2. Podstawowe zależności w obszarze konkurencyjności przedsiębiorstw/gospodarstw (ujęcie szerokie)

Źródło: zmodyfikowana propozycja zaprezentowana w pracy: E. Urbanowska-Sojkin (red.), *Podstawy wyborów strategicznych w przedsiębiorstwach*, PWE, Warszawa 2011.

Wyniki przeprowadzonych na podstawie danych Polskiego FADN za lata 2005-2011 analiz finansowych i regresyjnych¹³ można sprowadzić do następujących podsumowań:

- Stopy subsydiowania rosły mniej więcej do roku 2009. Później zaczęły maleć, ale i tak w roku 2012 wszystkie były wyższe niż w trzyleciu 2005-2007 i w latach 2008-2010. Systematycznie natomiast rósł udział wsparcia odłączonego w całości produkcji. Formalnie sugeruje to, iż rolnicy powinni bardziej w swoich decyzjach uwzględniać sygnały rynkowe niż deklarowany kurs polityki rolnej, a budżetowej

¹³ J. Kulawik (red.), *Dopłaty bezpośrednie i dotacje budżetowe a finanse oraz funkcjonowanie gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 20, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011; J. Kulawik (red.), *Dopłaty bezpośrednie i dotacje budżetowe a finanse oraz funkcjonowanie gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 46, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012; J. Kulawik (red.), *Dopłaty bezpośrednie i dotacje budżetowe a finanse oraz funkcjonowanie gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych (3)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 82, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

w szczególności. Z kolei na mniej więcej stałym poziomie utrzymywała się relacja dopłat do działalności operacyjnej w ogólnej sumie otrzymanego wsparcia. Wszystkie rozpatrywane stopy subsydiowania w latach 2005-2012 wyraźnie malały w miarę powiększania się wielkości ekonomicznej gospodarstwa. W całym tym okresie najbardziej zależne od pomocy budżetowej były przy tym gospodarstwa specjalizujące się w uprawach polowych. Na drugim zaś biegunie znajdowały się gospodarstwa ogrodnicze.

- Efektywność ekonomiczno-finansowa wykazywała typowe dla rolnictwa wahania w czasie. Bezdyskusyjnie jednak wszystkie wskaźniki rentowności i zwroty gotówkowe z aktywów oraz kapitału własnego w roku 2012 przewyższały poziom średni z dwóch wyróżnionych trzyleci: 2005-2007 i 2008-2010. Bardzo małe zmiany wykazywał z kolei wskaźnik udziału nadwyżki bezpośredniej w produkcji rolniczej, który jest relacją z zakresu efektywności operacyjnej. Ze względów zrozumiałych ten ostatni wskaźnik najkorzystniej wyglądał w obiektach bardzo małych. Jeśli się je jednak pominie, to cały czas rosnąca wielkość ekonomiczna przekładała się na wyższe rentowności i zwroty gotówkowe. W przekroju typów produkcyjnych natomiast najwyższymi rentownościami i zwrotami legitymowały się obiekty polowe, najsilniej subsydiowane, chociaż w przypadku zwrotów gotówkowych ich przewaga nad gospodarstwami ogrodniczymi nie była zbyt duża.
- Bardzo zróżnicowany był wpływ wsparcia budżetowego na sytuację finansową gospodarstw Polskiego FADN. Bezdyskusyjnie poprawiało ono po naszej akcesji do UE płynność statyczną, tak w ujęciu wartości średnich dla całego panelu, jak i w przekroju wielkości ekonomicznej oraz typów produkcyjnych. Ich płynność dynamiczna, mierzona na bazie przepływów pieniężnych, była stabilna. Podobnie zachowywała się struktura finansowania, określona na podstawie udziału kapitału własnego w aktywach ogółem, oraz struktura aktywów (iloraz aktywów trwałych do obrotowych). Generalnie badane gospodarstwa polegały głównie na samofinansowaniu z kapitału własnego swojej działalności. Pod tym względem realizowały one zatem konserwatywną, mało ryzykowną strategię finansową. Z drugiej natomiast strony ich aktywa zdominowane były przez majątek trwały. Czynniki te generuje koszty stałe, co – w ujęciu czysto teoretycznym – zmniejsza elastyczność dostosowań do zmian w otoczeniu. Jest to cecha typowa dla tradycyjnego rolnictwa. Z przyczyn oczywistych dużym wahaniami podlegała natomiast aktywność inwestycyjna rolników.
- Stopy subsydiowania powstałe przez odniesienie jednolitej płatności obszarowej do wartości produkcji rolniczej i dochodu z rodzinnego gospodarstwa rolnego ujemnie i istotnie statystycznie wpływały na wszystkie wskaźniki rentowności, obydwie zwroty gotówkowe oraz efektywność operacyjną (udział nadwyżki bezpośredniej w wartości produkcji rolniczej). Ta ujemna korelacja w zasadzie zachowana była również wtedy, gdy regresję wykonano oddzielnie dla typów produkcyjnych. Inaczej jednak już sytuacja wyglądała, jeśli szacowanie parametrów modelu bazowało na oddzielnych grupach wielkości ekonomicznej gospodarstw, gdzie w istocie

korelacja ujemna dotyczyła tylko rentowności w obiektach dużych. W pozostałych grupach wielkości pojawiały się także zależności dodatnie, chociaż bardzo często nieistotne statystycznie. Z kolei w układzie czterech regionów ponownie dominowały zależności ujemne, mniej więcej pozostające w równowadze, jeśli chodzi o ich statystyczną istotność i brak takowej. Zróżnicowanie oszacowań parametrów regresji uwidaczniało się także, gdy jako kryterium grupowania stosowano wiek kierownika gospodarstwa oraz formalny poziom jego wykształcenia. Ogólnie zatem uprawniony jest wniosek, że w przyszłych badaniach należałoby zastosować modele regresji nadające się do uwzględniania cechy niemonotoniczności stóp subsydiowania¹⁴.

- Udział dopłat do działalności operacyjnej w całości wsparcia najczęściej pozytywnie wpływał na zwroty gotówkowe i efektywność operacyjną, ale ujemnie na rentowność. Przeważały przy tym zależności istotne statystycznie. Brakowało natomiast jednoznaczności oddziaływań odłączenia subsydiów od produkcji rolniczej na efektywność ekonomiczno-finansową. Raczej rzadko były to przy tym zależności wytrzymujące testowanie ich statystycznej istotności.
- Płatności rolnośrodowiskowe były tym instrumentem wsparcia budżetowego, który zawsze pozytywnie wpływał na efektywność ekonomiczno-finansową, i to w sposób jednoznacznie istotny statystycznie. W przypadku instrumentu „ONW” oszacowania regresji wielorakiej wypadały już bardzo różnie, ale wszędzie występowało jego ujemne skorelowanie z efektywnością operacyjną. Tylko część oszacowań miała zadowalającą istotność statystyczną. W przypadku dotacji inwestycyjnych sytuacja wyglądała bardzo podobnie – duży rozrzut wyników – jednak zawsze istotnie statystycznie obniżały one obydwa zwroty gotówkowe.
- Instrumenty wsparcia budżetowego można także ująć jako mierniki, a więc kwotowo, w regresji wielorakiej. Po wykonaniu stosownych obliczeń okazało się, że jednolita płatność obszarowa, dopłaty ONW, płatności rolnośrodowiskowe i dotacje inwestycyjne były bardzo słabo pozytywnie skorelowane z rentownością i zwrotami gotówkowymi, ale rzadziej już z efektywnością operacyjną. Niskie współczynniki regresji cząstkowej oraz sporadyczna tylko istotność statystyczna oszacowań sugerują, iż mierniki subsydiowania były raczej neutralne względem efektywności ekonomiczno-finansowej. Z uwagi na bardzo wstępny charakter tego kierunku analizy należy wstrzymać się jednak z próbami formułowania bardziej jednoznacznych uogólnień.

Każda z dotychczasowych reform wspólnej polityki rolnej wprowadzała zmiany w złożonym zestawie jej instrumentów. Podobnie, w obecnej reformie na lata 2014-2020,

¹⁴ Do podobnych wniosków doszli m.in.: J. Michalek, P. Ciaian, d'Artis Kancs, *Capitalization of the Single Payment Scheme into Land Value: Generalized Propensity Score Evidence from European Union*, „Land Economics” 2014, vol. 90, no. 2, May; F. Wu, Z. Guan, R. Meyers, *Farm capital structure choice: theory and empirical test*, „Agricultural Finance Review” 2014, vol. 74, no. 1; X. Zhu, G. Karagiannis, A. Oude Lansink, *The Impact of Direct Income Transfers of CAP on Greek Olive Farms Performance: Using a Non-Monotonic Inefficiency Effects Model*, „Journal of Agricultural Economics” 2011, vol. 62, no. 3.

wprowadzone zostały zmiany wpływające na wielkość bezpośredniego strumienia środków finansowych, ale również ograniczenia odnoszące się do struktury użytkowania ziemi ze względu na koncepcję zazielenienia WPR. Wykorzystując model optymalizacyjny gospodarstwa rolniczego, prowadzono także badania w zakresie oszacowania skutków planowanych modyfikacji polityki rolnej dla polskich gospodarstw rolniczych. Koncentrowały się one przede wszystkim na określeniu skutków zazielenienia Wspólnej Polityki Rolnej. Podstawowym narzędziem wykorzystanym do tego celu był model optymalizacyjny gospodarstwa rolniczego. Modele gospodarstw rolniczych opracowano dla wybranych typów gospodarstw rolniczych z zastosowaniem założeń typologii FADN oraz kilku scenariuszy polityki rolnej.

W modelowaniu wykorzystano scenariusze bazowe [Baza 2009, 2010, 2011, 2012], służące do kalibracji modeli oraz scenariusze Baseline na lata 2014 i 2020. Scenariusze Baseline, w których podobnie jak w bazowym założono kontynuację obecnej WPR, stanowiły punkt odniesienia dla pozostałych scenariuszy zreformowanej WPR. W kolejnych krokach stosowano prosty model optymalizacyjny gospodarstwa, następnie rozwinięty o moduł Pozytywnego Programowania Matematycznego (PMP)¹⁵, a do konstrukcji scenariuszy modeli wykorzystano wyniki rozwiązania modelu częściowej równowagi CAPRI¹⁶.

Podstawowym źródłem danych do modelu były dane gospodarstw z bazy Polskiego FADN z okresu 2007-2012. Wyniki rozwiązań modelowych dla wyróżnionych typów gospodarstw były agregowane w początkowej fazie badań do skali próby FADN, następnie kraju, a w końcowym etapie również do skali regionów FADN.

Zależnie od fazy rozwoju koncepcji zazielenienia i proponowanych wymogów zmieniała się struktura gospodarstw w populacji FADN pod względem spełnienia jego wymagań.

Wyniki rozwiązań modelowych wskazywały, że zazielenienie WPR w bardziej rygorystycznym wariantcie z wyjściowej propozycji Komisji Europejskiej powodowałoby blisko 4-procentowy spadek dochodu rolniczego w skali sektora towarowych gospodarstw rolniczych w Polsce w porównaniu do scenariusza Baseline. Złagodzenie wymogów w ostatecznym wariantcie jest obojętne dla przeciętnej wielkości dochodów rolniczych, co wynika głównie z tytułu zwolnienia znacznej liczby gospodarstw z obowiązku zazielenienia oraz relatywnie niewielkich utrudnień powodowanych przez złagodzone wymagania. Ewentualne negatywne efekty są łagodzone przez wzrost przeciętnego poziomu płatności bezpośrednich w perspektywie 2020 roku.

Skutki zazielenienia WPR rozkładają się jednak nierównomiernie pomiędzy różnymi typami gospodarstw. Spadek dochodów rolniczych występuje przede wszystkim w gospodarstwach z silnie uproszczoną strukturą produkcji (np. z monokulturą),

¹⁵ R.E. Howitt, *Positive Mathematical Programming*, „American Journal of Agricultural Economics” 1995, vol. 77, no. 2.

¹⁶ W. Britz, P. Witzke, *CAPRI model documentation*, 2012, http://www.capri-model.org/docs/capri_documentation.pdf.

szczególnie na glebach dobrych, a także w tych gospodarstwach, w których należy wyłączyć z produkcji znaczącą część gruntów ornych ze względu na warunek przeznaczenia 5% gruntów ornych na powierzchnię ekologicznej kompensacji (EFA). Wariant scenariusza zazielenienia, w którym założono rezygnację z dostosowań i jednocześnie z 30% stawki płatności bezpośrednich, okazał się niekorzystny i nie stanowi alternatywy dla większości rolników.

Z przeprowadzonych badań wynika, że zazielenienie WPR nie wpłynie istotnie na wielkość produkcji i dochody w sektorze rolnictwa w Polsce. Niekorzystne skutki zazielenienia wystąpią jednak w gospodarstwach niedostosowanych, z silnie uproszczoną strukturą produkcji i brakiem EFA. Jednocześnie podkreślić należy to, że wobec dużego odsetka gospodarstw zwolnionych z wymogu zazielenienia lub już dostosowanych złączona silnie koncepcja zazielenienia nie przyczyni się do uzyskania istotnych efektów środowiskowych. Jasno z tego wynika, że zazielenienie nie spowoduje większego, przynajmniej w długim okresie, negatywnego wpływu na konkurencyjność polskich gospodarstw.

5.4. Instrumenty podatkowe i ubezpieczeniowe a konkurencyjność rolnictwa

W każdym państwie władza publiczna wykorzystuje do realizacji swoich zadań określone zasoby finansowe, gromadzone w ramach prowadzonej polityki fiskalnej. Podstawowym instrumentem fiskalnym jest system podatkowy, za pomocą którego państwo gromadzi środki niezbędne dla prawidłowego swego funkcjonowania i realizacji funkcji społeczno-gospodarczych. Wsparciem dla tego systemu są ubezpieczenia społeczne stanowiące podstawowe narzędzie polityki socjalnej. Oznacza to, że istnienie tych instrumentów jest nieuniknione, ponieważ każdy człowiek oczekuje, że państwo zapewni mu różne dobra i usługi. Polityka podatkowa i ubezpieczeniowa odgrywa ważną rolę z punktu widzenia konkurencyjności, która jest z kolei integralną cechą gospodarki rynkowej. W literaturze przedmiotu postrzegana jest ona jako niezbędny warunek rozwoju gospodarczego, gdyż wymusza poszukiwanie lepszych rozwiązań technicznych i organizacyjnych, sprzyjając w ten sposób procesowi innowacji w gospodarce¹⁷. Narzędzia podatkowe i ubezpieczeniowe mogą służyć temu procesowi, wpływając tym samym na rozwój danego sektora i całej gospodarki.

Za pomocą instrumentów podatkowych i ubezpieczeniowych można kształtować przewagi konkurencyjne, zwłaszcza w takich obszarach jak efektywność i produktywność, innowacje i przedsiębiorczość, społeczna odpowiedzialność biznesu (CSR) czy też tworzenie wspólnej wartości gospodarczej i społecznej (CSV). Zdobywanie tego rodzaju przewag pozwala na uzyskanie silnej pozycji konkurencyjnej danego sektora na rynku krajowym, ale również i międzynarodowym. Jest to niezwykle istotne, bowiem konkurencyjność stanowi m.in. środek do realizacji celów budżetowych

¹⁷ L. Oręziak, *Konkurencja podatkowa a międzynarodowe przepływy kapitału*, „International Journal of Management and Economics” 2007, t. 21, Wyd. Kolegium Gospodarki Światowej SGH, Warszawa.

danego kraju. Należy jednak podkreślić, że wpływ wybranych instrumentów fiskalnych na uzyskanie przewag konkurencyjnych w sektorze rolnym jest niejednoznaczny i wielokierunkowy (tab. 5.1). Przegląd wybranych instrumentów podatkowych wskazuje, iż narzędzia te w istotnym stopniu przyczyniają się do uzyskania przewag w obszarze CSR i CSV. Praktycznie zdecydowana większość analizowanych instrumentów sprzyja rozwojowi rolnictwa zrównoważonego, prowadząc do równowagi między ekonomicznymi, społecznymi i ekologicznymi wymiarami działalności gospodarczej. Istotny wpływ na uzyskanie przewag w tym obszarze mogą mieć tzw. nowe podatki, tj. środowiskowe oraz od „żywności śmieciowej”. Wymuszają bowiem one takie działania, które ograniczają zużycie zasobów rzadkich i cennych dla środowiska i przyczyniają się do podejmowania inicjatyw społecznie pożądanych. Ze względu na niewielką powszechność stosowania tych instrumentów na efekty ich działania trzeba będzie jednak jeszcze poczekać.

Wśród instrumentów, które mają zdecydowany, pozytywny wpływ na uzyskanie opisywanych przewag konkurencyjnych, należy wymienić podatek rolny oraz rolnicze ubezpieczenia społeczne (KRUS). Ich konstrukcja sprawia, że wielkość obciążeń sektora rolnego z tego tytułu jest niewielka, co pozwala uzyskać przewagę efektywnościową i korzystnie wpływa na możliwość osiągnięcia przewag w obszarze CSR i CSV. Przewagi te pozwalają na osiągnięcie wzrostu ogólnego poziomu konkurencyjności nie tylko w ujęciu sektorowym, ale również krajowym i międzynarodowym.

Tabela 5.1. Potencjalny wpływ podatków i ubezpieczeń na uzyskanie przewag konkurencyjnych w rolnictwie

Wyszczególnienie	Efektywnościowa/ produktywnościowa (statyczna)	Bazująca na innowacjach i przedsiębiorczości (dynamiczna)	Odwołująca się do społecznej odpowiedzialności biznesu (CSR)	Bazująca na koncepcji tworzenia wartości wspólnej, gospodarczej i społecznej (CSV)
Podatek rolny	+	-	+	+
Podatek dochodowy	-	+	+	+
Podatek działań specjalnych	+/-	+/-	-	-
Podatek VAT	+/-	+/-	+/-	+/-
Podatki od „żywności śmieciowej”	-	+	+	+
Podatki środowiskowe	-	+	+	+
Ubezpieczenia społeczne	+	+/-	+	+
Ubezpieczenia majątkowe	+	+/-	+	+
Ubezpieczenia upraw i zwierząt	+	+/-	+	+

+/- równoczesny pozytywny i negatywny wpływ

Źródło: opracowanie własne.

Powyższe rozważania wskazują, że ogólny poziom konkurencyjności zawiera w sobie element podatkowy, dlatego też wiele państw w sposób szczególny korzysta z prawa do kształtowania takiego systemu podatkowego, który byłby adekwatny do jego możliwości i potrzeb. Różnorodność systemów podatkowych państw UE prowadzi do pojawienia się konkurencji podatkowej. Należy ją rozumieć jako przejaw swoistej walki o potencjalnych inwestorów i kapitały służące rozwojowi danego państwa za pomocą dostępnych instrumentów finansowych. Służyć temu mają między innymi niskie obciążenia finansowe, które są głównym czynnikiem determinującym rozwój danego kraju i postrzeganie go jako miejsce atrakcyjne do lokalizacji inwestycji. R.A. Nawrot zauważa jednak, że regulacje prawne odnoszące się do systemu podatkowego w danym państwie same w sobie nie są konkurencyjne, ale nabierają takiego charakteru wtedy, gdy skorzysta z nich podatnik z innego państwa¹⁸. Dlatego też kształtowanie preferencyjnych systemów podatkowych w sektorze rolnictwa ma sprzyjać jego wzmocnieniu i uzyskaniu przewag konkurencyjnych w obszarach, które mogą mieć istotne znaczenie dla jego rozwoju. Ten rodzaj konkurencji podatkowej może prowadzić jednak do nadmiernego obniżania przez władze publiczne obciążeń podatkowych, co może skutkować niedostatecznymi możliwościami finansowania funkcji wykonywanych przez państwo. Co więcej, wspieranie jednych sektorów gospodarki wymusza wzrost obciążeń w innych sektorach, przez co może zostać osłabiona ich pozycja konkurencyjna¹⁹.

Przegląd systemów podatkowych krajów członkowskich UE wskazuje, że w wielu z nich stosowane są specjalne rozwiązania podatkowe i ubezpieczeniowe w rolnictwie, które znacząco uprzywilejowują ten sektor i stwarzają dogodne warunki dla jego rozwoju. Preferencyjne systemy podatkowe i ubezpieczeniowe są to wszelkiego rodzaju specjalne, przewidziane tylko dla gospodarstw rolnych, rozwiązania odnoszące się do sposobu obliczania podatków z działalności rolniczej oraz naliczania i dofinansowywania przez budżet państwa składek ubezpieczeniowych. Wśród krajów o preferencyjnych systemach podatkowych wymienić należy: Belgię, Francję, Niemcy, Hiszpanię, Polskę. Natomiast specjalne rolnicze systemy ubezpieczeniowe występują w takich krajach, jak: Austria, Finlandia, Francja, Grecja, Niemcy, Polska²⁰.

Z analizy systemów podatkowych krajów Wspólnoty Europejskiej wynika, że w większości z nich preferencje podatkowe kierowane są wyłącznie do rolników prowadzących działalność na niewielką skalę. Wyjątkiem jest Polska, gdzie specjalnym systemem podatkowym objęci są prawie wszyscy rolnicy niezależnie od skali produkcji i wielkości gospodarstwa. Dodać należy, że w analizowanych krajach oprócz specjalnych rozwiązań kierowanych do rolnictwa, rolnicy są włączeni do powszechnego

¹⁸ R.A. Nawrot, *Szkodliwa konkurencja podatkowa*, Difin, Warszawa 2011.

¹⁹ L. Oręziak, *Konkurencja podatkowa...*, op. cit.

²⁰ J. Pawłowska-Tyszko (red.), *Zmiany systemu ubezpieczeń społecznych a finanse państwa*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 2, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011; J. Pawłowska-Tyszko (red.), *Systemy podatkowe w krajach UE*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 83, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

systemu podatkowego i mają możliwości rozliczania się w jego ramach, przy czym nierzadko otrzymują oni dodatkowe ulgi i zwolnienia podatkowe. Wyjątkiem jest również w tym przypadku Polska, gdzie w systemie podatkowym produkcja rolnicza (z wyjątkiem działów specjalnych) traktowana jest na odmiennych zasadach niż pozostała działalność gospodarcza. W odniesieniu do systemu ubezpieczeniowego wiele państw stosuje specjalne metody ustalania składek, które są znacząco dofinansowane przez budżet państwa. Z analizy wynika, że nie ma jednolitej metody ich obliczania, aczkolwiek większość państw stosuje szacunkowe wielkości dochodu, który zazwyczaj stanowi również podstawę do naliczania podatku dochodowego. Wyjątek ponownie stanowi Polska, gdzie bazą do naliczania składki jest 10% wysokości emerytury podstawowej. Dodać należy, że we wszystkich państwach udział składki w finansowaniu świadczeń emerytalnych jest niewielki i wynosi od 14 do 30%.

Wśród narzędzi wkomponowanych do rolniczych systemów podatkowych sprzyjających uzyskaniu przewag konkurencyjnych, zwłaszcza w obszarach efektywności/produktywności i innowacyjności, można wymienić: instrumenty redukujące obciążenia (uprzywilejowane rozliczanie strat, kredyt podatkowy, możliwość oszacowania podstawy opodatkowania); wpływające na poprawę struktury (uprzywilejowane opodatkowanie dla rezygnujących z rolnictwa, ulgi dla młodych rolników, redukcje podatku w przypadku sprzedaży przez starszych lub niepełnosprawnych właścicieli) oraz wspierające inwestycje (ulgi inwestycyjne, przyspieszona amortyzacja, refinansowanie kredytów, odpisy kredytu na inwestycje ekologiczne, tworzenie funduszy inwestycyjnych zmniejszających podstawę opodatkowania).

Podsumowując powyższe rozważania, należy wskazać, że funkcjonujące systemy podatkowe i ubezpieczeniowe sprzyjają uzyskaniu przewag konkurencyjnych w rolnictwie. Istniejące konstrukcje nie są jednak wynikiem prowadzenia przez rządy poszczególnych krajów konkurencyjnej polityki podatkowej wobec innych państw, a raczej należy je traktować jako przejaw suwerenności w obszarze kształtowania krajowych strategii społeczno-gospodarczych. Dzieje się tak dlatego, że obywatele różnych krajów różnią się preferencjami w dziedzinie dóbr, które w ich mniemaniu powinny być dostarczane przez państwo. Stąd w krajach, w których rolnictwo stanowi ważny dla rozwoju kraju sektor, stosowne są różnego rodzaju preferencje w systemach podatkowych i ubezpieczeniowych, mające na celu wzmocnienie jego pozycji rynkowej. Trzeba również zauważyć, że o konkurencyjności decyduje nie tylko system podatkowy i ubezpieczeniowy, ale również wiele innych elementów, takich jak: niskie koszty pracy, infrastruktura, jakość zasobów pracy, aparatu administracyjnego czy też transparentność przepisów prawa. Ich połączenie decyduje o pozycji konkurencyjnej na poziomie sektorowym, krajowym oraz międzynarodowym.

5.5. Podsumowanie

Cząstkowe, jednookresowe, prowadzone w konwencji gospodarki zamkniętej analizy stosowania instrumentów budżetowych w rolnictwie, pokazują, że ich wpływ na tradycyjnie rozumianą konkurencyjność jest bardzo zróżnicowany. Istnieje bowiem

wiele kanałów i mechanizmów ich oddziaływania, często całkowicie przeciwnych. Nie może zatem zaskakiwać różna reakcja potencjału finansowego, rentowności i kreowania wartości w rolnictwie na poszczególne wydatki budżetowe ponoszone na jego rzecz i daniny fiskalne z niego pobierane, nie mówiąc już o ich kombinacji w postaci określonej polityki finansowej. Ta ostatnia w rolnictwie krajów UE na poziomie narodowym jest tylko w części autonomiczna, generalnie dyskrecyjna (uznaniowa), wykazująca znaczne opóźnienia (bezwładność) reakcji na impulsy (szoki), najczęściej ekspansywna i acykliczna, w przewadze redystrybucyjna, chociaż z drugiej strony usiłująca tworzyć wspólnotowe dobra publiczne (subsydiarność).

UE próbuje wprowadzać pewne bodźce dla szerszego upowszechnienia się koncepcji konkurencyjności zintegrowanej w rolnictwie, a więc łączącej wymiary ekonomiczny, społeczny i środowiskowy. Chodzi tu przede wszystkim o dopłaty bezpośrednie powiązane z *cross-compliance* i zazielenieniem, programy rolno-środowiskowo-klimatyczne oraz po części także płatności ONW. Zawarty w nich komponent środowiskowy nie jest jednak zbyt stymulujący i wymagający. Wydaje się natomiast, że w istocie ww. instrumenty są bardziej kolejnym kanałem tłoczenia do rolnictwa transferów i próbą subtelniejszego legitymowania budżetowego podtrzymywania tego sektora niż dążeniem do osiągnięcia bardziej ambitnych celów środowiskowych. Te ostatnie z kolei mogą być w konflikcie z dominującą tradycyjnie pojmowaną konkurencyjnością na rynkach zagranicznych.

Przerzucanie podatków, deformacje alokacji zasobów i uszczuplanie efektywności przez nie powodowane z jednej strony oraz kapitalizacja i wyciek transferów oraz subsydiów do otoczenia rolnictwa to najbardziej spektakularne przykłady ograniczeń skuteczności stosowania instrumentów budżetowych w tym sektorze. Potrzebujemy zatem szerszej formuły ich analizowania i badania wpływu. Wydaje się, że wysiłki nasze w przyszłości powinny koncertować się głównie wokół modeli równowagi ogólnej, rachunków zmian dobrobytu i społecznych funkcji dobrobytu, analizy kosztów–korzyści, kosztów transakcyjnych vs. precyzja adresowania instrumentów fiskalnych, optymalizacja wyborów międzyokresowych, internalizacja efektów zewnętrznych i optymalizacja dostarczania dóbr publicznych. Na pewno poważnym wyzwaniem będzie usytuowanie polityki budżetowej w rolnictwie w formule gospodarki otwartej, a więc podlegającej wpływom globalizacji. Pewne rozróżnienia muszą być też uwzględnione dla krajów pozostających poza Eurolandem.

Musimy mieć też cały czas świadomość, że sama polityka budżetowa bez polityki strukturalnej, wzrostu i rozwoju, środowiskowej i dochodowej nie będzie w stanie poprawić konkurencyjności rolnictwa, a niekiedy może być nawet antykonkurencyjna. Szczególnie niebezpieczne wydaje się budowanie strategii konkurencyjności rolnictwa głównie na bazie rozległego jego subsydiowania. Nie powinniśmy również zapominać, że i polityka budżetowa, i konkurencyjność rolnictwa są tylko środkami do poprawy dobrobytu i lepszego życia rolników oraz pozostałych obywateli.

Bibliografia

Brandes W., *Wettbewerb in der Landwirtschaft aus Sicht der evolutorischen Ökonomik*, „Agrarwirtschaft”, Jahrgang 49, Heft 8, 2000.

Britz W., Witzke P., *CAPRI model documentation*, 2012, http://www.capri-model.org/docs/capri_documentation.pdf.

Czekaj S., Majewski E., Wąs A., *Koncepcja oszacowania skutków reform Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej (WPR) w perspektywie budżetowej 2014-2020*, [w:] J. Kulawik (red.), *Dopłaty bezpośrednie i dotacje budżetowe a finanse oraz funkcjonowanie gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 20, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

Czyżewski, A. Matuszczak A., *Krajowy i unijny budżet rolny dla Polski. Próba określenia proporcji, współzależności oraz efektów dla sektora rolnego*, [w:] A. Czyżewski, A. Matuszczak, B. Wieliczko, *Ocena projekcji budżetowych UE dotyczących kolejnego okresu programowania w kontekście Wspólnej Polityki Rolnej*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

Guastella G., Moro D., Sckokai P., Veneziani M., *Simulation Results on the Impact of Changes in the Main EU Policy Tools on Farm Investment Behaviour Analysis of Factor Markets for Agriculture across the Member States*, „Working Paper” 2013, no. 56.

Howitt R.E., *Positive Mathematical Programming*, „American Journal of Agricultural Economics” 1995, vol. 77, no. 2.

Kowalczyk S., Sobiecki R., *Europejski Model Rolnictwa wobec wyzwań globalnych*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2011, nr 4.

Kowalski A. (red.), *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2012 roku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013 i wcześniejsze.

Kulawik J. (red.), *Dopłaty bezpośrednie i dotacje budżetowe a finanse oraz funkcjonowanie gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 20, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

Kulawik J. (red.), *Dopłaty bezpośrednie i dotacje budżetowe a finanse oraz funkcjonowanie gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 46, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

Kulawik J. (red.), *Dopłaty bezpośrednie i dotacje budżetowe a finanse oraz funkcjonowanie gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych (3)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 82, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Lefebvre M., de Cuyper K., Loix E., Viaggi D., Gomez-y-Paloma S., *European farmers' intentions to invest in 2014-2020: survey results*, JRC Science and Policy Reports, Luxembourg 2014.

Majewski E., *Trwały rozwój i trwałe rolnictwo – teoria a praktyka gospodarstw rolniczych*, SGGW, Warszawa 2008.

Marconi V., Viaggi D., Raggi M., Lefebvre M., Gomez y Paloma S., *A farm level model to evaluate the impact of the Common Agricultural Policy on EU farmers' Investment decisions*. Referat wygłoszony podczas seminarium AIEAA, 27 June 2014.

Michalek J., Ciaian P., d'Artis Kancs, *Capitalization of the Single Payment Scheme into Land Value: Generalized Propensity Score Evidence from European Union*, „Land Economics” 2014, vol. 90, no. 2, May.

Nawrot R.A., *Szkodliwa konkurencja podatkowa*, Difin, Warszawa 2011.

„Nowe zazielenienie” *Wspólnej Polityki Rolnej i jego znaczenie dla wyników ekonomicznych polskich gospodarstw*, [w:] J. Kulawik (red.), *Dopłaty bezpośrednie i dotacje budżetowe a finanse oraz funkcjonowanie gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych (3)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 82, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Ocena wpływu środków WPR na rozwój Polski i sytuację polskiego rolnictwa, [w:] B. Wieliczko (red.), *Ocena wpływu budżetu rolnego Wspólnoty na lata 2014-2020 na kondycję finansową krajowego rolnictwa i całą gospodarkę*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 81, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Oddziaływanie środków UE na rozwój Polski, [w:] B. Wieliczko (red.), *Ocena wpływu budżetu rolnego Wspólnoty na lata 2014-2020 na kondycję finansową krajowego rolnictwa i całą gospodarkę*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 81, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Oręziak L., *Konkurencja podatkowa a międzynarodowe przepływy kapitału*, „International Journal of Management and Economics” 2007, t. 21, Wyd. Kolegium Gospodarki Światowej SGH, Warszawa.

Osbert-Pociecha G., *Twórcza destrukcja jako uwarunkowanie konkurencyjności przedsiębiorstwa*, „Gospodarka Narodowa” 2004, nr 7-8.

Oszacowanie skutków zazielenienia Wspólnej Polityki Rolnej UE w Polsce w perspektywie 2014 roku na przykładzie zbiorowości gospodarstw FADN, [w:] J. Kulawik (red.), *Dopłaty bezpośrednie i dotacje budżetowe a finanse oraz funkcjonowanie gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 46, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

Pawłowska-Tyszko J., (red.), *Systemy podatkowe w krajach UE*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 83, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Pawłowska-Tyszko J., (red.), *Zmiany systemu ubezpieczeń społecznych a finanse państwa*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 2, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

Rokicki B., *Ocena wpływu „budżetu rolnego” Wspólnoty na lata 2014-2020 na kondycję finansową krajowego rolnictwa i całą polską gospodarkę*, [w:] B. Wieliczko (red.), *Ocena wpływu budżetu rolnego Wspólnoty na lata 2014-2020 na kondycję finansową krajowego rolnictwa i całą polską gospodarkę*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 81, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Urbanowska-Sojkin E. (red.), *Podstawy wyborów strategicznych w przedsiębiorstwach*, PWE, Warszawa 2011.

Viaggi D., Bartolini F., Puddu M., Raggi M., *Farm/Household-Level Simulation Results of Testing Policy and Other Scenarios, Comparative Analysis of Factor Markets for Agriculture across the Member States*, „Working Paper” 2013, no. 54.

Wpływ reformy WPR 2014-2020 na wyniki ekonomiczne polskich gospodarstw, [w:] J. Kulawik (red.), *Dopłaty bezpośrednie i dotacje budżetowe a finanse oraz funkcjonowanie gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych (4)*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 120, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.

Wu F., Guan Z., Meyers R., *Farm capital structure choice: theory and empirical test*, „Agricultural Finance Review” 2014, vol. 74, no. 1.

Zhu X., Karagiannis G., Oude Lansink A., *The Impact of Direct Income Transfers of CAP on Greek Olive Farms Performance: Using a Non-Monotonic Inefficiency Effects Model*, „Journal of Agricultural Economics” 2011, vol. 62, no. 3.

6. Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi jako czynnik konkurencyjności obszarów wiejskich

6.1. Wprowadzenie

Przeobrażenia, jakie zaszły w polskiej gospodarce po transformacji ustrojowej, a następnie po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej, dały impuls do rozwoju sektora rolnego, ale spowodowały również konieczność sprostania wielu nowym wyzwaniom, u podstaw których była przede wszystkim narastająca konkurencja na krajowych i globalnych rynkach produktów rolniczych. Zmieniające się uwarunkowania makroekonomiczne, a także dotychczas niespotykane szanse, jakie dla polskiej wsi i rolnictwa stworzyła możliwość korzystania ze wsparcia WPR przyczyniły się do przyspieszenia przeobrażeń w obrębie wiejskich społeczności. Miały one wielokierunkowy i wielopłaszczyznowy charakter oraz uzewnętrzniały zarówno słabości i utrudnienia w procesach dostosowawczych, jak i korzyści ekonomiczne i cywilizacyjne wynikające z trendów rozwojowych.

Przy opracowaniu tematyki związanej z przemianami zachodzącymi w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi analizą objęto trzy segmenty wiejskiej rzeczywistości – charakterystykę czynnika ludzkiego w kontekście tworzenia wartości dodanej w kreowaniu procesów rozwojowych, roli instytucji w uaktywnianiu lokalnej działalności inwestycyjnej oraz sytuację na rynku ziemi rolniczej w latach 2011-2014. Wymieniona tematyka badań obejmuje nie tylko analizę uwarunkowań, które współcześnie są uznawane za najbardziej znaczące determinanty wzrostu gospodarczego, ale również mechanizmy, do których uaktywnienia przywiązuje się szczególnie znaczącą wagę w większości strategii rozwojowych odnoszących się do obszarów wiejskich zarówno w ujęciu UE, jak i na szczeblu krajowym¹.

Przeprowadzone analizy oparto na badaniach własnych, danych statystyki powszechnej (głównie GUS, Eurostat), wykorzystano udostępnione materiały ministerstw oraz innych instytucji działających na rzecz rolnictwa i obszarów wiejskich, a także literaturę dotyczącą pokrewnych zagadnień.

¹ Por. *Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, KOM(2010) 2020 wersja ostateczna, Komisja Europejska, Bruksela, 3.03.2010; *Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności*, Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji, Warszawa 2013; *Strategia Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa na lata 2012-2020 (SZRWRiR)*, dokument przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 25 kwietnia 2012 roku, Warszawa 2012.

6.2. Kapitał ludzki w procesach przemian strukturalnych wsi i rolnictwa

Wychodząc z założenia, że w odniesieniu do postępu cywilizacyjnego oraz przeobrażeń w strukturach ekonomicznych zachodzących na polskiej wsi coraz większego znaczenia nabiera tzw. czynnik ludzki, celem prowadzonych badań było przede wszystkim zdiagnozowanie potencjału, jaki reprezentuje społeczność mieszkająca na obszarach wiejskich oraz zmiany zachodzące w tym zakresie.

W tym celu analizie poddano poziom wykształcenia, aktywność edukacyjną oraz kompetencje cywilizacyjne wiejskiej populacji. Zbadano mobilność przestrzenną i społeczną mieszkańców wsi oraz określono skalę regionalnego zróżnicowania w cechach ludności wiejskiej. Wyznaczono kategorie ludności wiejskiej ze względu na alokację aktywności ekonomicznej. Dotyczyło to zwłaszcza zaangażowania do zajęć rolniczych. W tym kontekście określono cechy społeczno-demograficzne kierowników gospodarstw indywidualnych i ich wpływ na poprawę konkurencyjności rolnictwa. Określono również skalę zaangażowania ludności w rozwój pozarolniczych dziedzin gospodarczych na terenach wiejskich.

Materiał badawczy stanowiły przede wszystkim wyniki badań ankietowych IERiGŻ-PIB przeprowadzonych w 2011 roku wśród ponad 8477 rodzin wiejskich, z czego 3331 rodzin posiadało gospodarstwa rolne o powierzchni większej niż 1 hektar użytków rolnych (UR). Rodziny objęte badaniem znajdowały się na terenie 76 wsi położonych w różnych regionach kraju. Zakres zgromadzonych informacji był szeroki i dotyczył wielu aspektów życia ludności wiejskiej i funkcjonowania gospodarstw rolnych. Przy określaniu dynamiki zachodzących zmian punktem odniesienia były wyniki badań analogicznej zbiorowości, głównie w 2000 i 2005 roku². Materiał z badań terenowych został uzupełniony o dane statystyki masowej GUS.

Cechy demograficzne i mobilność ludności z rodzin wiejskich

Na obszarach wiejskich w Polsce zamieszkuje 39% ludności kraju. Jak wykazały przeprowadzone badania, od szeregu lat coraz większa część tej populacji nie jest związana z gospodarstwem rolnym. W ankietowanej w 2011 roku próbie badawczej liczba wiejskich rodzin bezrolnych, tj. nieposiadających ziemi lub użytkujących działki poniżej 1 ha UR, stanowiła ponad 60% ogółu badanych i była o 3 punkty procentowe (p.p.) większa niż sześć lat wcześniej. Podstawowym wyznacznikiem tego procesu było odchodzenie ludności wiejskiej od zajęć rolniczych i jej aktywizacja zawodowa w innych działach gospodarki lub zakończenie okresu działalności produkcyjnej ze względu na osiągnięcie wieku emerytalnego. Najczęściej swój status ekonomiczny zmieniały rodziny użytkujące gospodarstwa o relatywnie małym obszarze. Do najważniejszych czynników warunkujących mobilność rodzin wiejskich można zali-

² Zob. A. Sikorska, *Zmiany strukturalne na wsi i w rolnictwie w latach 1996-2000 a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. Synteza*, IERiGŻ, Warszawa 2001 oraz A. Sikorska, *Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie*, Projekt badawczy nr 0021/B/H03/2011/40, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

czyć zaawansowanie w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich, sytuację na lokalnych rynkach pracy, oddalenie od dużych miast, poziom rozwoju rolnictwa (zwłaszcza uwarunkowany cechami struktury agrarnej).

Przy określaniu mobilności przestrzennej i społecznej ludności duże znaczenie miała charakterystyka cech społeczno-demograficznych tej zbiorowości, tj. poziom wykształcenia, wiek i płeć. Prawidłowością procesów migracyjnych była selektywność z racji cech wychodźców, legitymowali się oni stosunkowo młodym wiekiem i relatywnie wysokim poziomem wykształcenia w porównaniu z ogółem mieszkańców wsi. Należy przy tym zaznaczyć, że migranci społeczni, tj. osoby zmieniające swój status ekonomiczny, byli względnie starsi i gorzej wykształceni niż osoby, które wyjechały z badanych miejscowości.

Podobnie jak i w miastach, na obszarach wiejskich zarysował się wyraźny proces starzenia się społeczeństwa, przy czym to zjawisko dotyczyło zarówno całej populacji, jak i grupy osób związanych z działalnością rolniczą. Z danych GUS wynikało, iż w roku 2012 na 1000 dzieci i młodzieży w wieku 0-14 lat przypadało 759 osób powyżej 64. roku życia (wobec 720 w roku 2005 oraz 604 w roku 2000). Także wskaźnik obciążenia demograficznego w roku 2012 osiągnął relatywnie niski poziom³. Jednocześnie za pozytywną oznakę przemian cywilizacyjnych na wsi uznać należy, że zgodnie z ogólnopolskim trendem w badanym okresie nastąpił spadek śmiertelności niemowląt oraz stałe zwiększanie się długości przeciętnego trwania życia.

Wybrane determinanty rozwoju kapitału ludzkiego

Zgodnie z terminologią przyjętą w literaturze⁴, w analizie właściwości potencjału ludzkiego wyróżnia się przede wszystkim poziom wykształcenia określony przez wskaźnik skolaryzacji. Z przeprowadzonych badań wynika, że w ciągu ostatnich dziesięciu lat zaszły w tym zakresie korzystne zmiany. Zwiększył się zwłaszcza odsetek osób z średnim i wyższym poziomem wykształcenia. Dziesięć lat po wejściu Polski do UE blisko co dziesiąty mieszkaniec wsi legitymował się wyższym wykształceniem. Jednocześnie nadal takich osób było na wsi znacznie mniej niż w miastach, gdzie w analogicznym okresie ich odsetek obejmował 21% populacji. Z prowadzonych badań ankietowych w IERiGŻ-PIB wynikało, iż wzrost poziomu wykształcenia odnotowano zarówno wśród osób z wiejskich rodzin rolniczych, jak i bezrolnych.

Wzrost poziomu wykształcenia dotyczył głównie kierunków nierolniczych, natomiast nie odnotowano postępu w rozpowszechnieniu szkolnych kwalifikacji rolniczych.

³ W 2012 roku na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadało 58 osób w wieku nieprodukcyjnym, wobec 76 w roku 2005 i 65 w roku 2000.

⁴ Por. M. Dudek, A. Wrzochalska, *Conditions of the development of farmers' human capital in Poland, [w:] Changes and perspectives in the rural areas and in the agriculture of Bulgaria, Poland and other EU Member States*, Agricultural Economics and Management, Agricultural Academy, Sofia 2014 oraz P. Chmieliński, M. Dudek, B. Karwat-Woźniak, A. Wrzochalska, *Uwarunkowania rozwoju kapitału ludzkiego w rolnictwie i na obszarach wiejskich*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

W okresie 2000-2011 udział gospodarujących, którzy ukończyli szkoły rolnicze kształtował się na poziomie 23-24%. Jednocześnie systematycznie zmniejszał się (z 27 do 17%) udział rolników posiadających tylko kursowe przygotowanie do wykonywanego zawodu rolnika. To zjawisko potwierdza proces profesjonalizacji pracy rolnika, która wymaga coraz wyższych kwalifikacji. Jednocześnie powolne przemiany agrarne nie sprzyjają znaczącemu wzrostowi odsetka gospodarstw, w których majątek produkcyjny odpowiadałby potrzebom rozwojowym ich właścicieli.

Badania potwierdziły dalszy wzrost i tak relatywnie dużej popularności pozarolniczego kierunku edukacji wśród użytkowników gospodarstw. W latach 2000-2011 udział osób o takim profilu wykształcenia wśród gospodarujących zwiększył się z 40 do 53%. Poprawę poziomu nierolniczych kwalifikacji zawodowych w analizowanej populacji należy uznać za sytuację korzystną, nie tylko z punktu widzenia możliwości dywersyfikacji aktywności zawodowej i zwiększenia szans na zatrudnienie poza gospodarstwem, ale również usprawnienia prowadzonej działalności rolniczej. Współcześnie efektywne funkcjonowanie gospodarstwa rolnego wymaga od osób tam pracujących szeregu umiejętności i kompetencji znacznie wykraczających poza konwencjonalne przygotowanie do wykonywania zawodu rolnika.

Tradycyjną formą kształcenia pozaszkolnego na obszarach wiejskich od wielu lat były wszelkiego rodzaju kursy. W latach 2005-2011 były one organizowane w co piątej ankietowanej wsi. Badania ankietowe wykazały wciąż duże zainteresowanie ludności wiejskiej tą formą edukacji. Nawet w przypadku kursów z dziedzin nierolniczych jedna czwarta uczestników pochodziła z rodzin posiadających gospodarstwo rolne. Podkreślenia wymaga fakt, iż respondenci zgłaszali zapotrzebowanie na organizowanie kursów o bardzo zróżnicowanej tematyce.

Wiedza i informacja ułatwiają adaptację do zmieniających się warunków gospodarowania i wdrażanie nowych rozwiązań w rolnictwie. Pozwalają one również lepiej przygotować się na ewentualne zagrożenia w prowadzonej działalności gospodarczej i ograniczają ryzyko niepowodzenia w osiąganiu zamierzonych efektów. W tym kontekście ważny jest dostęp zarówno do odpowiednich informacji, jak i umiejętność ich odpowiedniego wykorzystania. Bardzo istotnym źródłem wiedzy, która może mieć znaczenie ekonomiczne dla producentów rolnych, jest dostęp do Internetu, co wymaga posiadania komputera. Badania wykazały, iż zarysowały się pozytywne zmiany odnośnie kompetencji cywilizacyjnych rozumianych jako umiejętność korzystania z technologii cyfrowych przez ludność wiejską. Według danych GUS w 2013 roku 65,1% gospodarstw domowych posiadało komputer, a 61,1% miało dostęp do Internetu. Tym samym ponad połowa mieszkańców wsi miała możliwość wykorzystania tych środków przekazu w prowadzonej działalności ekonomicznej.

Kolejnym analizowanym wyznacznikiem poziomu kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich był stan zdrowia analizowanej populacji. Z przeprowadzonych badań ankietowych wynikało, iż mieszkańcy wsi relatywnie dobrze oceniali swój stan zdrowia – 42,2% badanych określiło go jako dobry, 4,5% jako bardzo dobry, natomiast

37,5% jako średni. Jednocześnie zebrano bardzo krytyczne opinie dotyczące funkcjonowania oraz dostępności placówek służby zdrowia⁵. Respondenci podkreślali zwłaszcza trudny dostęp do lekarzy specjalistów. Obok poprawy sytuacji w tym zakresie istotna jest także edukacja na rzecz prozdrowotnych zachowań oraz higieny pracy, w tym respektowanie odpowiednich przepisów bezpieczeństwa przy obsłudze maszyn i urządzeń rolniczych.

Zatrudnienie w polskim rolnictwie – procesy racjonalizacji

Przeprowadzone badania wykazały, iż liczebnie powiększyła się grupa osób z rodzin rolniczych, które aktywnie poszukiwały alternatywnych miejsc zatrudnienia, często całkowicie rezygnując z pracy w rodzinnym gospodarstwie. Tym samym coraz silniej zarysowują się tendencje do racjonalizacji zatrudnienia w rolnictwie indywidualnym, bowiem w zajęcia rolnicze angażują się tylko osoby rzeczywiście przy nich niezbędne. W efekcie coraz mniejsza liczba członków rodzin rolniczych uczestniczy w pracach w gospodarstwie rolnym. Skutkuje to zmniejszającym się znaczeniem rodzinnego gospodarstwa jako miejsca aktywności ekonomicznej. Podkreślić należy, że taka sytuacja dotyczy także znaczącej grupy kierowników gospodarstw, nawet tych z relatywnie dużych obszarowo jednostek. Z badań wynikało, że aż 36% z tej grupy łączyło zajęcia rolnicze z pracą poza gospodarstwem⁶.

Jednocześnie wykonane na podstawie danych ankiety analizy udokumentowały, że ludność rolnicza niezmiennie cechowała się relatywnie wysoką (67%) aktywnością zawodową, która, jak już zaznaczono, coraz częściej lokowana była poza użytkowym gospodarstwem. Procesy dywersyfikacji aktywności zawodowej tej zbiorowości ulegały wzmocnieniu wraz z zaawansowaniem procesów dostosowania polskiej gospodarki do funkcjonowania w warunkach konkurencji i struktur gospodarczych Unii Europejskiej, a przede wszystkim wraz ze wzrastającą możliwością podjęcia pracy zarobkowej w kraju i za granicą. W konsekwencji w 2011 roku tylko 57% pracujących członków rodzin rolniczych było zatrudnionych wyłącznie we własnej działalności rolniczej, natomiast 13% tylko poza gospodarstwem. Pozostali (30%) łączyli swoją aktywność zawodową zarówno z pracą w gospodarstwie, jak i poza nim⁷.

Warunkiem zmian strukturalnych w rolnictwie i na obszarach wiejskich jest zmniejszenie zatrudnienia w sektorze rolnym oraz wspieranie procesu wielofunkcyjnego rozwoju wsi. Jednym z podstawowych wyznaczników tego procesu są zmiany na

⁵ A. Wrzochalska, *The health status of the rural population in Poland*, [w:] *Proceedings of X scientific conference with international participation „ECOLOGY AND HEALTH”*, 5th June 2014, Plovdiv, Bulgaria, s. 29-34.

⁶ P. Chmieliński, *Aktywność ekonomiczna kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych*, [w:] *Cechy społeczno-demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych*, praca zbiorowa, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 84, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 97.

⁷ B. Karwat-Woźniak, *The processes of employment rationalization in Polish agriculture*, [w:] *Changes and perspectives in the rural areas and in the agriculture of Bulgaria, Poland and other EU Member States*, Agricultural Economics and Management, Agricultural Academy, Sofia 2014.

lokalnym rynku pracy, w kierunku tworzenia popytu na zasoby siły roboczej na wsi⁸. Przeprowadzone badania wykazały, iż wśród zakładów pracy położonych na obszarach wiejskich dominowały placówki o profilu usługowym, które w 2011 roku stanowiły aż 42% ogólnej liczby podmiotów zatrudniających mieszkańców badanych wsi. Pozostałe zlokalizowane na wsi zajmowały się głównie działalnością produkcyjną (32%). Ludność wiejska była zatrudniana również w działających na wsi instytucjach sfery publicznej, związanych z funkcjonowaniem administracji samorządowej, szkolnictwem i służbą zdrowia (26% ogółu zakładów pracy na obszarach wiejskich).

Analiza danych pozyskanych w badaniu ankietowym IERiGŻ-PIB w 2011 roku wykazała, iż największy udział w kreowaniu wiejskiego rynku pracy miały mikroprzedsiębiorstwa. Niemal równie dużą grupę stanowiły małe i średnie firmy. Duże przedsiębiorstwa o profilu produkcyjnym, o ogólnym zatrudnieniu ponad 250 osób, dawały zatrudnienie co trzeciej osobie pracującej poza rolnictwem, chociaż stanowiły one nieznaczny odsetek (niepełna 5%) ogółu firm na obszarach wiejskich. W tej kategorii dominowały duże, międzynarodowe jednostki o profilu produkcyjnym. Zakłady pracy o charakterze usługowym i pozostałe podmioty tworzyły miejsca pracy dla około 20% całkowitej liczby osób zatrudnionych poza rolnictwem. Badania pokazały także, iż z punktu widzenia wiejskiego rynku pracy oraz rozwoju wiejskiej przedsiębiorczości, relatywnie duży popyt na pracę kreowały nowo powstające przedsiębiorstwa wytwórcze oraz firmy o charakterze usługowym, które obok zakładów produkcyjnych stanowiły także ważny wyznacznik lokalnego popytu na pracę.

W warunkach rosnącego znaczenia pozarolniczej aktywności zawodowej mieszkańców wsi przyszłość rozwoju obszarów wiejskich w Polsce będzie coraz silniej powiązana z umocnieniem funkcji rezydencyjnej, której znaczenie będzie wzrastało wraz z rozwojem infrastruktury komunikacyjnej, komunalnej i społecznej, warunkującej jakość życia na wsi. Utrwalenie się funkcji rezydencyjnej obszarów wiejskich oraz proces upodabniania się stylu życia i aspiracji ludności wiejskiej i miejskiej powodują, że istnieje coraz większe zapotrzebowanie na dotychczas rzadko występujące na wsi placówki handlowe i usługowe, co stwarza możliwości dalszego rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.

6.3. Instytucjonalne oddziaływanie na podnoszenie atrakcyjności inwestycyjnej terenów wiejskich

Z rozważań na temat wielofunkcyjnego, jak również zrównoważonego rozwoju terenów wiejskich wynika, że określenie podstaw tego rozwoju wymaga identyfikacji oraz analizy istotnych czynników go kształtujących. Jednym z nich są inwestycje zarówno w gospodarstwach rolnych, jak i w działalności pozarolniczej. Z uwagi na szczególną rolę inwestycji w tych działach gospodarki, przestrzeń wiejską analizowano

⁸ P. Chmieliński, *Ludność wiejska na rynku pracy. Zarobkowanie, bezrobocie, przedsiębiorczość i praca za granicą w latach 2005-2011*, Projekt badawczy nr 0021/B/H03/2011/40, A. Sikorska (red.), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 5.

poprzez pryzmat jej atrakcyjności inwestycyjnej. Na atrakcyjność inwestycyjną wpływa szereg czynników istotnych z punktu widzenia planowanych inwestycji, jak i podejmowanych działań. W badaniach przyjęto, że obecna i potencjalna atrakcyjność inwestycyjna terenów wiejskich jest zespołem działań podejmowanych w przestrzeni wiejskiej na rzecz jej zrównoważenia przy współudziale szeregu instytucji (unijnych, krajowych, regionalnych i lokalnych). Pojęcie instytucji odnoszono do wspierających ludność i podmioty gospodarcze funkcjonujące na danym obszarze oraz do instytucjonalizacji, która warunkuje działania tych instytucji poprzez określenie zasad ich funkcjonowania. Tak przedstawiona instytucja zmniejsza niepewność i narzuca jednostkom określony sposób postępowania w procesie gospodarowania.

Podjmując kwestie znaczenia systemu instytucjonalnego w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa, przedstawiono instytucje działające w różnych strukturach administracyjnych i ich dostosowanie do zmian w WPR i poprawy warunków życia na obszarach wiejskich oraz oceniono współpracę i koordynację między instytucjami działającymi na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa.

Główna hipoteza, jaka towarzyszyła badaniom opierała się na stwierdzeniu, że w strukturach instytucjonalnych sektor publiczny wyrażony przez administrację samorządową jest ważnym promotorem rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w kierunku ich zrównoważenia, jednak przestrzeń geograficzna różnicuje jego wpływ.

Do analizy przedstawionych zagadnień wykorzystano głównie literaturę przedmiotu, materiały statystyczne Banku Danych Lokalnych GUS, badania ankietowe instytucji działających na rzecz rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, materiały Ministerstwa Rozwoju Regionalnego (obecnie MliR), Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi oraz materiały publikowane i niepublikowane wielu instytucji działających na rzecz rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Analiza materiału statystycznego została dokonana w oparciu o szereg metod statystycznych jak: współczynnik korelacji i regresji, miarę rozwoju Hellwiga i wielowymiarową analizę porównawczą.

Ocena znaczenia instytucji w kształtowaniu zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich

Przyjęcie koncepcji zrównoważonego rozwoju rolnictwa i wsi wynikało ze zbyt intensywnego wykorzystania zasobów tkwiących w przestrzeni wiejskiej, z naruszeniem równowagi środowiska. Rozwój zrównoważony nie może zatem prowadzić jedynie do poprawy warunków życia obecnego pokolenia, ale powinien zapewniać dostęp do zasobów także kolejnym pokoleniom. W zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa ważną rolę odgrywa sprawny system instytucjonalny, od szczebla unijnego po szczebel lokalny, który zmniejsza niepewność i narzuca określony sposób postępowania w procesie gospodarowania. Ocena znaczenia instytucji jest tu szczególnie ważna, bo ani inicjowanie tego procesu, ani jego wdrażanie nie może odbywać się bez jej aktywnej roli, ze względu na niedoskonałość mechanizmu rynkowego w sferze dbałości o zasoby środowiska przyrodniczego. Przedstawiono więc system

instytucjonalny w kontekście zmian WPR i strategii rozwoju obszarów wiejskich oraz zbadano, czy istnieje zależność pomiędzy zmianami zachodzącymi na obszarach wiejskich i w rolnictwie a kształtowaniem się systemu instytucjonalnego⁹.

Funkcje głównych instytucji unijnych (Rady Unii Europejskiej, Komisji Europejskiej, Parlamentu Europejskiego) sprowadzają się do szeroko pojętej koordynacji działań z zakresu rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa. W systemie instytucjonalnym UE silną pozycję zajmuje Komisja Europejska, to z nią bezpośrednio rządy państw członkowskich (ministrowie poszczególnych resortów) negocjują zapisy dokumentów programowych stanowiących podstawę do wdrażania i wydatkowania środków unijnych na rzecz zrównoważonego rozwoju poszczególnych regionów. Komisja Europejska odgrywa rolę koordynacyjno-zarządzającą funduszami unijnymi, a także monitoruje ich praktyczną realizację przez państwa członkowskie. W tym zadaniu wspomaga ją Europejski Trybunał Rewidentów, a także Komitet Ekonomiczno-Społeczny i Komitet Regionów.

Jako najważniejsze instytucje decyzyjne szczebla krajowego należy wymienić Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (MRiRW) oraz Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju (MIiR), które współpracują ze sobą oraz z szeregiem instytucji, w myśl unijnej zasady subsydiarności. MRiRW odpowiada za realizację polityki rządu na rzecz rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich i jest odpowiedzialne za realizację Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich. Działalność MRiRW we wdrażaniu zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich wspiera przede wszystkim Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa – jako organ wykonawczy polityki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich wdraża instrumenty WPR współfinansowane z budżetu UE oraz udziela pomocy ze środków krajowych. Ponadto w tym procesie biorą udział: Agencja Rynku Rolnego, która realizuje zadania z zakresu stabilizacji na rynkach produktów rolnych i żywnościowych w ramach mechanizmów WPR, Agencja Nieruchomości Rolnych realizująca zadania wynikające z polityki państwa w kierunku poprawy struktury obszarowej gospodarstw rolnych, jak również Ośrodki Doradztwa Rolniczego, Krajowa Izba Rolnicza czy Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich, które pełnią funkcję doradczo-informacyjną. Ponadto poprzez swoje terenowe oddziały instytucje te wspomagają koordynację wszelkich inicjatyw na rzecz wspierania i upowszechniania idei zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, takich jak: budowanie partnerstwa i dialogu, edukowanie i aktywizowanie społeczności lokalnych, aktywizowanie podmiotów gospodarczych zaangażowanych w ten rozwój oraz wspieranie wymiany doświadczeń i wiedzy fachowej w zakresie zrównoważonego rozwoju na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym.

Koordynującą rolę w realizacji celów polityki zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich pełni również MIiR, przede wszystkim w zakresie wdrażania instru-

⁹ Problem ten został szerzej przedstawiony w publikacji: D. Kołodziejczyk, M. Gospodarowicz (red.), *Ocena dostosowania systemu instytucjonalnego działającego na rzecz obszarów wiejskich i rolnictwa do Strategii Rozwoju Kraju i kierunku zmian WPR*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 12, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

mentów polityki spójności na obszarach wiejskich, ukierunkowanej na budowanie spójności terytorialnej kraju. Tworzenie korzystnych warunków dla podniesienia atrakcyjności inwestycyjnej na obszarach wiejskich ma również w swoich zadaniach Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości (PARP), która w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki wdraża działania dotyczące szkoleń pracowników i przedsiębiorców. Poprzez podległe jej organizacje – Krajowy System Usług dla Małych i Średnich Przedsiębiorstw, Krajową Sieć Innowacji oraz ich terenowe oddziały stymuluje i kreuje postawy przedsiębiorczości wśród mieszkańców wsi.

Za wdrożenie większości decyzji dotyczących zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, podejmowanych na poziomie europejskim i krajowym, odpowiedzialne są przede wszystkim władze samorządowe na poziomie regionalnym i lokalnym, co wynika ze stosownych ustaw o samorządzie terytorialnym. Z powyższych aktów prawnych wynika przede wszystkim fakt, że rozdział zadań pomiędzy województwo, powiat i gminę w poszczególnych sferach rozwoju zrównoważonego uzależniony jest przede wszystkim od przestrzennego zasięgu ich oddziaływania, a wspólna realizacja zadań powinna opierać się na relacjach partnerskich. Należy podkreślić, że w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich to samorząd gminny odgrywa największą rolę, jako organizator działań, organ finansujący, doradca i koordynator rozwoju.

Badania działalności instytucji na rzecz zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich wykazały, że¹⁰:

- występuje wiele niejasności w zakresie funkcjonowania instytucji, wynikają one ze stale dokonujących się zmian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich i zmian w polityce rolnej. Zmiany te wynikają z zakładanej w polityce państwa decentralizacji władzy i uczestniczenia Polski w strukturach unijnych. Wyraża się to m.in. w kreowaniu otoczenia instytucjonalnego (normy i zasady), które będzie w stanie zapewnić coraz lepsze warunki rozwoju efektywnych struktur organizacyjnych, kształtujących sferę gospodarczą, społeczną i ekologiczną życia na obszarach wiejskich;
- zdarza się, że dokonująca się instytucjonalizacja nie nadąża za procesami zachodzącymi na obszarach wiejskich i rolnictwie lub nie wszystkie dokonania mają prorozwojowy charakter. Kompatybilność otoczenia instytucjonalnego i struktur organizacyjnych w dużym stopniu zależy od polityki państwa. W związku z tym konieczne są działania państwa stymulujące kształtowanie otoczenia instytucjonalnego sprzyjające tworzeniu i umacnianiu struktur organizacyjnych, które są

¹⁰ Badania te zostały szerzej przedstawione w publikacjach: D. Kołodziejczyk (red.), *Instytucjonalne uwarunkowania rozwoju infrastruktury jako głównego czynnika zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Część 1*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 85, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013 oraz D. Kołodziejczyk, M. Gospodarowicz (red.), *Instytucjonalne uwarunkowania rozwoju infrastruktury jako głównego czynnika zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Część 2*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 104, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.

niezbędne do realizacji działań przedstawionych w strategiach rozwoju obszarów wiejskich i do zmian WPR;

- samorząd gminy tworzy warunki do rozwoju lokalnego głównie poprzez budowanie infrastruktury niezbędnej do prowadzenia działalności rolniczej i pozarolniczej, a także poprawy warunków życia społeczności. Wiąże się to z prowadzeniem odpowiedniej polityki inwestycyjnej. Ze względu na wysokie koszty inwestycji w infrastrukturę nie każda gmina może w pełni zagwarantować środki na ten cel z własnych dochodów. Zaobserwowana w ostatnich latach tendencja do spadku udziału dochodów własnych w dochodach ogólnych gmin z 45% w 2005 roku do 42% w 2012 roku (przy niewielkim wzroście w 2008 roku) sprawia, że sytuacja finansowa władz lokalnych jest niepewna. Władze lokalne zabiegają o środki pomocowe (głównie unijne) na rozwój infrastruktury, dostępne wyłącznie dla samorządów;
- występują duże różnice między gminami w liczbie podejmowanych działań na rzecz rozwoju infrastruktury. Najwięcej, bo około 80%, badanych gmin wśród prowadzonych działań o charakterze techniczno-organizacyjnym wskazało na preferencję projektów dotyczących rozwoju infrastruktury. Analizując aktywność gmin w nakreśleniu priorytetów rozwojowych w kontekście ich poziomu zrównoważenia, można dostrzec koncentrację pewnych działań, np. w gminach o najwyższym poziomie zrównoważenia planowane działania skupiały się przede wszystkim na rozwoju sfery gospodarczej. Potwierdza to wcześniejsze obserwacje, w myśl których aby mogły dokonać się zmiany w sferze społecznej i środowiskowej, wcześniej musi nastąpić rozwój gospodarczy. Z zakresu działań o charakterze funkcjonalno-technicznym najmniej popularne były inicjatywy współpracy między samorządami na rzecz rozwoju infrastruktury i zadań realizowanych na podstawie ustawy o partnerstwie publiczno-prywatnym. Z kolei we wszystkich badanych gminach za priorytetowe uznawano działania związane z sytuacją ekonomiczną gmin, takie jak: utrzymanie nakładów inwestycyjnych na poziomie co najmniej 20% ogólnych wydatków i pozyskiwanie środków unijnych na rocznym poziomie 4% dochodu gminy (sytuacja ta dotyczyła około 70 badanych gmin). Natomiast strategię rozwoju dopuszczającą zaciąganie kredytów na rozwój infrastruktury deklarowało około 40% badanych gmin. Z badań wynika, że żaden samorząd lokalny nie podejmował przedsięwzięć usprawniających funkcjonowanie gminy. Ogólnie należy stwierdzić, że wraz ze wzrostem poziomu zrównoważenia gmin są one skłonne uruchamiać większą liczbę działań niż gminy o niższym poziomie zrównoważenia;
- poziom rozwoju infrastruktury technicznej i społecznej w poszczególnych rodzajach gmin jest bardzo zróżnicowany. W około 80% gmin miejskich poziom rozwoju w tym zakresie uznano za bardzo wysoki, natomiast taka sytuacja dotyczyła jedynie 3,1% gmin wiejskich. Badania wskazują, że w grupie gmin o niskim i przeciętnym poziomie rozwoju najwyższy udział stanowiły gminy wiejskie i miejsko-wiejskie. To ponownie jest potwierdzeniem znacznie gorszej atrakcyjności

inwestycyjnej gmin wiejskich i miejsko-wiejskich względem gmin miejskich. W tej sytuacji pozytywny wpływ na poprawę instytucjonalnych uwarunkowań rozwoju infrastruktury na poziomie lokalnym można uzyskać poprzez działania państwa w zakresie: tworzenia odpowiednich struktur administracyjnych sprzyjających rozwojowi lokalnej infrastruktury; ustanowienie przepisów, które stymulują inne podmioty do wspierania rozwoju infrastruktury; kreowanie polityki regionalnej i lokalnej umożliwiającej tworzenie struktur partnerstwa; opracowanie strategicznych programów rozwoju infrastruktury; terytorialne ukierunkowanie przedsięwzięć infrastrukturalnych, zgodnie z potrzebami lokalnymi oraz zapewnienie stabilnych i przewidywalnych warunków finansowania inwestycji w tym zakresie.

Ocena współpracy i koordynacji między instytucjami działającymi na rzecz wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich

Proces zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, ze względu na swoją złożoność, powinien być realizowany na wszystkich poziomach administracyjnych, z uwzględnieniem zasady subsydiarności. Skala poszczególnych problemów związanych z osiągnięciem spójności terytorialnej wymaga zintegrowanego podejścia instytucji działających na rzecz rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na różnych poziomach administracyjnych. Poprzez zintegrowane podejście instytucjonalne można uniknąć dublowania działań, a także wyeliminować istniejące luki w zakresie wsparcia pewnych sfer działalności istotnych w rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa. Dlatego proces ten wymaga współpracy i koordynacji działań rozmaitych instytucji wspierających rozwój obszarów wiejskich i rolnictwa.

Badania¹¹ prowadzone w zakresie oceny współpracy i koordynacji instytucji działających na rzecz zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich wykazały, że:

- instytucje w mniejszym stopniu podejmują się zadania koordynacji działań rozwojowych, natomiast preferują współpracę ze sobą. Wynika to z faktu, że przedstawiciele tych instytucji obawiają się przekazania części posiadanych kompetencji i związanych z tym środków finansowych na rzecz innych podmiotów;
- obecny system instytucjonalny nie w pełni sprzyja tym procesom, brak jest procedur opisujących zasady funkcjonowania procesu koordynacji, tj. wskazujących instytucje, ich funkcje i sposoby współpracy na poszczególnych poziomach administracyjnych;
- brak jest spójnych instrumentów koordynacji całości programowania obszarów wiejskich i rolnictwa, wykorzystujących potencjał regionu;

¹¹ Badania te zostały szerzej przedstawione w publikacjach: D. Kołodziejczyk (red.), *Ocena koordynacji i współpracy między instytucjami działającymi na rzecz rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich – na poszczególnych poziomach administracyjnych*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 47, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012 oraz D. Kołodziejczyk (red.), *Znaczenie instytucji w procesie wdrażania zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 131, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.

- samorząd wojewódzki pełniący dość istotną rolę w procesie rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na poziomie regionu ma zbyt słabo rozbudowany mechanizm koordynacyjny;
- należy wskazać na brak mechanizmów pozwalających na określenie relacji administracji centralnej z samorządami. Działania administracji centralnej wobec samorządów sprowadzają się najczęściej do przerzucenia trudnych zadań, bez zapewnienia środków na ich realizację;
- brakuje instrumentów/środków finansowych kierowanych do samorządów, których celem byłby wzrost zakresu kompetencji i odpowiedzialności jednostek samorządowych za tworzenie i realizację działań na rzecz zrównoważonego rozwoju, a także umożliwienie nawiązywania trwałej współpracy również w zakresie koordynacji działań. Być może nowy instrument pt. „Zintegrowane inwestycje terytorialne” zaplanowany do realizacji w okresie finansowania 2014-2020 jest szansą na zwiększenie zakresu współpracy i poprawienie jakości koordynacji działań instytucji działających na rzecz zrównoważonego rozwoju;
- instytucje publiczne działające na rzecz rolnictwa i obszarów wiejskich współpracują głównie między sobą, ale także z organizacjami pozarządowymi (stowarzyszenia, fundacje). W badaniu odnotowano, że najczęściej propozycji współpracy otrzymują wojewódzkie Ośrodki Doradztwa Rolniczego (ODR). Są one również wysoko oceniane jako koordynator działalności innych instytucji na terenach wiejskich. Podobne spostrzeżenia, choć w mniejszym zakresie dotyczą Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich (KSOW). Natomiast badania wykazały, że podmioty publiczne prawie wcale nie współpracują z instytucjami prywatnymi, traktując je jako konkurenta, a często można odnieść wrażenie, że nawet wręcz jako zagrożenie dla swego funkcjonowania. Znamienne jest, że we wzajemnej ocenie to instytucje prywatne otrzymały od podmiotów, z którymi współpracowały, najwyższe noty. Generalnie należy stwierdzić, że instytucje prywatne były oceniane jako kompetentny partner do współpracy, natomiast w tym zakresie najniżej oceniono współpracę z izbami gospodarczymi. Przeprowadzone analizy wykazały, że najpopularniejszymi obszarami współpracy między badanymi instytucjami były: wymiana doświadczeń, przekazywanie informacji, współorganizowanie szkoleń, konkursów, wyjazdów studyjnych oraz imprez promocyjnych.
- współpraca rolników z instytucjami działającymi na rzecz rozwoju wsi była stosunkowo silna (szczególnie z jednostkami ODR), ale efekty tej współpracy (np. zachowanie produkcji rolniczej na obszarach o mniej korzystnych warunkach przyrodniczych) nie zawsze były widoczne. Jako jedną z możliwych przyczyn takiej sytuacji wymieniano brak kompleksowego podejścia do wsparcia (ograniczenie działalności poszczególnych instytucji do działań o charakterze statutowym). Koordynacja działań w tym zakresie jest szczególnie istotna wówczas, gdy różne instytucje publiczne, na różnych szczeblach administracyjnych, ponoszą wydatki na poszczególne, stawiane sobie zadania (np. funkcje doradcze i szkoleniowe

realizowane przez ośrodki doradztwa rolniczego i izby rolnicze albo reprezentowanie i obrona interesów ludności rolniczej przez izby rolnicze, związki zawodowe i zrzeszenia branżowe rolników);

- badane jednostki instytucji działających na rzecz rolnictwa, zarówno na szczeblu regionalnym, jak i lokalnym, jako główne bariery we współpracy z instytucjami UE, organami administracji rządowej, agencjami rządowymi oraz organizacjami zrzeszającymi rolników najczęściej wskazywały bariery biurokratyczne, finansowe i prawne oraz niejednokrotnie brak zainteresowania współpracą. Potrzeba lepszej koordynacji działań dotyczy zarówno poziomych, jak i pionowych struktur układu instytucjonalnego. O ile w ankietowanych instytucjach dostrzega się potrzebę koordynacji działań z innymi podmiotami, o tyle nie wskazuje się lidera, który mógłby przejąć inicjatywę w tworzeniu skoordynowanych mechanizmów wsparcia rolnictwa.

6.4. Rynek ziemi rolniczej

Uwzględniając cechy strukturalne polskiego rolnictwa, a zwłaszcza rozdrobnienie agrarne gospodarstw indywidualnych, wszelkie zmiany w użytkowaniu gruntów mają szczególnie istotne znaczenie w wyznaczaniu procesów rozwojowych tego sektora. Równocześnie biorąc pod uwagę, że ziemia jest nieodzowna w każdej działalności człowieka, a jej przestrzeń jest ograniczona i trwale zlokalizowana, każde państwo stara się nie tylko monitorować, ale także kontrolować formy jej użytkowania, tak by chronić ziemię wykorzystywaną rolniczo, zapewniając tym samym bezpieczeństwo żywnościowe swoich obywateli.

W tym kontekście przeprowadzana w latach 2011-2014 coroczna analiza sytuacji na rynku ziemi rolniczej miała przede wszystkim na celu określenie, na ile procesy zachodzące w obrocie gruntami, ich natężenie oraz formy oddziałują na przyspieszenie proefektywnościowych przemian w strukturze agrarnej polskiego rolnictwa oraz jakie czynniki przyczyniają się do spowalniania takich procesów. W przeprowadzanych badaniach uwzględniono uwarunkowania prawne, ekonomiczne oraz społeczne mające wpływ na zmiany w użytkowaniu gruntów. Scharakteryzowano również działalność Agencji Nieruchomości Rolnych. Przy opracowaniu zagadnień dotyczących rynku ziemi uwzględniono również tematykę związaną z zakupem ziemi przez cudzoziemców oraz zasady obowiązujące w obrocie nieruchomościami rolnymi w wybranych państwach europejskich.

W przeprowadzanych analizach korzystano głównie z materiałów źródłowych pochodzących ze sprawozdań Agencji Nieruchomości Rolnych, notariatów oraz GUS. Informacje statystyki powszechnej uzupełniono również danymi z własnych badań ankietowych¹².

¹² A. Sikorska, *Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie*, op. cit.

Uwarunkowania w obrocie gruntami rolnymi

W odniesieniu do obowiązującego w Polsce stanu prawnego w zakresie obrotu nieruchomościami rolnymi podstawowe znaczenie ma Ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego z 11 kwietnia 2003 roku wraz z późniejszymi zmianami. Określa ona górną granicę rodzinnego gospodarstwa rolnego, zasady sprzedaży ziemi, a przede wszystkim wyznacza uprawnienia Agencji Nieruchomości Rolnych jako głównej instytucji nadzorującej obrót gruntami rolnymi. W ramach podstawowej działalności Agencja zajmuje się zagospodarowywaniem gruntów Skarbu Państwa. W tym zakresie, wobec ustawowo przyjętych procedur postępowania, Agencja tworzy odrębny segment rynku ziemi. Obowiązująca ustawa obejmuje również zapisy mające na celu możliwość skorzystania przez Agencję z prawa pierwokupu na rynku prywatnym, w sytuacji gdy zamierzona transakcja nie skutkuje poprawą struktury agrarnej gospodarstw.

Z dotychczasowych obserwacji i analiz w zakresie obrotu gruntami rolnymi wynika, że główna część działalności Agencji koncentrowała się na odpowiednim zagospodarowaniu nieruchomości rolnych Skarbu Państwa. W konsekwencji w regionach, gdzie były duże skupiska takich gruntów (głównie tereny zachodnie i północne), struktura obszarowa gospodarstw indywidualnych jest zdecydowanie lepsza niż w innych częściach kraju. Obecnie ta rola Agencji uległa znaczącemu ograniczeniu, w związku z coraz bardziej zmniejszającym się arealem niezagospodarowanych ziem Zasobu Skarbu Państwa. Równocześnie, wobec zbliżającej się daty pełnego otwarcia polskiego rynku ziemi dla cudzoziemców z krajów EOG oraz Konfederacji Szwajcarskiej (maj 2016 roku), coraz bardziej istotnym problemem staje się ustanowienie jednolitych zasad obrotu gruntami rolnymi, a także pełnego monitorowania tendencji zachodzących na tym rynku.

Do rewizji przepisów i przygotowania nowych prerogatyw odnośnie obrotu ziemią rolniczą skłania nie tylko niedługo kończący się okres obowiązywania niektórych z nich. Konieczne staje się zwłaszcza ujednoczenie i zwiększenie spójności zasad obowiązujących w obrębie poszczególnych segmentów rynku ziemi. Niezbędne jest również uformowanie przepisów z uwzględnieniem innych ustaleń prawnych mających istotny wpływ na funkcjonowanie rynku ziemi. Dotyczy to między innymi ubezpieczenia społecznego użytkowników gospodarstw, zasad przekwalifikowania gruntów na cele nierolnicze, a przede wszystkim ustalenia jednoznacznej definicji gospodarstw rodzinnych.

Odrębną sprawą jest uporządkowanie zasad sporządzania rejestrów zmian w zakresie własności i czasowego użytkowania ziemi rolniczej. Są to działania niezbędne, by ograniczyć transakcje o charakterze nieformalnym w dalszym ciągu występujące w międzysąsiedzkim obrocie nieruchomościami gruntowymi (dotyczy ona głównie dzierżaw sąsiedzkich). W założeniach ustawy prawne miały za zadanie oddziaływać na nasilenie procesów koncentracji gruntów. W rzeczywistości ten cel był możliwy do realizacji głównie na terenach, gdzie Agencja mogła wesprzeć lokalną podaż gruntami z Zasobu Skarbu Państwa.

Utrzymująca się od wielu lat nierównowaga popytowo-podażowa na rynku ziemi jest powiązana głównie z uwarunkowaniami o charakterze społeczno-ekonomicznym. Na zwiększanie popytu na grunty rolne oddziaływała przede wszystkim narastająca konkurencja przy zbywaniu produktów rolniczych. Gospodarstwa, które chciały zachować silną pozycję rynkową, musiały sprostać wymaganiom stawianym przez nabywców ich towarów, co łączyło się głównie ze zwiększeniem skali produkcji i z poprawą jej jakości. Wobec rozdrobnienia agrarnego polskiego rolnictwa było to najczęściej powiązane z inwestycjami w majątek produkcyjny, w tym głównie w ziemię. Dopasowanie potencjału wytwórczego do wymogów rynkowych podejmowała najczęściej grupa rolników z gospodarstw, które już wcześniej wyróżniały się relatywnie dużą skalą produkcji i były największym beneficjentem programów wsparcia WPR. Chodzi tu zwłaszcza o bezpośrednie dopłaty obszarowe, których wielkość jest uzależniona od areалу uprawianej ziemi. Otrzymane subwencje pozwoliły im na uaktywnienie działań na rzecz powiększania zasobów gruntowych.

Kreowanemu przez gospodarstwa rozwojowe popytowi na ziemię nie odpowiadała znacznie mniejsza podaż użytków rolnych przeznaczanych na sprzedaż. W tym przypadku istotne znaczenie miały czynniki materialne. W większości polskich gospodarstw indywidualnych posiadany majątek produkcyjny, a zwłaszcza ziemia, stanowi przekazywaną z pokolenia na pokolenie własność rodzinną i każdą decyzję o jego zbyciu lub uszczupleniu z założenia łączyć należy ze szczególną sytuacją uzasadniającą takie posunięcie. Nawet w przypadku, gdy gospodarstwo spełnia głównie funkcje siedliska, a produkcja rolnicza ograniczana jest do własnych potrzeb, posiadana nieruchomości gruntowa stanowi bardzo dobrą lokatę kapitałową i zabezpiecza przetrwanie w okresie ewentualnych trudności ekonomicznych (utrata pracy zarobkowej, sytuacje losowe). Dodatkowo właściciele takich gospodarstw i ich rodziny korzystają z wielu korzyści dostępnych dla rolników – poczynając od dopłat bezpośrednich, a kończąc na tanim ubezpieczeniu zdrowotnym i emerytalno-rentowym.

Utrzymującą się od wielu lat nierównowagę popytowo-podażową w obrocie ziemią rolniczą pogłębia lokalny charakter tego rynku. Z prowadzonych w IERiGŻ-PIB badań wynika, że na terenach, gdzie ciągle silne są tradycyjne postawy wobec użytkowanych gospodarstw, rola rynku w przemianach agrarnych ustępuje na rzecz obrotu rodzinnego, a w konsekwencji przeobrażenia obszarowe mają tam mniejszy zasięg niż na obszarach, gdzie popyt na grunty rolne łagodzi działalność Agencji Nieruchomości Rolnych poprzez rozdysponowanie nieruchomości z Zasobu Skarbu Państwa¹³.

Kolejnym czynnikiem, który w ostatnim dziesięcioleciu coraz silniej oddziaływał na kształtowanie rynku ziemi rolniczej, było rozszerzanie się terenów zurbanizowanych. Dotyczyło to głównie okolic chłonnych rynków pracy oraz szlaków komunikacyjnych ułatwiających dostęp do aglomeracji. Na tych obszarach nasilenie w obrocie nieruchomościami gruntowymi było zazwyczaj powiązane z ich konwersją na cele

¹³ A. Sikorska, *Obrót ziemią a przemiany agrarne w indywidualnym rolnictwie*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2013, nr 1.

nierolnicze. Należy podkreślić, że od wstąpienia Polski do Unii Europejskiej na skutek przyspieszenia inwestycji infrastrukturalnych oraz uruchomienia instrumentów wspierających dywersyfikację funkcji ekonomicznych obszarów wiejskich ten proces uległ znacznemu nasileniu. O ile w latach 2005-2010 średniorocznie z użytkowania rolniczego wypadało 3% wykorzystywanych rolniczo gruntów, to szacować można, że w latach 2011-2014 analogiczny wskaźnik wynosił około 4%. Należy przewidywać, że pomimo prawnej ochrony środowiska rolniczego, a także przyrodniczego i krajobrazowego, odpowiednio do dalszego tempa rozwoju makroekonomicznego, areał użytkowanej rolniczo ziemi będzie ulegał dalszemu zmniejszeniu. Dotyczy to zwłaszcza bezpośrednich okolic wielkich aglomeracji, które poprzez chłonny rynek pracy oddziałują na zmiany istniejącego układu osadniczego. Coraz większej uwagi wymagają zatem plany zagospodarowania przestrzennego uwzględniające zasady zrównoważonego rozwoju, zwłaszcza w zakresie ochrony gleb najbardziej przydatnych dla rolnictwa.

Obrót ziemią rolniczą i ceny gruntów rolnych

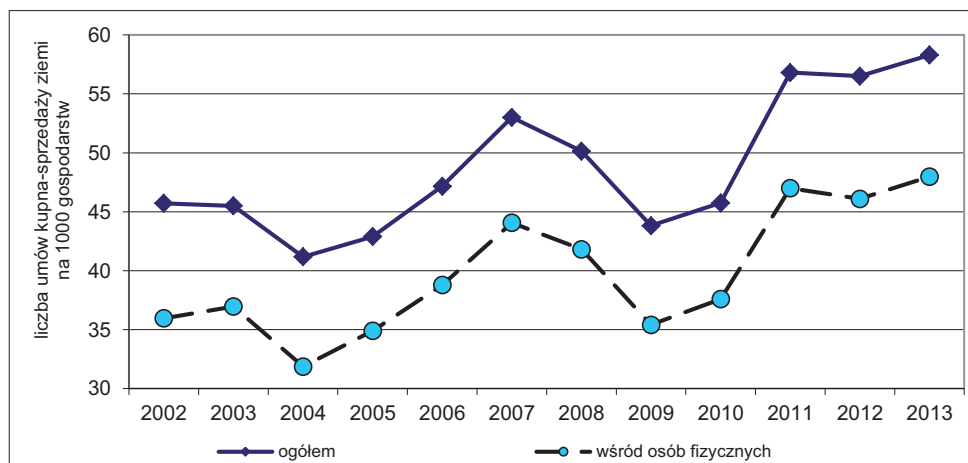
Z badań prowadzonych w IERiGŻ-PIB wynikało, że w kolejnych latach objętych analizą (tj. 2011-2014) rynkowy obrót ziemią rolniczą obejmował coraz większą część wszystkich zmian własności gruntów. Wraz ze wzrostem transakcji rynkowych stopniowo malało znaczenie przejęć ziemi o charakterze nierynkowym (rodzinnym). W 2012 roku było ich o ponad 12% mniej niż w 2011 roku i obejmowały 42% ogółu zarejestrowanych przez notariaty zmian własności obejmujących nieruchomości gruntowe. W kolejnych latach ten proces się pogłębiał i można stwierdzić, że w 2014 roku tylko około 40% obrotu ziemią rolniczą miało charakter rodzinny, natomiast większość stanowiły transakcje o charakterze rynkowym.

Średniorocznie liczba transakcji kupna-sprzedaży gruntów wynosiła w badanym okresie około 90 tys., co w przeliczeniu na 1000 gospodarstw stanowiło 58. Na wysokość tego wskaźnika składało się 48 umów zawartych między osobami fizycznymi i 10 z udziałem osób prawnych, głównie Agencją Nieruchomości Rolnych. Nierówna segmentacja rynku ziemi rolniczej jest konsekwencją coraz bardziej ograniczonej oferty ANR, ponieważ większość ziem z Zasobu została już trwale zagospodarowana. Pod koniec 2013 roku 52,4% ziemi będącej w dyspozycji ANR zostało sprzedane, a areał gruntów upłynnianych w tej formie od 2011 roku średniorocznie przekraczał 100 tys. ha.

W prowadzonym na rynku ziemi rolniczej monitoringu zwraca uwagę fakt, że w dłuższych przedziałach czasowych zaznacza się zjawisko falowania w wielkości rozpowszechnienia obrotu gruntami w formie kupna-sprzedaży. Po okresach wzmożonego nasilenia tego zjawiska następowało obniżenie jego zasięgu, by w następnych latach stopniowo się powiększać. Przy poszukiwaniu przyczyn obserwowanych tendencji należy uwzględnić, że inwestycje w ziemię zazwyczaj wiążą się z planami rozszerzenia skali produkcji i oczekiwaniem określonych korzyści ekonomicznych. Dalsze inwestycje w tym zakresie są przesuwane zazwyczaj do czasu uzyskania spodziewanych

profitów i zgromadzenia środków na dalsze inwestowanie. W polskich warunkach znaczenie tego czynnika potęguje fakt, iż z racji rozdrobnienia agrarnego i zróżnicowania w ekonomicznym znaczeniu działalności rolniczej w źródłach utrzymania rodzin, tylko część gospodarstw pełni istotną rolę dochodową i dąży do umocnienia swojej pozycji rynkowej poprzez powiększanie skali produkcji. Od wielu lat jest to zbiorowość dość stabilna, obejmuje około 230 tys. jednostek i to ona głównie tworzy zbiór kreujący popyt na rynku ziemi rolniczej¹⁴.

Rysunek 6.1. Transakcje kupna-sprzedaży ziemi rolniczej w latach 2002-2013

Źródło: opracowano na podstawie danych Wydziału Statystyki Ministerstwa Sprawiedliwości i GUS.

Co prawda gospodarstwa dążące do poprawy swojej konkurencyjności rynkowej poprzez zwiększenie majątku produkcyjnego są rozmieszczone na terenie całego kraju, niemniej wyróżniają się szczególnym zagęszczeniem w regionie środkowo-wschodnim (województwa wielkopolskie i kujawsko-pomorskie), co w przypadku rynku ziemi pogłębia znaczenie uwarunkowań podażowych w skali obrotu gruntami rolnymi. W konsekwencji ziemia rolnicza jest tam najdroższa w porównaniu z pozostałymi regionami kraju¹⁵.

Należy przyjąć, że to przede wszystkim uwarunkowania podażowe oddziaływały na obserwowany w badanym okresie dynamiczny wzrost jej ceny. Od 2011 roku ziemia rolnicza podrożała o 31,7%. Tak znaczący wzrost cen ziemi należy łączyć nie tylko ze skalą nierównowagi popytowo-podażowej na rynkach lokalnych i regionalnych, ale również z uwarunkowaniami makroekonomicznymi. W ostatnich latach, kiedy globalny kryzys oraz wzrost bezrobocia spowodowały narastające poczucie braku

¹⁴ B. Karwat-Woźniak, *Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim. Synteza wyników badań 2005-2009*, seria „Program Wieloletni 2005-2009”, nr 151, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.

¹⁵ A. Sikorska (red.), „Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy”, nr 16, seria „Analizy Rynkowe” 2013, IERiGŻ-PIB, ANR, MRiRW, Warszawa, grudzień.

stabilności, własność gruntowa stała się bardzo korzystną lokatą kapitałową. Należy przewidywać, że ceny gruntów w dalszym ciągu będą relatywnie wysokie z tendencją dalszego wzrostu. Ten proces wyznaczać będzie nie tylko presja popytowa, ale również narastająca konwersja gruntów na cele nierolnicze.

Dzierżawa ziemi

W realizacji dążeń do powiększania areału upraw alternatywna do zakupu ziemi jest jej dzierżawa. Z badań wynika, że największe zainteresowanie dzierżawami zaznacza się na terenach o dużej nierównowadze popytowo-podażowej oraz wysokiej cenie gruntów (dotyczy to głównie województw wielkopolskiego i zachodniopomorskiego). Z badań przeprowadzonych przez IERiGŻ-PIB wynikało, że ogółem w skali kraju około 20% gospodarstw indywidualnych użytkuje ziemię własną oraz dzierżawioną. O znaczeniu tej formy użytkowania gruntów w procesach koncentracji gruntów świadczył przede wszystkim wysoki udział gospodarstw z dzierżawą wśród jednostek o powierzchni większej niż 20 ha UR. W tej grupie taka sytuacja dotyczyła bowiem połowy gospodarstw¹⁶.

Wysokość opłat za dzierżawę ziemi była uzależniona od jakości najmowanych gruntów. Dla przykładu w odniesieniu do całego kraju czynsz płacony za grunty dobrej klasy bonitacyjnej był w 2013 roku wyższy o 21% (w 2011 roku było to 25%) od wartości średniej, a w przypadku ziemi słabej klasy o 23% niższy (w 2011 roku o 26%). Przy interpretowaniu różnic w opłatach za dzierżawę gruntów należy uwzględnić, że wiele umów ma charakter nieformalny. Ciągle jeszcze zdarzają się sytuacje, w których ekwiwalent czynszu dzierżawnego wypłacany jest w naturaliach bądź za opłatę podatku lub rezygnację z dopłat gruntowych na rzecz właściciela ziemi. W 2013 roku według danych ARiMR jednolita płatność obszarowa wynosiła 830 zł/ha i tym samym była prawie o 16% wyższa od średniej ceny dzierżawy. Z analiz przeprowadzonych na podstawie badań ankietowych wynikało, że na terenach, gdzie czynsz dzierżawy był relatywnie niski, bezpośrednie dopłaty obszarowe zazwyczaj przejmowali posiadacze gruntów, a nie ich aktualni użytkownicy. Z kolei rozliczenia w naturaliach najczęściej zdarzały się na terenach o najbardziej rozdrobnionym rolnictwie, przy czym formą zapłaty były nie tylko produkty rolne, ale również odrobek sprzętem mechanicznym lub pomoc świadczona w ramach gospodarstwa domowego. Jednocześnie trzeba zaznaczyć, że w regionach wyróżniających się pod względem wysokowydajnych struktur rolniczych inne formy zapłaty za najem ziemi niż opłata pieniężna zdarzały się niezwykle rzadko. Dotyczyło to zwłaszcza północnych i zachodnich terenów kraju.

¹⁶ A. Sikorska, *Przemiany w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych*, Projekt badawczy nr 0021/B/H03/2011/40, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

6.5. Podsumowanie

W prowadzonych pracach udokumentowano, że poprawa sytuacji w zakresie wyznaczników określających cechy kapitału ludzkiego (przede wszystkim poziomu wykształcenia oraz szeroko rozumianej aktywności edukacyjnej) ludności na obszarach wiejskich ma wymiar nie tylko cywilizacyjny, ale także ekonomiczny. Jakość wiejskiego potencjału ludzkiego ma bezpośredni wpływ na intensywność produkcji, otwartość na wdrażanie innowacji oraz efektywność gospodarowania.

Zaangażowanie w podnoszenie kwalifikacji postrzegane jest w teorii ekonomii jako jedno z najważniejszych rodzajów inwestycji w kapitał ludzki, który ma bezpośrednio przełożenie zarówno na poziom dochodów, jak i występowanie względnie mniejszego ryzyka utraty pracy. Jest ono szczególnie ważne w odniesieniu do osób w średnim i starszym wieku, od dawna aktywnych zawodowo. W tym kontekście zmiany w stopniu skolaryzacji wiejskiej społeczności wskazują na uaktywnienie korzystnych procesów przemian.

Kwestia zmniejszenia zatrudnienia w działalności rolniczej i przesunięcia zasobów siły roboczej z rolnictwa do działów nierolniczych stanowi zasadniczy warunek poprawy struktury agrarnej, zwiększenia efektywności gospodarowania oraz zmian na lepsze w sytuacji dochodowej nie tylko rolników, ale również innych mieszkańców wsi. Wzrost dywersyfikacji aktywności zawodowej w rezultacie prowadzi nie tylko do wdrażania wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, ale stanowi również czynnik unowocześniania całej gospodarki.

Analizując rozwój terenów wiejskich w kontekście atrakcyjności inwestycyjnej, nasuwa się wniosek, że zależy ona nie tylko od skali inwestycji infrastrukturalnej, ale również duże znaczenie mają tu mechanizmy zarządzania i sposoby ukierunkowania tych inwestycji. Z tych powodów władze lokalne powinny uzupełnić programy strategiczne o elementy ułatwiające zarządzanie i koordynowanie pracami wdrożenia realizowanych koncepcji rozwoju terenów wiejskich. Należy więc tworzyć struktury organizacyjne zbudowane wokół projektów (gospodarczych, społecznych i środowiskowych) realizowanych przez współpracujące ze sobą instytucje różnego szczebla, tworzące na czas wykonania danego projektu sieć współpracy. W tym aspekcie, do realizacji wydzielonych projektów potrzebny jest zwłaszcza koordynator. Podniesienie atrakcyjności terenów wiejskich za pomocą funduszy publicznych powinno w coraz szerszym zakresie być realizowane w modelu operacyjnym (projektowym). Być może to pozwoli „wymusić” na wielu instytucjach, realizujących częściowo te same lub podobne zadania, współpracę i koordynację w interesie ostatecznych beneficjentów tych działań.

Jeśli chodzi o rynek ziemi rolniczej, to należy uznać, że w kilku kolejnych latach, niezależnie od całej złożoności uwarunkowań oddziałujących na zmiany w strukturze agrarnej indywidualnego rolnictwa, procesy koncentracji gruntów rolnych odbywały się przede wszystkim w drodze rynkowego obrotu ziemią rolniczą. W zdecydowanie mniejszym zakresie takie przeobrażenia były efektem przekazywania gospodarstw

w ramach rodziny, ponieważ w tym przypadku ziemię traktowano nie tyle jako środek produkcji, co majątek przekazywany z pokolenia na pokolenie.

Charakterystyka rynku ziemi rolniczej w Polsce wskazuje, że mechanizmy, które kształtują sytuację w tym zakresie coraz bardziej upodabniają się do reguł w funkcjonowaniu tego rynku w tzw. „starych” krajach UE. Jednocześnie podkreślić należy rolę rynkowego obrotu ziemią rolniczą w kreowaniu przemian struktury agrarnej i uaktywnianiu procesów koncentracji gruntów rolnych.

Bibliografia

Chmieliński P., *Aktywność ekonomiczna kierowników indywidualnych gospodarstw rolnych*, [w:] *Cechy społeczno-demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych*, praca zbiorowa, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 84, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Chmieliński P., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A., *Uwarunkowania rozwoju kapitału ludzkiego w rolnictwie i na obszarach wiejskich*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

Chmieliński P., *Ludność wiejska na rynku pracy. Zarobkowanie, bezrobocie, przedsiębiorczość i praca za granicą w latach 2005-2011*, Projekt badawczy nr 0021/B/H03/2011/40, A. Sikorska (red.), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności, Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji, Warszawa 2013.

Dudek M., Wrzochalska A., *Conditions of the development of farmers' human capital in Poland*, [w:] *Changes and perspectives in the rural areas and in the agriculture of Bulgaria, Poland and other EU Member States*, Agricultural Economics and Management, Agricultural Academy, Sofia 2014.

Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, KOM(2010) 2020 wersja ostateczna, Komisja Europejska, Bruksela, 3.03.2010.

Karwat-Woźniak B., *Gospodarstwa wysokotowarowe w rolnictwie chłopskim. Synteza wyników badań 2005-2009*, seria „Program Wieloletni 2005-2009”, nr 151, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.

Karwat-Woźniak B., *The processes of employment rationalization in Polish agriculture*, [w:] *Changes and perspectives in the rural areas and in the agriculture of Bulgaria, Poland and other EU Member States*, Agricultural Economics and Management, Agricultural Academy, Sofia 2014.

Kołodziejczyk D., Gospodarowicz M. (red.), *Instytucjonalne uwarunkowania rozwoju infrastruktury jako głównego czynnika zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Część 2*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 104, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.

Kołodziejczyk D., Gospodarowicz M. (red.), *Ocena dostosowania systemu instytucjonalnego działającego na rzecz obszarów wiejskich i rolnictwa do Strategii Rozwoju Kraju i kierunku zmian WPR*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 12, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

Kołodziejczyk D. (red.), *Instytucjonalne uwarunkowania rozwoju infrastruktury jako głównego czynnika zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Część 1*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 85, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Kołodziejczyk D. (red.), *Ocena koordynacji i współpracy między instytucjami działającymi na rzecz rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich – na poszczególnych poziomach administracyjnych*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 47, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

Kołodziejczyk D. (red.), *Znaczenie instytucji w procesie wdrażania zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 131, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2014.

Sikorska A., *Obrót ziemią a przemiany agrarne w indywidualnym rolnictwie*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2013, nr 1.

Sikorska A., *Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie*, Projekt badawczy nr 0021/B/H03/2011/40, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Sikorska A., *Przemiany w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych*, Projekt badawczy nr 0021/B/H03/2011/40, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Sikorska A., *Zmiany strukturalne na wsi i w rolnictwie w latach 1996-2000 a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. Synteza*, IERiGŻ, Warszawa 2001.

Sikorska A. (red.), „Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy”, nr 16, seria „Analizy Rynkowe” 2013, IERiGŻ-PIB, ANR, MRiRW, grudzień.

Strategia Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa na lata 2012-2020 (SZRWRiR), dokument przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 25 kwietnia 2012 roku, Warszawa 2012.

Wrzochalska A., *The health status of the rural population in Poland*, [w:] *Proceedings of X scientific conference with international participation „ECOLOGY AND HEALTH”*, 5th June 2014, Plovdiv, Bulgaria.

7. Konkurencyjne gospodarstwa rolne w Polsce obecnie i w przyszłości

7.1. Wstęp

Wielu autorów przywiązuje uwagę do analiz związanych z przeszłością w przekonaniu, że pomogą im one przewidzieć przyszły stan sytuacji ekonomicznej krajowych gospodarstw rolnych. Ich otoczenie jest jednak coraz bardziej złożone, więc wnioskowanie na tej podstawie o przyszłości zaczyna budzić wątpliwości. W tym opracowaniu podjęto zatem próbę zwrócenia uwagi na wybrane, ale zarazem zdaniem autora ważniejsze zagadnienia, które mogą wywierać określony wpływ na przyszłość tych gospodarstw.

Od 2003 roku Polska jest coraz większym eksporterem netto produktów rolno-spożywczych, więc o tej przyszłości krajowych gospodarstw rolnych współdecydować będą wydarzenia związane nie tylko z krajową polityką gospodarczą i członkostwem w Unii Europejskiej, lecz także z uwarunkowaniami natury globalnej. Chodzi o: zmiany klimatu, wzrost kwoty PKB na mieszkańca Ziemi w wyniku globalizacji, zmiany struktury wiekowej konsumentów żywności i z tym związaną konsumpcję, postęp w technikach pozyskiwania produktów rolniczych na obszarach, które dzisiaj charakteryzuje mała produktywność itd. Chodzi też o wpływ na gospodarstwa rolne ewentualnej rewolucji naukowo-technicznej, jaka może się dokonać w polskiej gospodarce narodowej¹.

O trwałości gospodarstw rolnych w dłuższej perspektywie czasu decyduje ich zdolność konkurencyjności z innymi analogicznymi podmiotami na rynku: lokalnym, krajowym i szerzej – unijnym, a nawet światowym. Gospodarstwa konkurencyjne są większe, dużo inwestują, chłoną innowacje, osiągają nie tylko dochody, ale również zyski z własnego zainwestowanego kapitału, a nawet z zarządzania. Poza tym częściej niż inne podejmują grupową działalność umacniającą ich pozycję rynkową i stymulowane przez politykę przedsięwzięcia chroniące szeroko rozumiane środowisko naturalne².

Niniejszy rozdział składa się z czterech części merytorycznych. Pierwsza zawiera szacunki określające zmiany liczby krajowych gospodarstw rolnych wyróżniających się konkurencyjnością w latach 2004-2012. Druga identyfikuje krajowe gospodarstwa rolne istniejące w latach 2006-2011 i przedstawia je na tle analogicznie wyodrębnionych podmiotów w innych wybranych krajach Unii Europejskiej. Trzecia – zawiera wyniki analizy kosztów produkcji wybranych produktów pochodzenia rolniczego, opłacalności tej produkcji i jej efektywności w latach 2006-2011, a także projekcje ich uśrednionych wielkości na rok 2015 i 2020 sporządzone na podstawie wieloletnich

¹ W. Józwiak, *Świat, Unia Europejska i Polska 2050 – refleksje nad paradoksami futurologii*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2014, nr 2.

² W. Józwiak, *Polskie rolnictwo i gospodarstwa rolne w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku*, IERiGŻ-PIB, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 53, Warszawa 2012.

szeregów czasowych. Ustalenia te uzupełnia charakterystyka zakresu zmienności projekcji wielkości czynników kształtujących koszty produkcji, a także charakterystyka wydarzeń natury politycznej oraz popytowej, które mogą oddziaływać na krajowe gospodarstwa rolne w perspektywie 2020 roku. Część czwarta wskazuje na prawdopodobne czynniki, które wywrą pozytywny i negatywny wpływ na liczbę krajowych gospodarstw rolnych w kilku następnych dekadach.

W myśleniu antycypacyjnym zwrócono uwagę przede wszystkim na średnio-terminową perspektywę czasową. Podstawą przewidywań dotyczących przyszłości gospodarstw (przedsiębiorstw) rolnych stały się analizy dotyczące zaszcłości, wykorzystujące głównie liczby zaczerpnięte z opracowań GUS, wyników monitoringu ogólnounijnego i Polskiego FADN, ale także inne materiały empiryczne, dotyczące głównie kosztów produkcji i sytuacji ekonomicznej gospodarstw powstałych z majątku byłych państwowych gospodarstw rolnych – PGR³. Korzystano poza tym z literatury tematu, a w charakterystyce wyobrażeń dotyczących perspektywy długoterminowej wykorzystano trzy źródła.

7.2. Zmiany liczby krajowych gospodarstw rolnych wyróżniających się konkurencyjnością w latach 2004-2012

Szacunki sporządzone na podstawie materiałów empirycznych⁴ wskazują, że pod koniec ostatniej dekady ubiegłego wieku ponad 100 tys. polskich gospodarstw rolnych wyróżniało się rozszerzoną reprodukcją majątku trwałego. Był to sygnał, że w razie poprawy koniunktury dla krajowego rolnictwa sytuacja jego konkurencyjności ulegnie poprawie. Poprawa taka została zapoczątkowana z chwilą rozpoczęcia przygotowania do akcesji do Unii Europejskiej i nabierała rozmachu w kilku latach poakcesyjnych.

Istniały trzy główne przesłanki sprzyjające w latach 2004-2013 powstawaniu polskich gospodarstw ze zdolnością konkurencyjną i tych, które tę zdolność mogły rychło osiągnąć. W dużym stopniu umożliwił to wzrost dopłat dla gospodarstw rolnych, które powiększyły ich dochody i wspierały działalność inwestycyjną. Drugą istotną przesłanką stał się rozwój przemysłu spożywczego⁵ i niski poziom płac, które doprowadziły do wzrostu eksportu produktów spożywczych, to zaś przełożyło się na relatywnie szybki wzrost cen produktów pochodzenia rolniczego. Trzecią zaś istotną przesłanką powstania gospodarstw ze zdolnością konkurencyjną i tych, które mogą ją szybko osiągnąć, była

³ A. Kagan, *Stan i perspektywy wielkotowarowych przedsiębiorstw rolnych w Polsce*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

⁴ W. Józwiak, *Przewagi komparatywne polskich gospodarstw rolniczych*, IERiGŻ, maszynopis, Warszawa 2003.

⁵ R. Urban, *Polski sektor żywnościowy w pierwszych latach członkostwa*, [w:] A. Kowalski (red.), *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.

również aktywna postawa części producentów rolnych, która polegała na poszukiwaniu i realizowaniu różnego rodzaju działań proefektywnościowych⁶.

Szacunki sporządzone z wykorzystaniem przekonującej metody i danych empirycznych obejmujących lata 2005-2007 wskazały, że funkcjonowało wtedy około 90 tys. gospodarstw ze zdolnością konkurencyjną, to jest z zyskiem netto z majątku własnego i reprodukcją rozszerzoną środków trwałych⁷. Sporządzone szacunki wskazały ponadto, że poza nimi funkcjonowało jeszcze 84 tys. gospodarstw z możliwościami uzyskania takiej zdolności. Część z tych ostatnich charakteryzowała się zyskiem z majątku własnego i ujemną reprodukcją majątku, inne natomiast stratą oraz dodatnią reprodukcją posiadanego majątku. Większość lub znacząca część gospodarstw rolnych składających się na obie wyżej wyróżnione grupy charakteryzowały się ponadto: upraszczaniem lub specjalizowaniem produkcji połączonymi z rezygnacją z prowadzenia produkcji mniej rentownych dóbr, wdrażaniem różnego rodzaju innowacji, a także rezygnacją z uprawy użytków o niekorzystnych warunkach przyrodniczych i o niekorzystnym rozłogu, oraz z chowu zwierząt na małą skalę, zazwyczaj nie dość efektywnego. Część analizowanych gospodarstw dodatkowo współtworzyła lub wchodziła w skład grup i organizacji producenckich, by powiększyć swoją zdolność konkurencyjną.

Analogiczne ustalenia sporządzono na liczbach obejmujących lata 2010-2012. Wskazały one, że liczba gospodarstw rolnych będąca w posiadaniu osób fizycznych i ze zdolnością konkurencyjną utrzymała się niemal na takim samym poziomie jak w latach 2005-2007, wzrosła natomiast o około 119 tys. liczba tych z możliwościami uzyskania zdolności konkurencyjnej. Było to wynikiem zwiększenia liczby gospodarstw, które osiągały zysk z majątku własnego, ale charakteryzowały się ujemną reprodukcją majątku trwałego. Łącznie więc w latach 2010-2012 funkcjonowało około 205 tys. gospodarstw rolnych ze zdolnością konkurencyjną i tych, które tę zdolność były w stanie osiągnąć. Ich udział w krajowej liczbie gospodarstw z działalnością rolniczą wynosił więc zaledwie kilkanaście procent, ale szacunek wskazuje, że dostarczały one na rynek około połowy wartości krajowej rolniczej produkcji towarowej.

Dla wyjaśnienia należy dodać, że warunki, jakie nastąpiły w latach 2010-2012, różniły się od tych z lat poprzednich. Stawki dopłat bezpośrednich wyrażone w euro przestały rosnąć i utrzymały się na poziomie z 2010 roku, a wzrost cen produktów rolniczych przestał wyprzedzać wzrost cen środków produkcji. Jest więc prawdopodobne, że pogorszenie koniunktury zniechęciło część gospodarstw ze zdolnością konkurencyjną do inwestowania na skalę zapewniającą reprodukcję rozszerzoną i w rezultacie przejście do grupy gospodarstw mających przesłanki, by tę zdolność odzyskać, gdy koniunktura powróci.

⁶ W. Józwiak, *Polskie rolnictwo i gospodarstwa rolne...*, op. cit.; Z. Kołoszko-Chomentowska, *Przyrodnicze i organizacyjno-ekonomiczne uwarunkowania rozwoju rodzinnych gospodarstw rolnych w województwie podlaskim*, „Studia i Monografie” 2013, nr 41, IUNG-PIB, Puławy.

⁷ W. Józwiak, A. Kagan, G. Niewęglowska, J. Sobierajewska, M. Zieliński, *Czynniki warunkujące wzrost konkurencyjności polskich gospodarstw rolnych dziś i w przyszłości*, IERiGŻ-PIB, maszynopis, Warszawa, grudzień 2014.

W zbiorowości gospodarstw osób prawnych natomiast sytuacja przedstawiała się inaczej niż w gospodarstwach osób fizycznych⁸. W latach 2007-2009 aż 93-94% spośród nich wyróżniało się zdolnością konkurencyjną lub miało przesłanki, by tę zdolność móc rychło osiągnąć, a w ich ramach nieco ponad połowa wyróżniała się zdolnością konkurencyjną. W latach 2010-2012, w stosunku do tamtego okresu, zmalała jednak liczba gospodarstw we wszystkich trzech wyróżnionych grupach. Tych ze zdolnością konkurencyjną o 4,8%, tych z przesłankami, by tę zdolność móc rychło osiągnąć w razie poprawy warunków – o 13,7%, a tych bez zdolności konkurencyjnej – o 36,0%. W rezultacie w procesie przekształceń własnościowych, będących pochodną nie tylko pogorszenia koniunktury, lecz także przyczynami natury instytucjonalnej, powstawały gospodarstwa prywatne osób prawnych i osób fizycznych lub ich podzielony majątek nabywały bądź dzierżawiły gospodarstwa będące w posiadaniu osób fizycznych.

Niepokój budzi poziom zrównoważenia gospodarstw rolnych, określający trwałość gospodarstw w dłuższym okresie czasu. Chodzi o łączną ocenę sytuacji ekonomicznej i wpływu prowadzonej produkcji rolniczej na środowisko przyrodnicze. Studia literaturowe wykazały⁹, że wśród gospodarstw będących w posiadaniu osób fizycznych i wielkości 2 oraz więcej ESU zaledwie 13% można było uznać za zrównoważone. Na tej podstawie i na podstawie danych GUS można oszacować, że tylko 5-6% ogółu gospodarstw rolnych w kraju, z działalnością rolniczą oraz powierzchnią 1 i więcej ha użytków rolnych, wyróżniało się taką cechą pod koniec pierwszej dekady bieżącego wieku. Były to zazwyczaj gospodarstwa większe. Produkcja zrównoważona nie tworzyła większych zagrożeń dla otoczenia przyrodniczego, a uzyskiwane dochody pozwalały na modernizowanie gospodarstw, powiększanie skali ich produkcji i utrzymywanie rolników oraz ich rodzin na poziomie nie mniejszym niż rodzin pracowników ze średnią płacą w całej gospodarce narodowej.

Nie można wykluczyć, że udział gospodarstw wyróżniających się zrównoważeniem byłby większy, gdyby w ocenie tego zjawiska przyjęto „opłatę” pracy własnej na poziomie przyjętym w rachunku przedstawionym wyżej, który służył do ustalenia liczby gospodarstw ze zdolnością konkurencyjną.

Większy był oczywiście udział gospodarstw, które realizowały jedynie wybrane działania wywierające wpływ na zrównoważenie. Na podstawie literatury wiadomo na przykład, że około 74% gospodarstw ze specjalizacją w produkcji zbóż oraz roślin technologicznie podobnych i objętych monitoringiem Polskiego FADN charakteryzowało się w drugiej połowie pierwszej dekady bieżącego wieku dodatnim saldem

⁸ A. Kagan, *Stan i perspektywy wielkotowarowych przedsiębiorstw rolnych...*, op. cit.; W. Józwiak, A. Kagan, G. Niewęglowska, J. Sobierajewska, M. Zieliński, *Czynniki warunkujące wzrost konkurencyjności polskich gospodarstw rolnych...*, op. cit.

⁹ W. Wrzaszcz, *Zrównoważenie indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce objętych FADN*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2013, nr 1.

magazynowania (sekwestracji) dwutlenku węgla w glebie¹⁰. Gospodarstwa te ograniczały zatem negatywny wpływ prowadzonej produkcji rolniczej na klimat.

Powyższe oznacza, że część polskich gospodarstw rolnych może tworzyć zagrożenie dla środowiska, które wyraża się między innymi: postępującą mineralizacją glebowej substancji organicznej, skażeniem wód powierzchniowych i w głębszych, sukcesją dzikiej i niepożądananej roślinności na tereny dotąd użytkowane rolniczo w sposób ekstensywny itd.

Podobne zjawiska zachodzą, choć w mniejszym nasileniu, w gospodarstwach rolnych na obszarach objętych ochroną przyrody. Łącznie obejmują one 32,5% powierzchni kraju¹¹, a to powoduje, że nasz kraj postrzegany jest jako „zielona wyspa” unijnego ugrupowania. Ułatwia to i będzie ułatwiać w przyszłości nasz handel zagraniczny artykułami rolno-spożywczymi.

7.3. Konkurencyjne gospodarstwa rolne w Polsce i w innych wybranych krajach unijnych w latach 2006-2011

Porównanie polskich gospodarstw rolnych wyróżniających się konkurencyjnością z analogicznie wyłonionymi gospodarstwami z kilku innych krajów unijnych wskazuje w większości przypadków na ich odmienną charakterystykę¹². Analizy te robiono w różnych latach okresu 2006-2011, więc wielkości ekonomiczne wyodrębnionych grup gospodarstw musiały być przedstawione w dwóch różnych jednostkach. Uwagę skupiono na minimalnej wielkości gospodarstw konkurencyjnych.

Minimalna wielkość polskich konkurencyjnych gospodarstw specjalizujących się w produkcji roślinnej (uprawa zbóż, różne uprawy lub sadownictwo) mieściła się w granicach 8-16 ESU (European Size Unit = europejska jednostka wielkości gospodarstw rolniczych mierzona kwotą nadwyżki bezpośredniej liczonej w sposób normatywny). Podobnie było na Węgrzech w przypadku gospodarstw specjalizujących się w produkcji zbóż i tych z różnymi uprawami, natomiast minimalna wielkość gospodarstw sadowniczych zamykała się w tym kraju w granicach 40-100 ESU. W Niemczech te wielkości były dużo większe. Minimalna wielkość gospodarstw ze specjalizacją zbożową przekraczała 100 ESU, a tych z różnymi uprawami i specjalizacją sadowniczą mieściła się w przedziale 40-100 ESU. Minimalna wielkość gospodarstw sadowniczych w Holandii była jeszcze większa i wynosiła powyżej 100 ESU.

Nieco inaczej przedstawiała się sytuacja gospodarstw specjalizujących się w produkcji warzyw. Minimalna ich wielkość w Polsce i na Węgrzech mieściła się w przedziale

¹⁰ M. Zieliński, *Emisja gazów cieplarnianych a wyniki ekonomiczne gospodarstw specjalizujących się w uprawach polowych*, IERiGŻ-PIB, maszynopis rozprawy doktorskiej, Warszawa 2014.

¹¹ W. Józwiak, A. Kagan, G. Niewęglowska, J. Sobierajewska, M. Zieliński, *Czynniki warunkujące wzrost konkurencyjności polskich gospodarstw rolnych...*, op. cit.

¹² W. Ziętara, *Pozycja konkurencyjna gospodarstw rolnych w Polsce i innych krajach unijnych w latach 2006-2011*, IERiGŻ-PIB, maszynopis, Warszawa, grudzień 2014.

16-40 ESU, ale niemieckie i holenderskie gospodarstwa tego rodzaju były o klasę większe, bo mieściły się w przedziale 40-100 ESU.

- Minimalna wielkość gospodarstw specjalizujących się w produkcji mleka lub w chowie innych niż krowy grup użytkowych bydła mieściła się w Polsce i na Węgrzech w granicach 50-100 tys. euro SO (Standard Output = kwota przychodów liczona w sposób normatywny). Minimalna wielkość gospodarstw niemieckich i duńskich tego rodzaju zawarta była natomiast w przedziale 100-500 tys. euro SO, podczas gdy gospodarstwa holenderskie charakteryzowały się wielkością powyżej 500 tys. euro SO.
- W Polsce i na Węgrzech minimalna wielkość gospodarstw specjalizujących się w chowie trzody chlewnej wynosiła 50-100 tys. euro SO, ale w gospodarstwach niemieckich, duńskich i holenderskich było to 100-500 tys. euro SO.
- Porównanie gospodarstw specjalizujących się w produkcji drobiarskiej wskazuje na korzystniejszą pozycję tej grupy gospodarstw polskich. Minimalna wielkość tych wyróżniających się konkurencyjnością nie odbiegała od wielkości takich gospodarstw na Węgrzech i w Niemczech. Wszystkie one mieściły się w przedziale 50-100 tys. euro SO. Warto dodać, że duńskie i holenderskie gospodarstwa specjalizujące się w produkcji drobiarskiej nie wykazywały zdolności rozwojowych niezależnie od wielkości ekonomicznej.
- Z powyższych informacji wynika, że minimalna wielkość polskich konkurencyjnych gospodarstw rolnych odbiegała w pierwszej dekadzie tego wieku w niewielkim stopniu od wielkości konkurencyjnych gospodarstw węgierskich, ale najczęściej była znacząco mniejsza od minimalnej wielkości gospodarstw tego rodzaju w Niemczech, Holandii i Danii. Istotnymi przyczynami tej sytuacji były najprawdopodobniej różnice w poziomie kosztów czynników produkcji. Różnice te były mniejsze w stosunku do sytuacji na Węgrzech. W latach objętych analizą koszty dzierżawy ziemi były tam mniejsze niż w Polsce o 11-27%, a oprocentowania kapitału mniejsze o około 24%, ale poziom wynagrodzeń pracowników najemnych w rolnictwie był większy o 24-31%. W Niemczech natomiast – przykładowo – koszty ziemi były większe niż w Polsce o 134-187% i większy o 241-285% był poziom wynagrodzeń pracowników najemnych w rolnictwie niż w Polsce, podczas gdy oprocentowanie kredytów było mniejsze o około 29%.
- Z porównań dokonanych wyżej można sformułować wniosek, że wyższy poziom rozwoju gospodarczego krajów jest skorelowany dodatnio z większymi kosztami pracy i ziemi, a ujemnie z kosztami kapitału obcego, a to z kolei wymusza wzrost skali produkcji w gospodarstwach rolnych dla zachowania ich konkurencyjności. Po prostu, tani kapitał w tych warunkach substytuuje drogą ziemię i pracę. Wniosek ten ma ważne implikacje dla oceny kierunku ewolucji polskich gospodarstw rolnych w kilku najbliższych dekadach.

7.4. Czynniki kształtujące pozycję konkurencyjną krajowych gospodarstw rolnych w perspektywie średnioterminowej

Można przyjąć bez obawy popełnienia większego błędu, że część naszych producentów rolnych nastawionych biznesowo będzie w latach 2015-2020 nadal wykonywać postęp, jaki wynika z wdrażania różnorodnych innowacji, specjalizowania produkcji, wzrostu jej skali i innych rozwiązań proefektywnościowych dla doskonalenia funkcjonowania posiadanego gospodarstwa. Wiadomo jednak z całą pewnością, że dopłaty mieć będą nieco mniejsze znaczenie w przyroście dochodów niż w latach 2004-2013. Będzie też trwała końcowa faza obecnej światowej recesji gospodarczej, połączona z prawdopodobnym wzrostem popytu na produkty pochodzenia rolniczego w krajach rozwijających się w wyniku globalizacji gospodarki światowej, przy jednocześnie ograniczonych możliwościach wzrostu podaży tych dóbr spowodowanych zmianami klimatu. Wszystko to mogłoby przełożyć się na nie gorszą niż obecnie koniunkturę na produkty rolnicze i spożywcze. Są jednak pytania, które tonują ten optymizm i na które brakuje pewnych odpowiedzi.

Analicyści unijni i polscy szacują¹³, że zniesienie w całej Unii Europejskiej w 2015 roku kwotowania produkcji mleka przełoży się na spadek cen tego dobra o 10-20%, a w następstwie wzrost jego podaży. W Polsce przewidują oni niewielki wzrost podaży mleka z uwagi na niezbyt korzystne warunki klimatyczne (nasilające się występowanie posuch w sezonach wegetacyjnych ograniczających plonowania traw i innych roślin pastewnych) oraz niezbyt korzystną sytuację ekonomiczną mniejszych gospodarstw rolnych specjalizujących się w produkcji mleka. Niższe koszty robocizny i usług są w nich bowiem niwelowane dużymi kosztami jednostkowymi utrzymywania zwierząt w zbyt małych stadach, słabymi wynikami rozrodu, dużym brakowaniem krów oraz wysoką śmiertelnością cieląt. Do tego dochodzą ambitne plany krajów azjatyckich i południowoamerykańskich dotyczące wzrostu produkcji mleka. Wiadomo na przykład, że Chińczycy planują zwiększenie produkcji mleka do 2020 roku o 40%, aby zaspokoić rynek wewnętrzny. Część ekspertów przewiduje jednak, że nie wszystkie kraje rozwijające się stać będzie na taki wysiłek.

Wątpliwości dotyczą także uprawy buraków cukrowych po 2017 roku, kiedy przestanie obowiązywać kwotowanie cukru i jego konkurencyjnego dobra – izoglukozy. Uprawa buraków cukrowych należy do bardziej dochodowych w polskim rolnictwie, nie tylko na tle żyta ozimego, ale także na tle dochodów uzyskiwanych z pszenicy ozimej i drugiej ważnej w naszym kraju rośliny przemysłowej, jaką jest rzepak ozimy. Zasady funkcjonowania unijnego rynku cukru po zniesieniu kwot produkcyjnych nie

¹³ Raport KE: Zniesienie kwot mlecznych to wzrost produkcji mleka, <http://finanse.wp.pl/kat,1034079,title,Raport-KE-zniesienie-kwot-mlecznych-to-wzrost-produkcji-mleka,wid.16680187,wiadomosc.html> [dostęp: czerwiec 2014]; Zachód Europy szykuje ekspansję, czy wytrzymamy zniesienie kwot mlecznych?, <http://mlecznaferma.pl/zachod-europy-szykuje-ekspansje-czy-wytrzymamy-zniesienie-kwot-mlecznych/> [dostęp: kwiecień 2014]; za A. Skarzyńska, *Koszty, dochody i opłacalność pozyskiwania wybranych produktów rolniczych w Polsce w latach 2006-2011 oraz w perspektywie średnioterminowej*, IERiGŻ-PIB, maszynopis, Warszawa, grudzień 2014.

zostały jeszcze sprecyzowane, ale można spodziewać się, że zwiększona produkcja cukru doprowadzi do obniżenia ceny cukru, a w rezultacie również średniego poziomu cen buraków cukrowych. Na podstawie literatury tematu wiadomo poza tym, że prawdopodobny jest wzrost zmienności tych cen z roku na rok¹⁴.

W 2017 roku powróci ponadto problem przedłużenia moratorium na import śruty sojowej, która w ogromnej części jest wytwarzana z soi zmodyfikowanej z wykorzystaniem metod właściwych inżynierii genetycznej (rośliny GMO). Nie różni się ona właściwościami od śrutki wytworzonej z odmian wyhodowanych w bardziej tradycyjny sposób, ale jest tańsza. Śrutka sojowa jest trudno zastępowalnym komponentem paszowym stosowanym w chowie młodego drobiu, brojlerów, prosiąt i warchlaków, ale w Polsce istnieje opór opinii publicznej przed uprawą takich roślin, więc nie można wykluczyć sytuacji, że moratorium na import śrutki sojowej GMO nie zostanie przedłużone. Należy się zatem liczyć z podrożeniem produkcji jaj, drobiu rzeźnego i żywca wieprzowego, poczynając od 2018 roku¹⁵.

Udział mleka, żywca drobiowego i wieprzowego, jaj i buraków cukrowych w 2013 roku wynosił 52-53% krajowej towarowej produkcji rolniczej, więc zarysowane wyżej zmiany mogą wywrzeć niebagatelny negatywny wpływ na efekty ekonomiczne dużej części krajowych gospodarstw rolniczych.

Projekcja na 2020 rok¹⁶, sporządzona dla warunków wynikających z tendencji długookresowych, wskazuje, że w przypadku zbóż wystąpi prawdopodobnie tendencja wzrostowa przychodów, jako efekt lepszego plonowania oraz wyższej ceny ziarna. Produkcję pszenicy ozimej i jęczmienia jarego może jednak charakteryzować silniejsza dynamika wzrostu kosztów niż przychodów, dlatego możliwy jest niewielki spadek opłacalności ich produkcji. Natomiast opłacalność produkcji żyta będzie prawdopodobnie większa, ze względu na szybsze tempo wzrostu przychodów niż kosztów produkcji. Ocenia się też, że plon rzepaku ozimego będzie przyrastał, podobnie jak cena tego ziemniopłodu. W roku docelowym opłacalność uprawy tej rośliny oleistej może się zatem poprawić.

Od tych uśrednionych tendencji charakteryzujących opłacalność produkcji wytwarzanych dóbr pochodzenia rolniczego mogą jednak występować odchylenia w górę i w dół w kolejnych latach, powodowane zmiennością pogody i wahaniami cen. Z przeprowadzonych rachunków¹⁷ wynika, że żyto jest działalnością, którą charakteryzuje największa wrażliwość spośród zbóż na każdy z czynników dochodotwórczych – plon, cenę sprzedaży ziarna oraz koszty produkcji. Tylko przy wyjątkowo korzystnych warunkach uprawa żyta może zapewnić znośny dochód, ale jego uprawa będzie najprawdopodobniej nadal obciążona dużym ryzykiem, być może dlatego, że jest ono uprawiane na najgorszych stanowiskach. Rzepak ozimy natomiast – w porównaniu do zbóż – będzie

¹⁴ E. Bolisęga, *Przyszłość rynku cukru*, „Biuletyn Informacyjny ARR” 2012, nr 4.

¹⁵ W. Józwiak, *Polskie rolnictwo i gospodarstwa rolne...*, op. cit.

¹⁶ A. Skarżyńska, *Koszty, dochody i opłacalność pozyskiwania wybranych produktów rolniczych...*, op. cit.

¹⁷ Ibidem.

zapewne charakteryzować się nadal większym procentowym odchyleniem dochodu od projekcji ustalonej na podstawie trendów ze względu na wahania plonów spowodowane zmiennością pogody, głównie w okresie późnej jesieni, zimy i przedwiośnia.

Doświadczenia ostatnich kilku lat wskazane w literaturze informują ponadto, że prawdopodobnie nastąpi wzrost popytu na żywność ekologiczną, choć jej udział w krajowej produkcji żywności będzie niewielki.

Nie można jednak całkowicie wykluczyć rozwoju sytuacji według scenariusza pesymistycznego, głównie w wyniku przedłużającej się recesji gospodarczej, na co wskazuje sytuacja gospodarcza krajów południowej flanki Unii Europejskiej – Grecji, Portugalii, Hiszpanii i Włoch. Do przedłużenia się recesji mogą także przyczynić się napięcia, jakie zaistniały w Europie Wschodniej i w części muzułmańskich krajów Bliskiego Wschodu oraz pogorszenie sytuacji ekonomicznej w Chinach i w Brazylii.

Wszystko to może wywrzeć negatywny wpływ na sytuację gospodarczą części krajów świata przez kilka kolejnych lat i ograniczyć koniunkturę na produkty rolno-spożywcze. W Polsce mogą nałożyć się na to jeszcze inne zjawiska. W wyniku wyborów parlamentarnych może dojść w 2016 roku do zmiany układu sił politycznych, która doprowadzi do odkładanej od lat krajowej reformy ubezpieczenia społecznego dla ludności rolniczej i systemu podatkowego dla gospodarstw rolnych¹⁸. Oczywiście można liczyć na zdolności adaptacyjne krajowego przemysłu spożywczego i krajowych gospodarstw rolnych, które ograniczą negatywne skutki tamtych zjawisk, ale ich w całości nie wyeliminują.

W sumie w takiej sytuacji prawdopodobną jest konkluzja o ograniczonym tempie wzrostu liczby krajowych gospodarstw rolnych charakteryzujących się zdolnością konkurencyjną w okresie do 2020 roku, a nawet nie można wykluczyć zmniejszenia ich liczby w wyniku przechodzenia do grupy tych, które mają przesłanki, by tę zdolność móc odzyskać w razie poprawy koniunktury.

7.5. Krajowe gospodarstwa konkurencyjne po 2020 roku

Część kwestii dotyczących okresu po 2020 roku nie wymaga posługiwania się metodami właściwymi futurologii, ponieważ już obecnie są one przedmiotem ustaleń politycznych. Do najważniejszych należeć będzie ograniczanie emisji gazów cieplarnianych w ramach Unii Europejskiej do 2030 roku. Polska jest ich znaczącym emitentem w relacji do wytwarzanego PKB, więc zarówno brak inwestycji ukierunkowanych na ograniczenie tej emisji (płacenie kar umownych), jak i podejmowanie takich inwestycji ze środków publicznych mogą spowolnić gospodarkę polską na pewien okres, a to wywrze negatywny wpływ na popyt wewnętrzny na produkty rolno-żywnościowe i w konsekwencji na liczbę krajowych gospodarstw rolnych ze zdolnością konkurencyjną i tych, które tę zdolność będą w stanie osiągnąć.

¹⁸ W. Józwiak, *Polskie rolnictwo i gospodarstwa rolne...*, op. cit.

Zaczyna się poza tym coraz częściej i poważniej mówić o potrzebie dokonania nowych przemian modernizacyjnych w polskiej gospodarce w najbliższym ćwierćwieczu. Na te przyszłe przemiany ma złożyć się między innymi wyłanianie się społeczeństwa kreatywnego i budowanie gospodarki opartej na stale narastającej wiedzy pozyskiwanej metodami naukowymi¹⁹. Powodzenie w realizacji tych przemian, a w istocie skoku modernizacyjnego (nazywanego też rewolucją naukowo-techniczną) ułatwi rozwiązywanie problemów powodowanych zmianami klimatu, starzeniem się społeczeństwa i ewentualnie innych. Będą zarazem rosnąć płace w gospodarce narodowej, co spowoduje kontynuowanie zjawiska odchodzenia od prowadzenia małych gospodarstw rolnych. W rolnictwie dojdzie w efekcie do dominacji gospodarstw ze średnią i dużą koncentracją produkcji, z których większość będzie wyróżniać się zdolnością konkurencyjną albo będzie posiadać cechy wskazujące, że tę zdolność mogą osiągnąć.

Na zakończenie można pokusić się o wskazanie jeszcze dalszej perspektywy czasowej. Futurologdy przecież formułują prognozy, by wskazać przyszłe potencjalne zagrożenia i możliwości dalszego rozwoju.

W mass mediach często jesteśmy epatowani katastroficznymi obrazami dotyczącymi wyżywienia ludności świata i rozwoju rolnictwa w przyszłości, ale literatura futurologiczna wskazuje na nieprawdziwość takich poglądów²⁰. Około 2/3 posiadaczy gospodarstw rolnych w skali świata posiada bardzo małe obszary gospodarstwa rolne, które uprawia z użyciem narzędzi ręcznych. Ich dochody ledwie zapewniają minimalny poziom życia posiadaczom oraz ich rodzinom i nie wystarczają na zakup środków intensyfikujących produkcję²¹. Ta sytuacja ulega jednak zmianie. Globalizacja nasila procesy urbanizacji, co prowadzi do koncentracji ziemi w malejącej liczbie gospodarstw, wzrostu intensyfikacji produkcji i wzrostu dochodów ludności rolniczej, podobnie jak to było wcześniej w krajach obecnie rozwiniętych gospodarczo. Urbanizacja ma jeszcze jeden ważny skutek dla tego rozumowania. Prowadzi ona do spadku dzietności kobiet, a tym samym także do wolniejszego wzrostu popytu na żywność²².

Procesy koncentracji ziemi w malejącej liczbie gospodarstw w krajach rozwiniętych gospodarczo schodzą natomiast na plan dalszy i nie ma w tym nic nadzwyczajnego. Liczba ludności tu niemal nie wzrasta, a ważna staje się ochrona środowiska, z podkreśleniem zabiegów służących ograniczaniu emisji gazów cieplarnianych. Stechnicyzowane rolnictwo wywiera bowiem niekorzystny wpływ na środowisko, a w tym na najważniejszy jego aspekt – klimat. Zmiana celów polityki gospodarczej w tych krajach niekoniecznie musi jednak prowadzić do spadku podaży dóbr pochodzenia rolniczego. W pewnym stopniu bowiem zabiegi związane z magazynowaniem części gazów cieplarnianych (głównie dwutlenku węgla) w glebie są komplementarne

¹⁹ J. Kleer, *Wizja przyszłości Polski. Raport Polska 2050*, „Biuletyn PTE” 2013, nr 2(61), kwiecień.

²⁰ J. Randers, *Rok 2052. Globalna prognoza na następne czterdzieści lat*, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2014.

²¹ Z. Mirkowska, W. Józwiak, *Rozwój gospodarki świata i Unii Europejskiej w perspektywie długoterminowej. Miejsce sektora rolnego*, IERiGŻ-PIB, maszynopis, Warszawa 2014.

²² J. Randers, *Rok 2052...*, op. cit.

względem dochodów rolniczych²³. Z powyższych względów krajowe rolnictwo po 2030 roku będzie składać się głównie z gospodarstw rolnych o dużej koncentracji produkcji i wydajności pracy, stosujących techniki produkcji ograniczające negatywny wpływ produkcji rolniczej na klimat ziemski i prawdopodobnie także na inne aspekty ochrony środowiska.

Rzeczywisty stan sytuacji krajowych gospodarstw rolnych w perspektywie długoterminowej może jednak odbiegać od tego, który został przedstawiony wyżej. Nie wzięto bowiem pod uwagę innego scenariusza, który można nazwać scenariuszem B. U jego podstaw tkwić mogą przyczyny trojakiiego rodzaju.

Pierwsza to negatywne skutki rosnącego tempa zmian zachodzących w otoczeniu poszczególnych ludzi, ponieważ ani ludzka psychologia, fizjologia, ani struktury społeczne nie są do tego przystosowane. Każda kolejna zmiana budzi więc u mniejszej lub większej liczby ludzi stres i frustrację, a w ich wyniku agresję bądź apatię, gdy skutki poprzedniej zmiany nie zostały jeszcze ocenione i brakowało czasu, by można było dopasować się do nich. Nowoczesne środki komunikacji umożliwiają szybkie łączenie się ludzi o takich postawach w grupy, niekiedy bardzo duże, które są w stanie wywrzeć wpływ na kierunek dalszych przemian natury społecznej i gospodarczej.

Drugą przyczyną wyzwalającą zaistnienie scenariusza B może być zróżnicowanie rozwoju gospodarczego poszczególnych państw. Część z nich doświadczyła skutków nie tylko rewolucji przemysłowej, lecz także naukowo-technicznej, inne zaczynają realizować tą ostatnią, bądź tak jak Polska stoją przed taką perspektywą. Jeszcze inne, zamieszkałe przez większą część ludności świata, przeżywają różne fazy rewolucji przemysłowej. Doświadczenie niezbyt odległej w czasie historii Europy i Japonii uczy, że niekoniecznie musi temu towarzyszyć dążenie jedynie do poprawy poziomu życia społeczeństw. Zróżnicowanie poziomu rozwoju krajów przeżywających rewolucję przemysłową sprzyja bowiem nasilaniu się zjawiska terroryzmu, ale także sił politycznych prących do rewizji granic państw ościennych o mniejszym stopniu rozwoju, co w konsekwencji może zakończyć współczesną fazę pokojowego rozwoju świata. Obserwacja sceny politycznej wskazuje, że zjawiska takie dają o sobie znać w dużej części krajów Azji i Afryki, nawet w Europie Wschodniej, lub znajdują w nich inspirację. Ewentualne konflikty zbrojne mogą mieć więc szeroki zasięg. Pocięszające jest jednak to, że w czasie wojen ludzie też jeść muszą, a to będzie tworzyć szansę dla rolnictwa krajów, których konflikty zbrojne nie obejmą.

Nie można ponadto wykluczyć tego, że nasilająca się częstotliwość występowania ekstremalnych zjawisk pogodowych (susze, huragany, powodzie itd.), będących pokłosiem postępujących zmian klimatu²⁴, będą wymuszać ponoszenie większych kosztów na odtwarzanie potencjału produkcyjnego podmiotów gospodarujących²⁵,

²³ M. Zieliński, *Emisja gazów cieplarnianych...*, op. cit.

²⁴ Z.W. Kundzewicz, *Cieplejszy świat. Rzecz o zmianach klimatu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013; C. Leggewie, H. Welzer, *Koniec świata jaki znaliśmy. Klimat, przyszłość i szanse demokracji*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2012.

²⁵ J. Randers, *Rok 2052...*, op. cit.

w tym oczywiście też gospodarstw rolnych. Nawet opanowanie bezemisyjnych lub niskoemisyjnych sposobów wytwarzania nośników energii nie wyeliminuje zjawiska nasilonego występowania ekstremalnych zjawisk pogodowych w rozpatrywanym horyzoncie czasowym. Z literatury tematu wiadomo bowiem, że wzrost udziału energii wytwarzanej z nowego (do dzisiaj jeszcze nieodkrytego) jej nośnika do 1/4 w światowym zużyciu energii wymaga około sześćdziesięciu lat.

7.6. Podsumowanie

Wzrost konkurencyjności polskich gospodarstw rolnych to proces polegający na rosnącym udziale gospodarstw wyróżniających się zdolnością konkurencyjną, a więc osiągających dochody zaspokajające aspiracje posiadaczy co do poziomu życia i inwestujące w prowadzone gospodarstwo rolne. Rolnictwo polskie kontynuowało w 2004 roku i w latach następnych procesy adaptacyjne zapoczątkowane wcześniej, ale uruchomione zostały nowe pod wpływem istotnego wzrostu dopłat i oddziaływania stosunkowo dobrze rozwiniętego krajowego przemysłu spożywczego. W latach 2010-2012 kilkanaście procent krajowych gospodarstw rolnych osób fizycznych wyróżniało się zdolnością konkurencyjną lub miało przesłanki, by tę zdolność móc osiągnąć w razie poprawy warunków gospodarowania. Dostarczają one około połowy wartości krajowej produkcji rolniczej.

Pogorszenie warunków ekonomicznych ogranicza tempo przyrostu liczby gospodarstw wyróżniających się zdolnością konkurencyjną na rzecz wzrostu liczby tych, które mają przesłanki, by tę zdolność móc osiągnąć w razie zaistnienia koniunktury. O dalszym przyroście liczby gospodarstw rolnych ze zdolnością konkurencyjną i tych, które tę zdolność mogą rychło osiągnąć, będą decydowały odmienne warunki niż te, które istniały w latach 2004-2012. Każdorazowo jednak chodzić będzie o to, czy warunki te będą sprzyjać koniunkturze na produkty pochodzenia rolniczego, czy też nie.

Oceniając konkurencyjność polskich gospodarstw na tle gospodarstw wybranych krajów, stwierdzić należy, że nie konkurują one bezpośrednio, lecz pośrednio z analogicznymi gospodarstwami z innych krajów. Zagrożenie dla dalszego rozwoju polskiego rolnictwa wiąże się z ewentualnym przedłużaniem się okresu recesji światowej. Zagrożenie może też płynąć z polityki krajowej. Ograniczone wpływy do budżetu państwa mogą bowiem doprowadzić do rewizji systemu ubezpieczenia społecznego osób pracujących w gospodarstwach rolnych i opodatkowania gospodarstw rolnych podatkiem dochodowym. Określony negatywny wpływ wywrze na część krajowych gospodarstw rolnych także likwidacja kwot mlecznych i ewentualny wewnątrz-krajowy zakaz importu pasz wytworzonych z roślin GMO. Około 2030 roku wzrosną zapewne w Polsce koszty nośników energii, co będzie wynikać z polityki Unii Europejskiej ukierunkowanej na ograniczanie emisji gazów cieplarnianych. Prawdopodobnie zachodzić też będzie proces wyłaniania się społeczeństwa kreatywnego i tworzenia gospodarki opartej na bazie rewolucji naukowo-technicznej (stale narastającej wiedzy pozyskiwanej metodami naukowymi). W rezultacie nasili się selekcja drobniejszych

i nieefektywnie funkcjonujących gospodarstw rolnych, co stworzy przesłanki do umacniania się gospodarstw rolnych ze zdolnością konkurencyjną i tych z przesłankami umożliwiającymi osiągnięcie takiej zdolności. Nie jest wykluczone, że będą one musiały borykać się z niekorzystną koniunkturą na produkty pochodzenia rolniczego i tak może być do połowy bieżącego wieku.

Bibliografia

Bolisęga E., *Przyszłość rynku cukru*, „Biuletyn Informacyjny ARR” 2012, nr 4.

Józwiak W., Kagan A., Mirkowska Z., *Innowacje w polskich gospodarstwach rolnych, zakres ich wdrażania i znaczenie*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2012, nr 3.

Józwiak W., Kagan A., Niewęglowska G., Sobierajewska J., Zieliński M., *Czynniki warunkujące wzrost konkurencyjności polskich gospodarstw rolnych dziś i w przyszłości*, IERiGŻ-PIB, maszynopis, Warszawa, grudzień 2014.

Józwiak W., *Polskie rolnictwo i gospodarstwa rolne w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku*, IERiGŻ-PIB, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 53, Warszawa 2012.

Józwiak W., *Przewagi komparatywne polskich gospodarstw rolniczych*, IERiGŻ, maszynopis, Warszawa 2003.

Józwiak W., *Świat, Unia Europejska i Polska 2050 – refleksje nad paradoksami futurologii*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2014, nr 2.

Kagan A., *Stan i perspektywy wielkotowarowych przedsiębiorstw rolnych w Polsce*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Karwat-Woźniak B., *Zmiany w formach sprzedaży produktów rolnych w gospodarstwach indywidualnych*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

Kleer J., *Wizja przyszłości Polski. Raport Polska 2050*, „Biuletyn PTE” 2013, nr 2(61), kwiecień.

Kołoszko-Chomentowska Z., *Przyrodnicze i organizacyjno-ekonomiczne uwarunkowania rozwoju rodzinnych gospodarstw rolnych w województwie podlaskim*, „Studia i Monografie” 2013, nr 41, IUNG-PIB, Puławy.

Kundzewicz Z.W., *Cieplejszy świat. Rzecz o zmianach klimatu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.

Leggewie C., Welzer H., *Koniec świata jaki znaliśmy. Klimat, przyszłość i szanse demokracji*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2012.

Mirkowska Z., Józwiak W., *Rozwój gospodarki świata i Unii Europejskiej w perspektywie długoterminowej. Miejsce sektora rolnego*, IERiGŻ-PIB, maszynopis, Warszawa 2014.

Randers J., *Rok 2052. Globalna prognoza na następne czterdzieści lat*, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2014.

Raport KE: Zniesienie kwot mlecznych to wzrost produkcji mleka, <http://finanse.wp.pl/kat,1034079,title,Raport-KE-zniesienie-kwot-mlecznych-to-wzrost-produkcji-mleka,wid.16680187,wiadomosc.html> [dostęp: czerwiec 2014].

Skarżyńska A., *Koszty, dochody i opłacalność pozyskiwania wybranych produktów rolniczych w Polsce w latach 2006-2011 oraz w perspektywie średnioterminowej*, IERiGŻ-PIB, maszynopis, Warszawa, grudzień 2014.

Urban R., *Polski sektor żywnościowy w pierwszych latach członkostwa*, [w:] A. Kowalski (red.), *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.

Wrzaszcz W., *Zrównoważenie indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce objętych FADN*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2013, nr 1.

Zachód Europy szykuje ekspansję, czy wytrzymamy zniesienie kwot mlecznych?, <http://mlecznaferma.pl/zachod-europy-szykuje-ekspansje-czy-wytrzymamy-zniesienie-kwot-mlecznych/> [dostęp: kwiecień 2014].

Zieliński M., *Emisja gazów cieplarnianych a wyniki ekonomiczne gospodarstw specjalizujących się w uprawach polowych*, IERiGŻ-PIB, maszynopis rozprawy doktorskiej, Warszawa 2014.

Ziewiec G., *Trzy fale globalizacji. Rozwój, nadzieja, rozczarowanie*, Instytut Nauk Ekonomicznych PAN, Warszawa 2012.

Ziętara W., *Pozycja konkurencyjna gospodarstw rolnych w Polsce i innych krajach unijnych w latach 2006-2011*, IERiGŻ-PIB, maszynopis, Warszawa, grudzień 2014.

8. Rozwój klastrów eksportujących w kontekście międzynarodowej konkurencyjności polskiego sektora rolno-żywnościowego

8.1. Wstęp

Konkurencyjność krajowych gospodarek i ich poszczególnych sektorów w wymiarze międzynarodowym stała się przedmiotem powszechnego zainteresowania świata nauki i polityki gospodarczej od czasu, kiedy to w latach 80. XX wieku Prezydencka Komisja ds. Konkurencyjności Przemysłu w Stanach Zjednoczonych podjęła prace, które w wymiarze praktycznym miały przysłużyć się gospodarce amerykańskiej dążącej do odzyskania w tamtym okresie przewagi konkurencyjnej w ramach szeregu kluczowych branż. W raporcie podsumowującym te prace konkurencyjność zdefiniowano jako stopień, w jakim dany kraj może, w wolnych i uczciwych warunkach rynkowych, produkować towary i świadczyć usługi, które zdają test na rynkach międzynarodowych, przy jednoczesnym utrzymywaniu lub rozszerzaniu realnych dochodów swoich obywateli¹. Pomimo upływu czasu od momentu jego sformułowania wydaje się, że jest to ciągle aktualne ujęcie istoty konkurencyjności w wymiarze międzynarodowym, aczkolwiek ma ono charakter konstatacji, z której nie wynikają konkretne normatywne wskazania, jak osiągnąć pożądaną w tym zakresie stan.

Z empirycznych obserwacji działań prowadzących do osiągnięcia sukcesu na rynkach międzynarodowych wynika dość jednoznacznie, że jego źródłem jest zawsze aktywność określonych firm decydujących się na zagraniczną ekspansję. Na współczesnych, coraz silniej globalizujących się rynkach międzynarodowych, zdobywanie i dyskutowanie przewagi konkurencyjnej przez pojedyncze firmy staje się jednakże coraz trudniejsze. Oprócz rywalizacji przesądzającej o konkurencyjności rynków, ważną okazuje się także współpraca różnych podmiotów mająca wpływ na końcowe efekty działalności konkurujących firm, a w konsekwencji wyniki konkurowania krajowych gospodarek. W świetle tego poszukując sposobów utrzymania, a zwłaszcza wzrostu konkurencyjności krajowego sektora rolno-żywnościowego, warto zwrócić uwagę na możliwości, jakie mogłoby stworzyć w tym zakresie wspieranie rozwoju klastrów biznesowych zorientowanych na eksport. Ważnym argumentem na rzecz zasadności takich działań jest coraz powszechniej akceptowany pogląd, propagowany przez M.E. Portera², że to nie pojedyncze przedsiębiorstwa czy firmy, lecz właśnie

¹ Ang. degree to which a nation can, under free and fair market conditions, produce goods and services that meet the test of international markets while at the same time maintaining or expanding the real incomes of its citizens. *Global Competition – The New Reality*, [w:] *Report of the President's Commission on Industrial Competitiveness*, U.S. Government Printing Office, Waszyngton 1985.

² M.E. Porter, *Clusters and the New Economics of Competition*, Harvard Business Review, 1998, Nov-Dec, s. 77-90; Porter M.E., *On Competition. Updated and Expanded Edition*, A Harvard Business Review Book, Boston 2008.

klastry pozwalają na budowanie i materializację przewag konkurencyjnych na globalnych rynkach.

Przyjmując za słuszne generalne założenie o korzystnym wpływie silnych klastrów eksportujących na konkurencyjność branż i sektorów, należy jednocześnie pamiętać, że wspieranie rozwoju takich klastrów w ramach interwencji publicznej nie powinno mieć przypadkowego charakteru, lecz wynikać z przemyślanej oceny potencjału rozwojowego klastrów, którego podstawą jest odpowiedni stopień koncentracji działalności gospodarczej. Wykorzystując wyniki badań poświęconych mapowaniu klastrów rolno-żywnościowych w Polsce oraz modelowaniu ich rozwoju³, w niniejszej pracy podjęto próbę odpowiedzi na istotne z punktu widzenia racjonalności polityki ekonomicznej pytania, a mianowicie, jak kształtuje się potencjał rozwojowy polskich klastrów rolno-żywnościowych w ujęciu regionalnym, a także, jakie klastry eksportujące w polskim sektorze rolno-żywnościowym należy wspierać i w jaki sposób.

W celu identyfikacji klastrów i oceny ich potencjału rozwojowego niezbędne jest przyjęcie lub ustalenie określonego rozumienia pojęcia klastery. Wynika to z tego, że klastry można rozpatrywać przynajmniej w trzech różnych ujęciach. Pierwsze z nich ma ogólny, koncepcyjny charakter, wynikający z najczęściej obecnie przytaczanej definicji mówiącej, że klastery to: „geograficzne skupisko wzajemnie powiązanych firm, wyspecjalizowanych dostawców, jednostek świadczących usługi, firm działających w pokrewnych sektorach i związanych z nimi instytucji (np. uniwersytetów, agencji standaryzujących i stowarzyszeń branżowych), reprezentujących określone dziedziny, konkurujących ze sobą, ale również współpracujących”⁴. Ujęcie to nie jest jednak wystarczające do tego, aby identyfikować klastry i ich potencjał rozwojowy w sposób dostatecznie obiektywny. Znacznie większe możliwości w tym zakresie stwarza drugie ujęcie mające charakter analityczny, oparte na ocenie stopnia koncentracji zatrudnienia lub liczby podmiotów oraz mapowaniu. Jego ważnym elementem jest również analiza relacji konkurencyjnych i kooperacyjnych (m.in. charakteru inicjatyw klastrowych i ich roli w tym zakresie). W trzecim ujęciu klastery może być rozumiany jako konstrukcja modelowa, której odzwierciedleniem jest mapa klastra oraz struktura łańcucha wartości. W poszukiwaniu odpowiedzi na postawione pytania dotyczące potencjału rozwojowego klastrów rolno-żywnościowych w Polsce oraz sposobów wspierania klastrów eksportujących wykorzystano przede wszystkim drugie, a także do pewnego stopnia trzecie z przedstawionych ujęć rozumienia klastrów. W przeprowadzonej analizie posłużono się także podejściem opartym na tzw. modelu diamentu⁵.

³ Badania te przeprowadzono w ramach realizacji zadania badawczego „Mapowanie klastrów w sektorze rolno-żywnościowym służące modelowaniu ich rozwoju” Programu Wieloletniego 2011-2014, IERiGŻ-PIB w Warszawie.

⁴ M.E. Porter, *Clusters and the New Economics of Competition*, op. cit., s. 77-90; M.E. Porter, *On Competition. Updated and Expanded Edition*, op. cit.

⁵ M.E. Porter, *On Competition. Updated and Expanded Edition*, op. cit., M.E. Porter, *Strategia konkurencji. Metody analizy sektorów i konkurentów*, MT Biznes, Warszawa 2010.

8.2. Potencjał rozwojowy klastrów rolno-żywnościowych w ujęciu regionalnym

Niezależnie od przekonania o ważności klastrów biznesowych w rozwoju gospodarczym ich realne znaczenie w kształtowaniu konkurencyjności sektorów zależy od reprezentowanego przez nie potencjału rozwojowego. W przeprowadzonej ocenie potencjału rozwojowego polskich klastrów rolno-żywnościowych posłużono się dość powszechnie stosowaną miarą względnej koncentracji, jaką jest wskaźnik lokalizacji (*location quotient*). Ogólna formuła obliczania tego wskaźnika jest następująca:

$$LQ = \frac{\frac{x_{ij}}{x_j}}{\frac{x_{in}}{x_n}}$$

gdzie:

x_{ij} – wartość analizowanej zmiennej i w obszarze j ,

x_j – całkowita wartość analizowanej zmiennej w obszarze j ,

x_{in} – wartość analizowanej zmiennej i w obszarze referencyjnym n ,

x_n – całkowita wartość analizowanej zmiennej w obszarze referencyjnym n .

W przeprowadzonych badaniach analizowanymi zmiennymi były zatrudnienie oraz liczba podmiotów zarejestrowanych w krajowej bazie REGON. Wartości wskaźnika LQ odnoszące się do obydwu zmiennych w poszczególnych województwach zostały obliczone dla trzech typów klastrów rolno-żywnościowych wyodrębnionych zgodnie z metodyką i klasyfikacją Europejskiego Obserwatorium Klastrów (*European Cluster Observatory*, ECO). Są to Uprawy Rolne i Chów Zwierząt, Produkcja Rolna i Przetwórstwo Żywności.

Wartością graniczną wskaźnika LQ przyjmowaną za podstawę uznania, że mamy do czynienia z występowaniem względnej koncentracji jest 1. Innymi słowy, wszędzie tam, gdzie spełniony jest warunek $LQ > 1$, można dopatrywać się ponadprzeciętnego stopnia skupienia liczby występujących obiektów, będących przedmiotem analizy. Ponieważ do oceny potencjału rozwojowego klastrów rolno-żywnościowych wzięto po uwagę liczbę zatrudnionych oraz liczbę podmiotów reprezentujących branże, zaliczone do poszczególnych typów klastrów, za syntetyczną miarę tego potencjału przyjęto średnią geometryczną wartości wskaźników lokalizacji obliczonych dla obu tych zmiennych. Zatem, formalnie rzecz biorąc, o występowaniu potencjału rozwojowego tego typu klastrów można mówić w odniesieniu do województw, w których $\sqrt{LQ_{zatr}LQ_{podm}} > 1$. Wyniki obliczeń zamieszczono w tabelach 8.1-8.3.

Obliczone wartości wskaźników lokalizacji wskazują na dość daleko idące regionalne zróżnicowanie potencjału rozwojowego klastrów rolno-żywnościowych wyodrębnionych zgodnie z typologią ECO. W przypadku klastrów typu Uprawy Rolne i Chów Zwierząt jest on największy w województwach: kujawsko-pomorskim, lubuskim, opolskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim i zachodniopomorskim. Także w sześciu województwach, a mianowicie: kujawsko-pomorskim, lubelskim, łódzkim, opolskim, podlaskim i wielkopolskim uwidocznili się potencjał rozwojowy klastrów

typu Produkcja Rolna. Najliczniejszą jest grupa województw, w których występuje potencjał rozwojowy klastrów typu Przetwórstwo Żywności. Należą do niej: kujawsko-pomorskie, lubelskie, łódzkie, małopolskie, opolskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie i wielkopolskie.

Tabela 8.1. Wartości wskaźników lokalizacji (LQ) dla typu klastra Uprawy Rolne i Chów Zwierząt w poszczególnych województwach

Województwo	LQ_{podm}	LQ_{zatr}	$\sqrt{LQ_{zatr}LQ_{podm}}$
Dolnośląskie	1,24	0,70	0,93
Kujawsko-pomorskie	2,60	0,97	1,59
Lubelskie	0,75	1,08	0,90
Lubuskie	2,45	1,47	1,90
Łódzkie	0,68	1,07	0,85
Małopolskie	0,53	0,69	0,60
Mazowieckie	0,19	0,65	0,35
Opolskie	2,52	2,55	2,53
Podkarpackie	0,38	0,38	0,38
Podlaskie	0,45	0,76	0,59
Pomorskie	0,83	0,62	0,72
Śląskie	0,26	0,68	0,42
Świętokrzyskie	0,34	0,51	0,42
Warmińsko-mazurskie	1,13	1,58	1,33
Wielkopolskie	2,82	2,45	2,63
Zachodniopomorskie	2,52	1,04	1,62

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Tabela 8.2. Wartości wskaźników lokalizacji (LQ) dla typu klastra Produkcja Rolna w poszczególnych województwach

Województwo	LQ_{podm}	LQ_{zatr}	$\sqrt{LQ_{zatr}LQ_{podm}}$
Dolnośląskie	0,58	0,77	0,67
Kujawsko-pomorskie	1,70	1,65	1,68
Lubelskie	1,26	1,60	1,42
Lubuskie	0,55	1,15	0,80
Łódzkie	1,12	1,24	1,18
Małopolskie	0,41	0,77	0,56
Mazowieckie	0,55	0,88	0,69
Opolskie	2,17	1,27	1,66
Podkarpackie	0,88	0,93	0,91
Podlaskie	0,96	1,48	1,19
Pomorskie	0,79	0,76	0,77
Śląskie	0,79	0,66	0,72
Świętokrzyskie	1,04	0,96	1,00
Warmińsko-mazurskie	0,71	1,19	0,92
Wielkopolskie	2,49	1,27	1,78
Zachodniopomorskie	1,04	0,93	0,98

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Tabela 8.3. Wartości wskaźników lokalizacji (LQ) dla typu klastra Przetwórstwo Żywności w poszczególnych województwach

Województwo	LQ_{podm}	LQ_{zatr}	$\sqrt{LQ_{zatr}LQ_{podm}}$
Dolnośląskie	0,50	0,72	0,60
Kujawsko-pomorskie	1,34	1,19	1,27
Lubelskie	1,30	1,28	1,29
Lubuskie	0,99	0,91	0,95
Łódzkie	1,16	1,39	1,27
Małopolskie	1,00	1,03	1,01
Mazowieckie	0,89	0,84	0,87
Opolskie	0,92	1,17	1,04
Podkarpackie	0,97	1,12	1,04
Podlaskie	1,61	1,13	1,35
Pomorskie	0,72	0,76	0,74
Śląskie	0,71	0,92	0,81
Świętokrzyskie	0,96	1,24	1,09
Warmińsko-mazurskie	1,82	0,93	1,30
Wielkopolskie	1,30	1,30	1,30
Zachodniopomorskie	0,83	0,74	0,79

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Ocena potencjału rozwojowego klastrów przeprowadzona pod kątem koncentracji liczby podmiotów i związanego z nimi zatrudnienia może być wzbogacona o analizę nasilenia występowania inicjatyw klastrowych oraz ocenę charakteru ich orientacji branżowej⁶. Chodzi bowiem o spojrzenie na problem możliwości rozwoju silnych klastrów rolno-żywnościowych nie tylko od strony uwarunkowań naturalnych i ekonomicznych, lecz także od strony wsparcia instytucjonalnego⁷. Mianem inicjatywy klastrowej określa się zorganizowane działanie, ukierunkowane na rozwój oraz umacnianie konkurencyjności klastra, nie tylko z udziałem wchodzących w jego skład przedsiębiorstw, lecz również podmiotów reprezentujących władze oraz jednostki badawcze⁸. Wspieranie inicjatyw klastrowych stało się jednym z wiodących elementów obecnych polityk gospodarczych w wielu rozwiniętych krajach. Należy mieć jednak świadomość, że w praktyce inicjatywy klastrowe mogą być zawiązywane w oderwaniu od stopnia koncentracji działalności gospodarczej, a także procesów konkurencji i współpracy w istniejących już klastrach. Na tym tle można wyróżnić trzy alternatywne scenariusze relacji między obiektywnym występowaniem naturalnie ukształtowanych klastrów i tworzeniem inicjatyw klastrowych. Pierwszy z nich to sytuacja, w której mamy do czynienia z nasileniem w danej przestrzeni określonego rodzaju działalności

⁶ S. Figiel, D. Kuberska, J. Kufel, *Klasy i inicjatywy klastrowe w polskim sektorze rolno-żywnościowym*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 48, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012, s. 19-20.

⁷ S. Figiel, D. Kuberska, J. Kufel, *Analiza uwarunkowań i stanu rozwoju klastrów rolno-żywnościowych w Polsce*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 15, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011, s. 99-100.

⁸ Ö. Sölvell, *Clusters – Balancing Evolutionary and Constructive Forces*, Ivory Tower, Stockholm 2009.

gospodarczej oraz towarzyszącym temu zjawisku procesom konkurencji i współpracy, chociaż formalnie nie powstała żadna organizacja wspierająca klastry. Drugi, biegunowo odmienny scenariusz, to zawiązywanie inicjatywy klastrowej w momencie, gdy procesy koncentracji i specjalizacji przestrzennej nie występują lub są w fazach początkowych. Taki scenariusz realizowany jest zwykle z udziałem władz różnego szczebla oraz dzięki środkom publicznym w nadziei, że przyczyni się to do utworzenia skupisk przedsiębiorstw o jednorodnym profilu działalności, a w rezultacie powstania klastra. Trzeci scenariusz to powoływanie inicjatyw klastrowych, których zadaniem jest wspieranie istniejących już struktur klastrowych. Z punktu widzenia polityki gospodarczej zorientowanej na wspieranie klastrów właśnie ten scenariusz można uznać za najbardziej pożądany, ponieważ oznacza on zgodność czasu i przestrzeni w funkcjonowaniu klastra i wspierającej go inicjatywy klastrowej.

W ramach prowadzonych badań, na podstawie kwerendy internetowej, zidentyfikowano 132 inicjatywy klastrowe funkcjonujące w różnych obszarach działalności sektora rolno-żywnościowego, bądź powiązane zasobowo z tym sektorem lub obszarami wiejskimi. Zidentyfikowane inicjatywy przeanalizowano pod kątem rodzaju wchodzących w ich skład podmiotów i charakteru prowadzonych przez nie działalności. Każdej z inicjatyw przyznawano od 0 do 3 plusów ze względu na to, jak silnie były w niej reprezentowane podmioty działające w obszarach aktywności ekonomicznej, związanych z trzema wyodrębnionymi typami klastrów rolno-żywnościowych⁹.

W przeprowadzonej analizie zgodności występowania inicjatyw klastrowych z ekonomicznym potencjałem klastrowym posłużono się opracowanym specjalnie w tym celu zagregowanym w przekroju regionalnym indeksem nasilenia i orientacji branżowej inicjatyw (INOB), obliczanym według następującego wzoru:

$$INO B = \sqrt{\frac{N_i(I)}{\mu(I)} \frac{N_i(+)}{\mu(+)}}$$

gdzie:

$N_i(I)$ – liczba inicjatyw danej kategorii w województwie,

$\mu(I)$ – średnia liczba inicjatyw danej kategorii przypadająca na jedno województwo,

$N_i(+)$ – liczba plusów przyznanych danej kategorii inicjatyw w województwie,

$\mu(+)$ – średnia liczb plusów przyznanych danej kategorii inicjatyw przypadająca na jedno województwo.

Podstawą oceny zgodności występowania inicjatyw klastrowych w poszczególnych województwach z reprezentowanym przez nie ekonomicznym potencjałem klastrowym było porównanie wartości indeksu nasilenia i orientacji branżowej inicjatyw (INOB) z wartościami wskaźnika lokalizacji, obliczonymi zarówno w odniesieniu do zatrudnienia, jak i liczby podmiotów. Dokonując oceny zgodności występowania ana-

⁹ S. Figiel, D. Kuberska, J. Kufel, *Klasy i inicjatywy klastrowe w polskim sektorze rolno-żywnościowym*, op. cit.

lizowanych inicjatyw klastrowych z potencjałem klastrowym, przyjęto założenie, że z punktu widzenia efektywności wsparcia rozwoju klastrów w sektorze rolno-żywnościowym w ramach interwencji publicznej, najbardziej pożądaną jest sytuacja, w której wspierane inicjatywy klastrowe spełniają dwa warunki. Po pierwsze, ich profil podmiotowy i przedmiotowy aktywności cechuje możliwie jak największy związek z przedmiotowym zakresem działalności zaliczonych do trzech wziętych pod uwagę typów klastrów rolno-żywnościowych. Po drugie, funkcjonują one w tych lokalizacjach (województwach), gdzie występują stosunkowo silne klastry zmapowane na podstawie zatrudnienia lub liczby podmiotów. Innymi słowy, chodzi o to, aby nasilenie występowania oraz orientacja branżowa inicjatyw klastrowych, oceniane przy użyciu indeksu INOB, były możliwie najbardziej spójne z typem, a w szczególności potencjałem rozwojowym istniejących w danym województwie klastrów, ocenianym przy użyciu wskaźnika lokalizacji (LQzatr lub LQpodm).

W nawiązaniu do przyjętych kryteriów oceny siły klastrów przyjęto, że z dużym stopniem zgodności występowania inicjatyw klastrowych z istniejącym w danym województwie potencjałem klastrowym mamy do czynienia wtedy, kiedy przekraczające jedność wartości indeksu INOB towarzyszą większym od jedności wartościom średniej geometrycznej wskaźników lokalizacji LQzatr i LQpodm (LQ) będących odzwierciedleniem potencjału rozwojowego klastrów. Wyniki tej analizy w syntetycznym ujęciu przedstawiono w tabeli 8.4.

Tabela 8.4. Wartości indeksu *INOB* na tle wartości wskaźnika lokalizacji (*LQ*) dla trzech typów klastrów rolno-żywnościowych w poszczególnych województwach

Województwo	Typ UiCHZ		Typ PR		Typ PŻ	
	<i>LQ</i>	<i>INOB</i>	<i>LQ</i>	<i>INOB</i>	<i>LQ</i>	<i>INOB</i>
Dolnośląskie	0,93	1,08	0,67	1,61	0,60	0,83
Kujawsko-pomorskie	1,59	0,62	1,68	0,66	1,27	0,39
Lubelskie	0,90	0,88	1,42	0,93	1,29	1,34
Lubuskie	1,90	0,51	0,80	1,14	0,95	0,63
Łódzkie	0,85	1,53	1,18	1,97	1,27	1,22
Małopolskie	0,60	0,36	0,56	0,66	1,01	0,39
Mazowieckie	0,35	1,97	0,69	1,31	0,87	1,38
Opolskie	2,53	0,00	1,66	0,00	1,04	0,16
Podkarpackie	0,38	1,53	0,91	1,31	1,04	1,11
Podlaskie	0,59	1,61	1,19	0,66	1,35	1,89
Pomorskie	0,72	0,62	0,77	1,31	0,74	1,11
Śląskie	0,42	0,00	0,72	0,00	0,81	0,22
Świętokrzyskie	0,42	1,90	1,00	1,31	1,09	0,86
Warmińsko-mazurskie	1,33	2,49	0,92	0,66	1,30	1,99
Wielkopolskie	2,63	0,36	1,78	0,66	1,30	1,45
Zachodniopomorskie	1,62	0,36	0,98	0,66	0,79	0,95

Oznaczenia typów klastrów: UiCHZ – Uprawy Rolne i Chów Zwierząt; PR – Produkcja Rolna; PŻ – Przetwórstwo Żywności.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS i wyników przeprowadzonych badań.

Dla każdego typu klastra w poszczególnych województwach poza wartościami średniej geometrycznej wskaźników lokalizacji LQzatr i LQpodm (LQ) podane zostały wartości indeksu INOB. Wartości LQ i INOB obliczone dla poszczególnych województw są jednocześnie większe od jedności jedynie w dziewięciu na 48 rozpatrywanych przypadków. W odniesieniu do klastrów typu Uprawy Rolne i Chów Zwierząt ma to miejsce jedynie w województwie warmińsko-mazurskim, zaś klastrów typu Produkcja Rolna w województwie łódzkim i świętokrzyskim. Najwięcej przypadków zgodności obejmujących 6 województw dotyczy klastra typu Przetwórstwo Żywności. Oceniając przez pryzmat przyjętych miar i założeń, zgodność występowania inicjatyw klastrowych oraz ich profilu orientacji branżowej z istniejącym w poszczególnych województwach potencjałem rozwojowym klastrów rolno-żywnościowych, można stwierdzić, że najbardziej pożądanym z punktu widzenia racjonalności polityki wsparcia scenariusz jest realizowany rzadziej, niż można byłoby tego oczekiwać. Konstatacja ta ma istotne znaczenie dla właściwego ukierunkowania ewentualnej interwencji publicznej służącej wspieraniu biznesowych klastrów związanych z sektorem rolno-żywnościowym.

8.3. Wybór kluczowych klastrów eksportujących w polskim sektorze rolno-żywnościowym pod kątem wspierania ich rozwoju

Teoretycznie biorąc, pozytywny wpływ funkcjonowania klastrów w przestrzeni gospodarczej na konkurencyjność sektora wynika przede wszystkim z zewnętrznych korzyści skali (*external economies of scale*). Źródłem tych korzyści są m.in.¹⁰:

- dostęp do wspólnego rynku pracy i wspólnych dóbr publicznych, takich jak infrastruktura czy instytucje edukacyjne;
- rozwój branż pomocniczych i wspierających, zaopatrujących rdzeń dystryktu w wyspecjalizowane nakłady i usługi;
- rozwój lokalnego rynku wykwalifikowanej kadry;
- ułatwiony transfer umiejętności i wynalazków oraz korzystne efekty uboczne (*spillover effects*);
- niższe koszty transportu oraz koszty transakcyjne dzięki bliskości lokalizacji firm wzdłuż łańcucha dostaw;
- możliwość wspólnego korzystania ze specjalistycznych maszyn i urządzeń.

Trafność teoretycznych założeń o korzystnym wpływie występowania klastrów na konkurencyjność gospodarek i wchodzących w ich skład poszczególnych sektorów

¹⁰ D.B. Audretsch, O. Falck, S. Heblich, *It's All in Marshall: The Impact of External Economies on Regional Dynamics*, CESifo Working Paper 2007, 2094, www.researchgate.net. Downloaded 11.11.2013.

potwierdzają coraz częściej wyniki badań empirycznych¹¹. W wymiarze międzynarodowym zasadniczą rolę w tym zakresie mają do odegrania tzw. klastry eksportujące, będące ugrupowaniami powiązanych branż obsługującymi rynki spoza regionu, w którym są ulokowane. Wybór miejsca ich działania dokonuje się swobodnie, chyba że lokalizacja zasobów naturalnych przesądza o tym, gdzie mogą one funkcjonować. Mają one tendencję do powstawania w tych regionach, w których ujawnia się specyficzna przewaga konkurencyjna. Klastry eksportujące, działając na rynkach międzyregionalnych i międzynarodowych, konfrontują się z konkurentami z innych regionów. Z tego powodu uznawane są one za siłę napędową gospodarek regionalnych umożliwiającą osiągnięcie wysokiego poziomu rozwoju ekonomicznego. Na podstawie wyników analiz w przypadku polskiego sektora rolno-żywnościowego zidentyfikowano trzy rodzaje kluczowych klastrów eksportujących, mogących mieć potencjalnie największy, korzystny wpływ na jego konkurencyjność, a także największe szanse odgrywania roli liczącej się w skali światowej. Są to: klaster owoców jagodowych, klaster drobiowy i klaster mleczarski.

Dokonując wyboru tych klastrów, kierowano się potencjałem rozwojowym znajdującym odzwierciedlenie we względnej koncentracji liczby podmiotów w poszczególnych branżach rolno-żywnościowych oraz uzyskiwanymi przez nie wynikami w eksporcie i obecną pozycją na tle światowej konkurencji. Założono, że silne w wymiarze międzynarodowym rolno-żywnościowe klastry eksportujące mogą z powodzeniem funkcjonować i umacniać się wtedy, kiedy stopień spełnienia tych kryteriów jest na tyle wyróżniający, aby wsparcie w ramach polityki klastrowej mogło stosunkowo szybko skutkować pożądanymi efektami.

Z danych zamieszczonych w tabeli 8.5 wynika, że każdy z wytypowanych klastrów jest oparty na wyraźnie uwidaczniającej się koncentracji liczby podmiotów prowadzących działalność w branżach stanowiących podstawę ich funkcjonowania¹². Z przejawami względnej koncentracji tych podmiotów ($LQ > 1$), odnoszącej się przynajmniej do jednej klasy działalności, mamy do czynienia w 11 województwach w przypadku owoców jagodowych i ich przetworów, natomiast w 10 województwach w przypadku drobiu i produktów drobiowych, a także produktów mleczarskich.

Co ważne z punktu widzenia konkurencyjności międzynarodowej, wielkość oraz wartość produkcji wytwarzanej przez rozpatrywane branże lokuje Polskę w gronie najważniejszych producentów tego rodzaju dóbr i towarów nie tylko w obrębie UE, lecz również na świecie. Polska jest potentatem w produkcji owoców jagodowych w UE oraz bardzo znaczącym producentem w skali globalnej. W latach 2010-2013

¹¹ S. Figiel, D. Kuberska, J. Kufel, *Rola klastrów w konkurencyjnym rozwoju sektora rolno-żywnościowego w Polsce*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 92, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013, s. 55-73; A. Kowalski, *Rola klastrów w intensyfikacji współpracy nauki z gospodarką*, [w:] M. Weresa (red.), *Polska – Raport o konkurencyjności 2010. Klastry przemysłowe a przewagi konkurencyjne*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2010; Ö. Sölvell, *Clusters – Balancing Evolutionary...*, op. cit.

¹² Branże te wyodrębniono, wybierając stosowne klasy zgodnie z PKD 2007.

krajowa produkcja owoców jagodowych wyniosła średnio ponad 550 tys. ton rocznie. Polska jest największym producentem aronii na świecie (90% światowych zbiorów) i czarnej porzeczki (ok. 50% produkcji światowej). Należy też do światowej czołówki producentów agrestu i truskawek. W latach 2004-2013 nastąpiło podwojenie eksportu owoców świeżych do poziomu przekraczającego 80 mln euro. W 2013 roku wartość eksportu owoców przetworzonych oraz soków owocowych wyniosła łącznie ponad miliard euro. Wprawdzie owoce jagodowe to tylko około 2% całego polskiego eksportu rolno-żywnościowego, ale silna wzrostowa dynamika eksportu i rosnąca rola polskich dostawców na rynkach międzynarodowych po akcesji do UE, a także wysoki stopień specjalizacji produkcji, będący między innymi rezultatem warunków naturalnych, predestynuje tę branżę do rozwoju silnego klastra eksportującego.

Tabela 8.5. Koncentracja liczby podmiotów (*LQ*) według klas działalności zaliczonych do wytypowanych klastrów rolno-żywnościowych w ujęciu regionalnym

Województwo	Owoce jagodowe i ich przetwory			Drob i produkty drobiowe		Produkty mleczarskie	
	0125*	1032*	1039*	0147*	1012*	0141*	1051*
Dolnośląskie	1,08	<1	<1	<1	<1	<1	<1
Kujawsko-pomorskie	<1	<1	1,47	<1	<1	1,68	1,58
Lubelskie	2,46	<1	2,03	1,17	<1	1,16	1,22
Lubuskie	1,55	<1	<1	2,39	2,58	1,43	<1
Łódzkie	1,28	2,2	1,6	1,17	1,34	<1	1,28
Małopolskie	<1	1,06	<1	<1	<1	<1	1,27
Mazowieckie	1,17	1,65	1,3	<1	<1	<1	1,16
Opolskie	<1	<1	<1	1,4	<1	<1	1,17
Podkarpackie	<1	<1	<1	<1	<1	<1	<1
Podlaskie	<1	<1	<1	1,21	1,07	5,55	1,72
Pomorskie	<1	<1	<1	<1	1,1	<1	<1
Śląskie	<1	1,19	<1	<1	1,07	<1	<1
Świętokrzyskie	<1	1,15	<1	1,11	2,51	<1	<1
Warmińsko-mazurskie	<1	<1	<1	2,28	2,29	2,54	1,37
Wielkopolskie	1,35	<1	1,66	1,4	1,33	2,15	1,31
Zachodniopomorskie	1,97	1,18	<1	<1	<1	<1	<1

* – numer klasy PKD; 0125 – Uprawa drzew i krzewów owocowych oraz orzechów; 1032 – Produkcja soków z owoców i warzyw; 1039 – Pozostałe przetwarzanie i konserwowanie owoców i warzyw; 0147 – Chów i hodowla drobiu; 1012 – Przetwarzanie i konserwowanie mięsa z drobiu; 0141 – Chów i hodowla bydła mlecznego; 1051 – Przetwórstwo mleka i wyrób serów

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Znaczącą pozycję na międzynarodowej arenie handlowej zajmuje także polska branża drobiowa. Polska to czwarty producent mięsa drobiowego w UE z udziałem wynoszącym ponad 10%. W latach 2006-2013 krajowa produkcja mięsa drobiowego wzrosła o 50% do 2 mln ton, zaś produkcja przetworów o 40% do 380 tys. ton. W 2013 roku 30% produkcji mięsa drobiowego trafiło na eksport, co stanowiło 5,2%

wartości światowego eksportu mięsa drobiowego. W latach 2004-2013 wartość polskiego eksportu mięsa i przetworów drobiowych wzrosła prawie 4-krotnie do poziomu 1,3 mld euro, co stanowiło 6,6% wartości całego eksportu polskiego sektora rolno-żywnościowego. Drób i produkty drobiowe to druga pod względem wartości polskiego eksportu rolno-żywnościowego grupa towarowa¹³ w 2013 roku. Warto też nadmienić, że obecnie udział drobiu w całym eksporcie mięsa, wynoszący 44%, wyraźnie przewyższa udział wieprzowiny (34%) i wołowiny (22%).

Pod względem skali produkcji i wyników w handlu zagranicznym osiągniętych przez polski sektor rolno-żywnościowy wyróżnia się także branża mleczarska. W latach 2011-2013 średnia produkcja wyrobów mleczarskich (w przeliczeniu na mleko) wyniosła 12,6 mln ton. Polska to czwarty producent mleka krowiego oraz siódmy producentów mleczarskich w UE. W 2013 roku 18,1% wielkości produkcji wyrobów mleczarskich (w przeliczeniu na mleko) trafiło na eksport. W latach 2004-2013 wartość eksportu produktów mleczarskich wzrosła prawie 2-krotnie, do kwoty 1,7 mld euro (8,3% wartości całego eksportu polskiego sektora rolno-żywnościowego). W 2013 roku sery i twarogi to siódma pod względem wartości polskiego eksportu rolno-żywnościowego grupa towarowa.

Reasumując rezultaty analizy przesłanek przemawiających za przedstawionym wyborem kluczowych, eksportujących klastrów rolno-żywnościowych w Polsce, należy podkreślić, że są one odzwierciedleniem stopnia spełnienia przyjętych kryteriów identyfikacji potencjału rozwojowego klastrów, tkwiącego w różnych branżach krajowego sektora rolno-żywnościowego. Wyodrębnione branże cechuje stosunkowo wysoki, występujący w większości regionów, stopień poziomu koncentracji działalności, a produkty wytwarzane przez podmioty należące do nich stanowią jedne z najważniejszych pozycji polskiego eksportu rolno-żywnościowego. Zatem, związane potencjalnie z tymi podmiotami klastry można bez wątplenia traktować jako klastry eksportujące. Co więcej, znacząca w wymiarze międzynarodowym skala krajowej produkcji i istniejące możliwości wytwórcze stanowią podstawę nie tylko do utrzymania, ale także umocnienia ich dotychczasowej pozycji konkurencyjnej, zarówno na rynku europejskim, jak i światowym.

8.4. Podsumowanie

Wspieranie rozwoju klastrów biznesowych staje się paradygmatem współczesnych polityk rozwoju gospodarczego w odpowiedzi na postępującą globalizację i rosnące trudności w utrzymaniu międzynarodowej konkurencyjności krajowych gospodarek. Szczególną rolę w tym zakresie przypisuje się silnym klastrów eksportującym uznawanym za struktury ekonomiczne sprzyjające budowaniu przewag konkurencyjnych. Efektywna implementacja polityki gospodarczej zorientowanej na rozwój takich klastrów wymaga jednakże przemyślanych działań, opartych na wnikliwej ocenie

¹³ 4-cyfrowy poziom agregacji CN.

potencjału rozwojowego klastrów i ich wpływu na konkurencyjność poszczególnych sektorów gospodarki. Regionalizacja i rozproszenie środków wsparcia nie sprzyja osiągnięciu kluczowego celu tej polityki, jakim jest wzrost konkurencyjności, zwłaszcza gdy beneficjentami tego wsparcia są inicjatywy klastrowe powoływane i funkcjonujące nierzadko w oderwaniu od realnych, ekonomicznie uwarunkowanych możliwości rozwoju klastrów.

Potencjał rozwojowy rolno-żywnościowych klastrów jest w Polsce silnie zróżnicowany, zarówno w ujęciu regionalnym, jak i branżowym. Oznacza to konieczność dokonywania racjonalnych wyborów w zakresie kierunków i poziomu wsparcia w ramach polityki klastrowej. Biorąc pod uwagę wyniki przeprowadzonych analiz, wydaje się, że obecnie w polskim sektorze rolno-żywnościowym największe szanse stania się silnymi, światowymi klastrami eksportującymi mają klastry owoców jagodowych, drobiarski oraz mleczarski. Wspieranie ich rozwoju w ramach interwencji publicznej, służące budowaniu międzynarodowej pozycji konkurencyjnej, powinno być ukierunkowane na wzmacnianie najsłabszych elementów struktury danego klastra oraz rozwijanie więzi kooperacyjnych mających największe znaczenie dla kształtowania łańcuchów wartości. Identyfikacji takich elementów można dokonać, opracowując stosowne mapy klastrów oraz analizując ich struktury przez pryzmat modelu diamentu Portera¹⁴. Natomiast rozwijanie więzi kooperacyjnych wymaga przede wszystkim aktywnego zaangażowania wszystkich interesariuszy i powinno mieć naturalny charakter. Zaangażowanie to może być indukowane poprzez uświadamianie wszystkim zainteresowanym stronom wspólnoty interesów, w czym zasadniczą rolę powinny odgrywać podmioty sektora publicznego dysponujące odpowiednim instrumentarium polityki klastrowej oraz ośrodki naukowe.

Bibliografia

Audretsch D.B., Falck O., Heblich S., *It's All in Marshall: The Impact of External Economies on Regional Dynamics*, CESifo Working Paper 2007, 2094, www.researchgate.net. Downloaded 11.11.2013.

Figiel S., Kuberska D., Kufel J., *Analiza uwarunkowań i stanu rozwoju klastrów rolno-żywnościowych w Polsce*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 15, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.

Figiel S., Kuberska D., Kufel J., *Klastry i inicjatywy klastrowe w polskim sektorze rolno-żywnościowym*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 48, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2012.

Figiel S., Kuberska D., Kufel J., *Rola klastrów w konkurencyjnym rozwoju sektora rolno-żywnościowego w Polsce*, seria „Program Wieloletni 2011-2014”, nr 92, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013.

¹⁴ M.E. Porter, *On Competition. Updated and Expanded Edition*, op. cit.; M.E. Porter, *Strategia konkurencji...*, op. cit.

Global Competition – The New Reality, [w:] *Report of the President's Commission on Industrial Competitiveness*, U.S. Government Printing Office, Waszyngton 1985.

Kowalski A., *Rola klastrów w intensyfikacji współpracy nauki z gospodarką*, [w:] M. Weresa (red.), *Polska – Raport o konkurencyjności 2010. Klastry przemysłowe a przewagi konkurencyjne*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2010.

Porter M.E., *Clusters and the New Economics of Competition*, Harvard Business Review, 1998, Nov-Dec.

Porter M.E., *On Competition. Updated and Expanded Edition*, A Harvard Business Review Book, Boston 2008.

Porter M.E., *Strategia konkurencji. Metody analizy sektorów i konkurentów*, MT Biznes, Warszawa 2010.

Sölvell Ö., *Clusters – Balancing Evolutionary and Constructive Forces*, Ivory Tower, Stockholm 2009.

Zakończenie i wnioski

Równowaga jest jednym z najważniejszych pojęć ekonomii. Celem nowoczesnych systemów gospodarczych nie jest utrzymywanie raz ustanowionej równowagi, ale poszukiwanie nowych jej stanów na innym, wyższym poziomie. Sytuacja na światowych rynkach żywnościowych ulega daleko idącym zmianom. Nowoczesne technologie pozwalają stosunkowo łatwo zwiększać produkcję żywności, zaś tradycyjne rolnictwo z dominacją czynników ziemi i nisko kwalifikowanej pracy podlega deprecjacji. Rozszerzenie UE o 12 kolejnych krajów stworzyło przesłanki do zburzenia z trudem utrzymywanej na rynku unijnym równowagi. Poszukiwanie nowej ma istotny, trudny dzisiaj do przewidzenia wpływ na sytuację na rynku światowym, tym bardziej że jest ona dynamiczna. Wraz z procesami globalizacyjnymi i integracyjnymi zmniejszają się różnice w preferencjach nabywców w skali międzynarodowej. Wynika to z postępującej konwergencji cen towarów i usług oraz wyrównywania się parytetów siły nabywczej i poziomu życia na coraz większym obszarze globu. Należy jednak zwrócić uwagę, że ujednocnianie rynków ma swoje naturalne granice, których nie da się przekroczyć nawet w długim horyzoncie czasowym.

Dotychczasowe podstawy konkurencyjności w polskiej gospodarce, takie jak niskie koszty pracy, niskie ceny ziemi i energii tracą na znaczeniu, rośnie zaś znaczenie nakładów finansowych na badania i rozwój, innowacji oraz demografii. W warunkach otwartych granic ważnym staje się dbałość o zachowanie konkurencyjności na rynkach wewnętrznym i zewnętrznym. Strategia rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej musi te zjawiska rozpoznawać, dlatego Polska powinna współuczestniczyć w formułowaniu nowych strategii UE. Bierne dostosowywanie się do zmieniającej się rzeczywistości musi zostać zastąpione myśleniem o możliwościach, jakie daje dostęp do jednolitego rynku oraz globalizacja gospodarki światowej.

Okres względnej stabilizacji światowej gospodarki żywnościowej i głównych rynków rolno-spożywczych zakończył się wraz z początkiem globalnego kryzysu gospodarczego w 2007 roku. Tymczasem polski sektor rolno-spożywczy w coraz większym stopniu jest powiązany z rynkami zewnętrznymi. Wynika to z dynamicznych zmian stosunków międzynarodowych, w tym z postępujących procesów globalizacji oraz integracji regionalnej. Szybko rosnące obroty handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi i poprawa dodatniego salda obrotów potwierdzały wyraźny wpływ sytuacji na rynkach zewnętrznych na krajowy sektor rolno-spożywczy. Równocześnie ograniczone możliwości wzrostu popytu na rynku wewnętrznym stanowiły barierę dalszego jego rozwoju. W ostatnich latach to sprzedaż na rynki zewnętrzne odgrywała zatem kluczową rolę w rozwoju rolnictwa i przemysłu spożywczego. Wyrazem wahań koniunktury była zaś duża zmienność cen, wpływająca na wyniki ekonomiczno-

-finansowe produkcji rolnej i przetwórstwa spożywczego. Wahania koniunktury, niezakończona negocjacje WTO w ramach Rundy Doha, negocjowane dwustronne i wielostronne porozumienia handlowe oraz zmiany WPR i WPH pogłębiały niepewność uczestników rynku. Procesy te, zmieniając otoczenie rynkowe polskich rolników i przetwórców żywności, istotnie wpływały także na ich sytuację ekonomiczną i konkurencyjność, stwarzając nowe szanse rozwojowe, ale i dodatkowe zagrożenia.

Jednym z mechanizmów skutecznego oddziaływania na poprawę konkurencyjności sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich w latach 2010-2014 była kompleksowa i komplementarnie wdrażana polityka publiczna, wykorzystująca instrumenty PROW 2007-2013 oraz środki funduszy strukturalnych. Programowanie polityki miało w tym okresie charakter długookresowy, odwołujący się do trendów społeczno-gospodarczych z uwzględnieniem specyfiki regionów. Jej celem był wzrost konkurencyjności oraz wielofunkcyjny i zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Polityka rolna i polityki rozwoju regionalnego uwzględniały w swoich instrumentach rolnictwo, pozarolniczą działalność na obszarach wiejskich oraz działalność o charakterze nierynkowym, nierozzerwalnie jednak związaną z produkcją rolną. Rozwojowi rolnictwa w szczególności służyły instrumenty PROW 2007-2013 wspierające wzrost konkurencyjności gospodarstw rolnych i przedsiębiorstw rolno-spożywczych, poprawę jakości żywności, zmiany strukturalne. Ochronie środowiska – działania wspierające bioróżnorodność, ochronę gleb i wód, pozyskiwanie odnawialnych źródeł energii. Rozwojowi obszarów wiejskich – działania wspierające rozwój przedsiębiorczości i aktywności pozarolniczej, rozwój infrastruktury technicznej i społecznej, wzrost jakości kapitału ludzkiego czy aktywizację zawodową mieszkańców wsi. Jednym z ważniejszych instrumentów wspierających zarówno możliwości inwestycyjne gospodarstw rolnych, jak i dochody rolników, były zaś dopłaty bezpośrednie. Zorientowana rynkowo i prorozwojowo WPR, polityka strukturalna oraz polityka rozwoju regionalnego były kluczowymi elementami poprawy konkurencyjności sektora rolno-spożywczego, rozwoju przedsiębiorczości i zwiększania znaczenia gospodarczego regionów wiejskich oraz ochrony środowiska naturalnego i dziedzictwa kulturowego.

W tym kontekście warto także zauważyć, że zrównoważony rozwój rolnictwa przestał być tylko ideą, a stał się elementem wyznaczającym jego kierunek strategiczny. Ostatnie dwudziestolecie dostarczyło nowych argumentów na rzecz urzeczywistnienia idei zrównoważonego rozwoju rolnictwa, u których podłoża leżą m.in.: skutki zmian klimatycznych, jakość żywności i zagrożenia dla zdrowia, degradacja środowiska przyrodniczego, ograniczoność zasobów naturalnych, umniejszanie bioróżnorodności, marnotrawstwo żywności przy utrzymywaniu się zjawiska głodu i równoległe epidemii otyłości. Od tych negatywnych tendencji nie jest także wolne polskie rolnictwo. Charakteryzuje je m.in.: niewielki odsetek gruntów rolnych, na których stosowane są praktyki rolnicze przyjazne dla środowiska, duży ubytek gruntów rolnych, ujemny bilans substancji organicznej w glebie, nieracjonalna gospodarka wodą, nawozami mineralnymi i środkami chemicznej ochrony roślin, niewydolność dochodowa, niski stopień odtwarzania majątku trwałego, umniejszanie bioróżnorodności, utrata wartości

kulturowych i inne. Przyczyny takiego stanu rzeczy tkwią oczywiście nie tylko w rolnictwie i zaszczościach historycznych, ale także, a może nawet przede wszystkim w zjawiskach, jakie mają miejsce poza rolnictwem. Można tu wskazać chociażby na zjawisko konsumpcjonizmu czy ukierunkowanie sfery badań i rozwoju wedle modelu industrialnego.

Mówiąc o zrównoważeniu, należy uwzględnić także kwestie bezpieczeństwa żywnościowego. Jest ono osiągalne tylko w przypadku jednoczesnego zapewnienia bezpieczeństwa ekonomicznego, socjalnego oraz utrzymania krajowej produkcji na poziomie, który gwarantuje dostępność żywności, utrzymania dodatniego salda bilansu handlu zagranicznego i rezerw żywnościowych, a także prawidłowego funkcjonowania przetwórstwa i dystrybucji. Bezpieczeństwo żywnościowe jest przede wszystkim efektem systemowo-instytucjonalnych rozwiązań w sferze politycznej, gospodarczej i społecznej. Ażeby osiągnąć bezpieczeństwo żywnościowe, bez dalszego niszczenia środowiska naturalnego, należy wdrażać zasady rolnictwa zrównoważonego. Rolnictwo zrównoważone oferuje żywność wyprodukowaną z zastosowaniem minimalnej ilości nawozów i środków ochrony roślin oraz ukierunkowane jest na takie wykorzystanie zasobów ziemi, które nie niszczy ich naturalnych źródeł, lecz pozwala na zaspokojenie podstawowych potrzeb kolejnych generacji producentów i konsumentów. Wdrażanie modeli rolnictwa zrównoważonego stanowi szansę dla Polski w uzyskaniu przewagi konkurencyjnej na światowym rynku. Zrównoważone wybory żywności, zgodne z zaleceniami Światowej Organizacji Zdrowia (WHO), racjonalizacja żywienia oraz ograniczenie strat i marnotrawstwa żywności w całym systemie rolno-żywnościowym mogą przyczynić się do bardziej efektywnego gospodarowania zasobami, a tym samym do bezpieczeństwa żywnościowego.

W odniesieniu do formułowanej w przyszłości polityki ekonomiczno-społecznej niezwykle ważnym jest formułowanie zasad spójnej polityki w zakresie rolnictwa, środowiska, zdrowia i edukacji. Urzeczywistnienie takiej polityki przyczyni się do:

- zwiększenia konkurencyjności rolnictwa, a tym samym i całego sektora rolno-żywnościowego;
- zwiększenia wykorzystania zasobów pracy i poprawy sytuacji ekonomicznej rodzin rolniczych;
- poprawy stanu środowiska przyrodniczego i zrównoważonej konsumpcji;
- poprawy zdrowia ludności i zmniejszenia wydatków na ochronę zdrowia związanych z leczeniem przewlekłych chorób niezakaźnych;
- wzrostu świadomości ekologicznej, żywieniowej i zdrowotnej polskiego społeczeństwa poprzez edukację wszystkich grup ludności, w tym przede wszystkim dzieci.

W efekcie przyczyni się to do zwiększenia dobrobytu ekonomicznego. Dotyczy to w szczególności obszarów wiejskich, które są coraz bardziej zróżnicowane pod względem cech społecznych, rozwoju ekonomicznego oraz uwarunkowań, które kształtują procesy przemian. Obok dynamicznego rozwoju obszarów wiejskich położonych w regionach o względnie zrównoważonej strukturze gospodarczej, wyodręb-

nią się tereny peryferyjne. Charakteryzuje je zazwyczaj monofunkcyjność ekonomiczna, relatywnie gorsza infrastruktura, nasilenie problemów demograficznych (starzenie się ludności, migracje) oraz społecznych (wysokie bezrobocie, ubóstwo). Atrakcyjność inwestycyjna zależy jednak nie tylko od skali inwestycji infrastrukturalnej, ale również duże znaczenie mają tu mechanizmy zarządzania i sposoby ukierunkowania tych inwestycji. Wspomaganie rozwoju i konkurencyjności poszczególnych terenów wymaga zatem coraz bardziej selektywnych działań w obrębie doboru celów i instrumentów w realizowanej polityce rolnej. Wśród zmieniających się uwarunkowań oddziałujących na rozwój obszarów wiejskich szczególną rolę odgrywają także przemiany agrarne. W dużym stopniu są one zdeterminowane słabnącą pozycją rolnika – producenta w łańcuchu żywnościowym. Ciągłe utrzymuje się duże zróżnicowanie przestrzenne w obrębie struktur rolniczych, kultury rolnej oraz zaawansowania procesów dywersyfikacji funkcji gospodarstw indywidualnych.

Państwa członkowskie UE zawsze dążyły do stworzenia modelu społeczno-gospodarczego, który stanowiłby uniwersalny dla wszystkich wzorzec postępowania, zapewniłby Europie dobrobyt i odróżniałby ją od reszty świata. Przez wiele lat dla wielu Europejczyków takim wzorcem był Europejski Model Społeczny, czyli system oparty na wysokim poziomie zabezpieczenia społecznego, dialogu społecznego i usług publicznych zapewniających działalność o żywotnym znaczeniu dla spójności społecznej. Zmiany gospodarcze i polityczne w latach dziewięćdziesiątych i po roku 2000 uczyniły ten model mniej wyraźnym. Kryzys zachodnioeuropejskiego państwa opiekuńczego doprowadził do zmian w modelach społeczno-gospodarczych państw członkowskich UE. Bezpośrednio po akcesji nowe państwa członkowskie zastały w UE zmaganie się z niesprawnością europejskiego modelu gospodarki rynkowej, do którego właśnie się przystosowywały. Wobec tych doświadczeń perspektywiczne pytania o modele ekonomiczne i społeczne państw członkowskich UE mają podstawowe znaczenie dla jej przyszłości.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

*Nakład 440 egz., ark. wyd. 10,42
Druk i oprawa: EXPOL Włocławek*